

PECUNIA OMNES VINCIT

PECUNIA OMNES VINCIT

MONETA MIEJSCOWA I OBCA W STAROŻYTNOŚCI I ŚREDNIOWIECZU

MATERIAŁY POKONFERENCYJNE
Z I OGÓLNOPOLSKIEJ
STUDENCKO-DOKTORANCKIEJ
KONFERENCJI NUMIZMATYCZNEJ

KRAKÓW, 23-24 MAJA 2014

pod redakcją Barbary Zając, Alicji Jurkiewicz,
Pauliny Koczwały, Szymona Jellonka

Kraków 2016

Redakcja:

Barbara Zając
Alicja Jurkiewicz
Paulina Koczwara
Szymon Jellonek

Opieka naukowa:

dr hab. Jarosław Bodzek

Recenzenci:

dr hab. Jarosław Bodzek
dr Jacek Rakoczy
dr Arkadiusz Dymowski
dr Marta Żuchowska
mgr Mateusz Woźniak

Korekta językowa tłumaczeń:

Paulina Komenda
Paul Matthew

Skład i łamanie:

GroupMedia

Projekt okładki:

Alicja Jurkiewicz

Wydano dzięki wsparciu finansowemu:

Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego
oraz Fundacji Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „BRATNIAK”

Patronat honorowy:

Prof. Dr hab. Jan Święch,
Dziekan Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Autorzy
Kraków 2016

ISBN: 978-83-939189-3-5

Adres redakcji:

Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków

Spis treści

Słowo wstępne od redakcji /7

Patrycja Kudzin

Królewskie emisje Achemenidów i reforma monetarna Dariusza I /9

Alicja Jurkiewicz

Emisje Diodotydwów a mennictwo Królestwa Seleukidów /21

Paulina Koczwara

Obecność monety greckiej w dolinie Padu w IV-I w. p.n.e. /36

Szymon Jellonek

Monety świadectwem polityki dynastycznej Gajusza Kaliguli /48

Maciej Wacławik

Prutah Waleriusza Gratusa z agory Nea Paphos /56

Barbara Zając

Znaleziska wschodnich drachm imperialnych na terenach europejskiego Cesarstwa Rzymskiego /63

Artur Twardawa

„Emisja rzymska” tetradrachm syryjskich w okresie panowania Filipa Araba – nowa hipoteza /74

Magdalena Rudzińska, Filip Marciniak

Badania zawartości srebra w antoninianach Filipa I Araba /90

Agnieszka Banaszyk, Kalina Kulikowska

Bicie monet celtyckich na przykładzie znalezisk pod Kaliszem i na Kujawach /98

Wojciech Wichnera

Znaleziska skarbów monet rzymskich z terenów świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza – dowód na gospodarczy rozkwit czy ślad po załamaniu produkcji? /110

Daria Białobrzecka

Znaczenie rzymskich monet w świecie barbarzyńskim /122

Michał Gębczyński

Reformy monetarne Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego /133

Słowo wstępne od redakcji

Oddajemy w Państwa ręce zbiór 12 tekstów z zakresu numizmatyki i jej poszczególnych aspektów, autorstwa doktorantów i studentów z Krakowa, Torunia, Poznania, Rzeszowa i Katowic. Publikacja ta jest podsumowaniem I Ogólnopolskiej Konferencji Numizmatycznej *Pecunia Omnes Vincit. Moneta miejscowa i obca w starożytności i średniowieczu*, która odbyła się w 2014 roku w Krakowie.

Zebrane teksty podejmują problematykę różnych zagadnień numizmatycznych pod względem propagandy, cyrkulacji monety na poszczególnych terytoriach czy reform monetarnych w okresie antycznym. Pierwszą grupę stanowią artykuły dotyczące pewnych przemian w systemach monetarnych czy zróżnicowanych procesów reform. Artykuł dotyczący mennictwa królewskiego w okresie panowania Achemenidów i reformy Dariusza I traktuje o wprowadzeniu do systemu poszczególnych jednostek monetarnych o charakterystycznych wartościach metrologicznych i typach ikonograficznych, jakimi były krezejki czy darejki. Z nieco inną problematyką tego typu mamy styczność w artykule odnoszącym się do reform monetarnych Dioklecjana i Konstantyna, gdzie tłem jest proces postępującej dewaluacji pieniądza w Cesarstwie Rzymskim, w porównaniu do sytuacji gospodarczej, wymuszającym następstwo reform. Inną kategorią są teksty traktujące o ogólnej charakterystyce danego mennictwa z poszczególnych okresów. Poruszane zagadnienia w niniejszej publikacji są bardzo różnorodne. Artykuł odnoszący się do emisji Diodotydydów naświetla proces powstawania Królestwa Greko-Baktryjskiego. Ikonografia źródeł numizmatycznych odzwierciedlała zachodzące zmiany w systemie politycznym. Interesującym tekstem jest analiza mennictwa z okresu rządów Filipa Araba. Autor formułuje nowe założenie funkcjonowania na terenach prowincji wschodnich różnych systemów monetarnych opartych zarówno na tetradrachmie, drachmie, assarionie, jak i antoninianie. Tekst jest bardzo wnikliwą i nowatorską analizą pod względem zawartości kruszcu w monetach i ikonografii. Kolejną grupą tekstów są artykuły traktujące o cyrkulacji oraz napływie monet na dane tereny, a także dotyczące znalezisk monetarnych. Autorka w tekście o napływie monety greckiej na tereny doliny Padu przy osadnictwie celtyckim, wyróżnia cztery fazy tego zjawiska, między IV a I w. p.n.e. Drachmy massalskie znalezione w tym regionie stanowiły wzór dla pewnych monet celtyckich. Interesującym tekstem tej samej kategorii jest artykuł dotyczący wschodnich drachm imperialnych w obiegu monetarnym Cesarstwa Rzymskiego. Niektóre srebrne monety prowincjonalne były zbliżone pod względem wartości parametrów metrologicznych do rzymskiego denara i na tej samej podstawie uważa się, iż funkcjonowały

w obiegu na terenie Cesarstwa. W jednym z tekstów zaprezentowano niepublikowaną dotąd drobną monetę żydowską ze stanowiska Nea Paphos na Cyprze, badanego przez krakowską ekspedycję archeologiczną. Moneta ta może świadczyć o wymianie handlowej między Cyprem a Palestyną. Tekst o znaleziskach monet rzymskich z terenów świętokrzyskich podaje charakterystykę skarbów monet rzymskich znalezionych w tym rejonie. Autor odnosi się do najważniejszych publikacji w tym zakresie, ponadto odrzuca hipotezę, jakoby skarby monet rzymskich miały być dowodem świadczącym o rozwoju ośrodka metalurgicznego na tym obszarze. Kolejnym tekstem jest praca dotycząca znalezisk monet celtyckich pod Kaliszem i Kujawach a zagadnieniem bicia tejże monety, przyglądając się analogiom z terenów Słowacji. Odmiennymi w swej tematyce są teksty dotyczące propagandy w okresie rządów Kaliguli, badań metalograficznych antoninianów Filipa Araba oraz funkcji monet rzymskich w świecie barbarzyńskim. Pierwszy z przytoczonych tekstów odnosi się do polityki dynastycznej cesarza i umieszczania wizerunków poszczególnych członków rodziny na monetach, co jest jednym z ważniejszych elementów propagandowych Kaliguli. Kolejny tekst przedstawia wyniki badań zawartości srebra w monetach Filipa Araba. Badania zostały przeprowadzone na grupie monet przy użyciu spektrometru rentgenowskiego, dając wyniki zawartości kruszcu w wahające się od 50 do 83%. Do wyciągnięcia poważniejszych wniosków należy jednak przebadać większą ilość monet z tego okresu. W trzecim tekście autorka podaje możliwe funkcje, jakie spełniała moneta w świecie barbarzyńskim. Przykładowo monety mogły być elementem ozdób i biżuterii, o czym mogą świadczyć wykonane otwory, lub mieć wymiar symboliczny.

Niniejsza publikacja jest analizą wielu zagadnień z zakresu numizmatyki antycznej. Mamy nadzieję, iż będzie dla Czytelnika okazją do poszerzenia lub uzupełnienia niektórych horyzontów, czy polem do szerszej dyskusji nad pewnymi aspektami. Szczególne podziękowania pragniemy złożyć dr hab. Jarosławowi Bodzkowi, za opiekę naukową publikowanej pozycji, a także recenzentom: dr Marcie Żuchowskiej, mgr Mateuszowi Woźniakowi, dr Jackowi Rakoczemu oraz dr Arkadiuszowi Dymowskiemu, za włożony wkład nad poprawnym przygotowaniem merytorycznym pracy. Dziękujemy także prof. Dr hab. Janowi Świąchowi, dziekanowi Wydziału Historycznego UJ i Fundacji „Bratniak” za wsparcie finansowe danej publikacji.

Redaktorzy

Patrycja Kudzin

Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
patrycja.kudzin@wp.pl

KRÓLEWSKIE EMISJE ACHEMENIDÓW I REFORMA MONETARNA DARIUSZA I

Achaemenid's royal coinage and the monetary reform of Darius I

Abstract: *Achaemenid's royal coinage is one part of the great question as to which coinage was used during the Achaemenid empire. The monetary reform of Darius I focus subject topic of this article. The royal coinage is very important, and here we can see the huge significance of this reform. Reaserchers conduct many debates about the reasons, meaning and motives of the reorganization of the monetary system by Darius I. With this king we can connect coins named daric and sigloi. From the time of the reign of Darius I in the Persian Empire the coinage so-called Archer coins. We can point to four types of these Archers of Darius I, which were made in different periods, but we cannot point to the precise time of their introduction. When we talk about the Archers of Darius, we need to put emphasis on their ideological and symbolic meaning, which is underlining the greatness of the king and his empire.*

Key words: *Achaemenid Empire, monetary reform, daric, sigloi*

Mennictwo w imperium Achemenidów obejmuje tzw. mennictwo królewskie, jak również produkcję monet przez lokalne ośrodki. Problematyka ta jest bardzo szeroka, dlatego szczególnie nacisk położony został na przedstawienie emisji królewskich tej dynastii, a zwłaszcza na dyskusję nad powodami ich wprowadzenia oraz ich znaczeniem, gdyż właśnie te ostatnie są przyczyną wielu kontrowersji.

Głównym punktem odniesienia będzie reforma monetarna Dariusza I Wielkiego (ok. 522-486 a.C.). Powody jej przeprowadzenia są przedmiotem wielu debat wśród naukowców. Z jednej strony badacze wskazywali na przyczyny ekonomiczne. Jako przykład można wymienić stwierdzenia S. Alsuma, M. L. Batesa oraz W. Floora, którzy w swoim artykule zauważyli, że darejki i *sigloi* były monetami wykorzystywanymi w handlu¹. Podobną opinię przedstawił M. Alram nazywając *sigloi* lokalną walutą

¹ S. Alsum, M. L. Bates, W. Floor, *Coins and coinage*, [w:] Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, London, vol. VI, 1992, s. 14-41, [on-line] <http://www.iranicaonline.org/articles/coins-and-coinage-15.01.2016>].

Azji Mniejszej, jednocześnie rolę handlowej waluty przypisując również darejkom², A. T. Olmstead natomiast wskazywał na niewątpliwą ingerencję władz w życie ekonomiczne pod koniec VI wieku a.C.³. Wprowadzenie jednego środka płatniczego miałooby ułatwić handel, jednak hipotezę tę obala występujące na szeroką skalę mennictwo satrapów o lokalnym znaczeniu, co powodowało ogromne rozwarstwienie i decentralizację systemu menniczego.

Czynniki ekonomiczne, w których upatrywano przyczyny reformy raczej nie mogły mieć większego znaczenia, tym bardziej że obszar imperium Achemenidów był bardzo bogatym terytorium, a handel rozwijał się tam bez przeszkód już od setek lat jeszcze przed podbojami państwa perskiego. Wdrożenie nowego środka wymiennego nie wydaje się w związku z tym potrzebne. Na plan pierwszy wysunie się więc teoria, zgodnie z którą głównymi przyczynami reformy były motywy ideologiczne.

W 547 roku a.C. Lidyjczycy zostali pokonani przez Cyrusa II Wielkiego, w związku z czym Lidia została satrapią państwa perskiego⁴. W efekcie podboju Achemenidzi przyswoili i zaadaptowali lidyjski bimetaliczny system mennictwa⁵. Przejęta została również mennica królewska w Sardes (w tym przypadku warto pamiętać o teorii takich badaczy jak np. S. Karwiese, który proponował koncepcję o produkcji monet w mennicach „prowincjonalnych” – według tej hipotezy niektóre frakcje bite były w Koressos, także W. P. Wallace dopuszczał możliwość istnienia więcej niż jednej mennicy w państwie lidyjskim), która została zaadaptowana dla potrzeb mennictwa achemenidzkiego poprzez poszerzenie wypracowanego w niej systemu⁶.

Na mennictwo Achemenidów, obok lidyjskiego, wpływ miało również mennictwo greckich *poleis* w Azji Mniejszej oraz monety bite przez lokalnych władców, z którymi Persowie zetknęli się po podboju tego obszaru. Możliwe jest jednak, że stało się ono też inspiracją dla monet emitowanych lokalnie, czego dowodem są emisje prowincjonalne z królewskimi typami wyróżnione np. przez B. V. Head⁷. Świadectwem wpływu wzorców lidyjskich jest fakt przejścia przez Achemenidów mennicy w Sardes. Przyczyną

² M. Alam, *Daric*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, ed. E Yarshater, London, New York 1994, vol. VII, 1, s. 36-40, [on-line:] www.iranicaonline.org/articles/daric [15.08.2014].

³ A. T. Olmstead, *History of the persian empire. Achaemenid period*, Chicago, Illinois 1948, s. 193.

⁴ C. L. Nimchuk, *The Archers of Darius: Coinage or Tokens of Royal Esteem?*, “*Ars Orientalis*”, *Medes and Persians on Elusive Empires*, 2002, vol. 32, s. 56-58, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/4629592.pdf [15.08.2014].

⁵ J. Bodzek, *Ta satrapika nomismata: mennictwo satrapów w okresie panowania Achemenidów (ok. 550-331 a.C.)*, Kraków 2011, s. 34.

⁶ R. Descat, *Remarques sur les origines du monnayage Achemenide*, [w:] *Mecanismes et innovations monetaires dans l'Anatolie achemenide. Numismatique et Histoire. Actes de la Table Ronde Internationale d'Istanbul, 22-23 mai 1997*, ed. O. Casabonne, Paris 2010, s. 1-8.

⁷ B. V. Head, *The coinage of Lydia and Persia: from the earliest time to the fall of the dynasty of the Achaemenidae*, London 1877, s. 25, [on-line:] <https://archive.org/stream/coinageoflydiape00headrich#page/n5/mode/2up> [15.12.2015].

dla oddziaływania małoazjatyckich ośrodków greckich stało się natomiast zetknięcie z greckimi emisjami krain nadbrzeżnych Azji Mniejszej zdominowanych wcześniej przez Jonów i mających swój początek w II połowie VII w. a.C.⁸. Pierwsze z nich bite były ze złota i srebra, a ich ikonografię stanowiła królewska symbolika. Do drugiej grupy zaliczane są monety elektronowe lub srebrne, które posiadały urozmaiconą ikonografię i nie podlegały kontroli królewskiej. Taki podział przyjęto następnie w państwie Achemenidów⁹.

Wywód dotyczący królewskiego mennictwa w państwie Achemenidów należy zacząć od tzw. krezejek. Nazwą tą określane są monety bite w złocie i srebrze z przedstawieniami zwróconych do siebie protom lwa i byka na awersie, na rewersie natomiast jednym albo dwoma incusami. Tradycyjnie ich wprowadzenie jest przypisywane Krezusowi, stąd ich nazwa. Na podstawie badań przeprowadzonych na początku XX wieku część z nich wydawano jednak na okres panowania Achemenidów, z czym wiąże się koncepcja dotycząca ich przejścia przez władców tej dynastii. Liczne znaleziska tych monet podzielono na dwie grupy, tzw. wczesne i późne krezejki, przy czym nie współwystępowały one ze sobą. Ponadto, w niektórych skarbach, np. „Skarb z Bayrakli” czy „Skarb z Çal Dag”, odnalezione zostały późne krezejki razem z achemenidzkimi *sigloi* z łucznikiem. Jeśli weźmiemy jeszcze pod uwagę znalezisko depozytu fundacyjnego z Apadany w Persepolis, emisję późnych krezejek można wydawać na czasy Dariusza I¹⁰. Monety te były bite w dwóch standardach wagowych: ciężkim (staterzy złote i srebrne o wadze około 10,71 g i ich frakcje) oraz lekkim (staterzy złote ważące około 8,04 g i ich frakcje). Można również dokonać podziału krezejek ze względu na styl przedstawień. Pierwszą grupę obejmują monety, na których znajduje się typowo naturalistyczny wizerunek. Do drugiego zbioru zaliczane są lekkie staterzy złote i srebrne hemistaterzy ze stylizowanymi wyobrażeniami, które określane są mianem późnych krezejek¹¹.

Krezejki datowane są na podstawie dwóch depozytów fundacyjnych z Apadany w Persepolis. Odnaleziono tam dwie skrzynki zawierające po jednej złotej i srebrnej tabliczce z trójjęzycznym tekstem Dariusza I, natomiast pod owymi skrzynkami odkryto również zespoły monet. Każdy z nich zawierał krezejki i greckie srebrne monety.

W przypadku depozytu północno-wschodniego były to cztery krezejki, stater z Eginę z około 520-480 a.C. oraz stater z Abdery z 520-510 a.C. Drugi depozyt, południowo-wschodni¹², zawierał również cztery krezejki oraz trzy monety greckie

⁸ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 40-42.

⁹ *Ibidem*, s. 43.

¹⁰ *Ibidem*, s. 46-47.

¹¹ *Ibidem.*, s. 46-47.

¹² A. R. Meadows, *The Apadana Foundation Deposit (IGCH 1789): some clarification*, “The Numismatic Chronicle”, 2003, vol. 163, s. 342-344, [on-line:] https://www.academia.edu/986656/The_Apadana_Foundation_Deposit_IGCH_1789_some_clarification [04.02.2016].

z cypryjskich mennic¹³. Depozyty te musiały zostać złożone około 515 roku a.C., co zazwyczaj jest argumentem dla badaczy (np.: M. C. Root), którzy twierdzą, że w tym okresie jeszcze nie produkowano monet wprowadzonych przez Dariusza I¹⁴, pogląd ten jest jednak coraz częściej odrzucany. Taką propozycję wysunięto na podstawie interpretacji inskrypcji Dariusza I, jednak po przeprowadzeniu analizy greckich monet przez J. H. Kagana można przypuszczać, że monety te zostały złożone w depozycie około 505/500 roku a.C.¹⁵.

Myśl przewodnią tego artykułu stanowi reforma pieniądza przeprowadzona przez Dariusza I. Podczas panowania tego króla wprowadzony został nowy typ monet¹⁶, nazywanych darejkami. Terminem tym od V wieku a.C. Grecy nazywali monety, wykonywane w złocie, sama ich nazwa może pochodzić od staroperskiego słowa oznaczającego złoto – *dari*¹⁷. Najstarsze wzmianki o nich pochodzą z około 430 roku a.C. u Herodota (III, 96; IV, 166), a następnie z około 429 roku a.C. z inskrypcji greckich (*Inscriptiones Graecae* I3, p. 383 ll. 17-18: *dareikó chrysío statéres*¹⁸). Istnieje teoria o dalszym produkcji krezejek aż do około 430 roku a.C., pomimo zastąpienia ich przez Dariusza I monetami z łucznikiem, a dowodem miałyby tu być wzmianka o nich w inskrypcjach pochodzących z Aten z 439/438 roku a.C.¹⁹. W reformie Dariusza I zachowane zostały częściowo dotychczasowa metrologia oraz podstawowe nominały, monety bite były według standardów lidyjskiego (perskiego) oraz babilońskiego. Emitowano srebrne hemistatery o wadze około 5,55 g oraz złote statery o wadze około 8,4 g. Złote monety to wspomniane już darejki, natomiast srebrne nazywane są *sigloi*. Istniały jeszcze frakcje: złote darejki o wartości 1/12 i 1/18 statera oraz srebrne *sigloi* o wartości 1/3, 1/6, 1/12 i 1/32 statera. Na przykładzie *sigloi* można zaobserwować ostrożność przy dobieraniu ich wagi, jednak nie wszystkie monety charakteryzowały się identyczną ciężkością. To może wskazywać na związek reformy mennictwa z reformą systemu metrologicznego²⁰.

Dariusz I zmienił ikonografię monet. Na wszystkich rodzajach wprowadzona została postać łucznika w długiej, drapowanej szacie (*aktaia*) i cylindrycznym, zakończonym

¹³ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 54.

¹⁴ C. L. Nimchuk, *op. cit.*, s. 59.

¹⁵ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 56-63.

¹⁶ M. Mielczarek, *Mennictwo starożytnej Grecji. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*, cz. 1, Warszawa 2006, s. 138.

¹⁷ M. Alram, *op. cit.*, s. 36-40.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ I. Carradice, *Coinage of the Persian Empire*, [w:] *Coinage and administration in the Athenian and Persian Empire: the Ninth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, ed. I. Carradice, B. A. R. International Series 343, Oxford 1987, s. 75.

²⁰ J. Reade, *A Hoard Silver Currency from Achaemenid Babylon, "Iran"*, 1986, vol. 24, s. 83-84, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/4299766.pdf [15.08.2014].

zębami nakryciu głowy (*kidarys*). W przypadku wymienionych wcześniej frakcji odnajdywano monety z przedstawieniem całej postaci łucznika albo tylko jej fragmentem w postaci głowy brodatego mężczyzny w *kidarysie* i z kołczanem²¹.

Wyróżnionych zostało kilka typów monet z łucznikiem. Za najstarszy uważany jest Typ I reprezentowany przez nieliczne srebrne monety przedstawiający postać łucznika w przybliżeniu od klatki piersiowej z prawego profilu. Drugą grupę reprezentują srebrne *sigloi* oraz złote darejki, które w tym wypadku są jednak rzadkie. Obecną na nich podobiznę łucznika ukazano z prawej strony z długą brodą, w perskiej sukni dworskiej z odsłoniętymi ramionami oraz w nakryciu głowy zakończonym ząbkami, w pozycji klęczącej. Ikonografia Typu II wykorzystana została na pieczęciach niektórych z tzw. Tabliczek Fortyfikacji Persepolis, co może oznaczać, że ich wizerunki były używane jako pieczęcie administracji państwowej²² (jako przykłady można wymienić wykorzystanie przez Miššabadda na tekstach dotyczących wnoszenia podatków – PF 1495 datowanego na 499 rok a.C. oraz PFNN 1898 o nieznanym dacie pochodzenia²³). Typ III to monety z postacią łucznika trzymającą w prawej ręce włócznię, a w lewej łuk, dosyć często z pojawiającym się jeszcze kołczanem na ramieniu. Na ostatnim wariantcie włócznia została natomiast zastąpiona przez sztylet. W grupie monet Typu III i IV wyróżnione zostały również podtypy a oraz b²⁴.

Daty wprowadzenia przez Dariusza I monet z łucznikiem nie są znane. Dla Typu II jako *terminus ante quem* uznaje się rok 500 a.C., czego dowodem jest wydatowany na 500/499 r. a.C. odcisk monety na tabliczce z Persepolis²⁵. W przypadku monet srebrnych wskazuje się około 515 roku a.C., co miało być związane z wyprawą Dariusza I przeciwko Scytom oraz reformą miar i wag przez niego przeprowadzoną²⁶. Nie jest to jednak jedyna zaproponowana przez badaczy sugestia. Przykładem jest koncepcja Petera Vargyasa, który połączył podobieństwo między monetarnym wizerunkiem łucznika z przedstawieniami tego władcy na reliefie Dariusza I w Bisotun oraz interpretację terminu *kaspu ginnu* (uznawanego za określenie pieniądza monetarnego) i wydatował

²¹ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 50-51.

²² M. B. Garrison, *Archers at Persepolis: The emergency of royal ideology at the heart of the empire*, [w:] *The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005*, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London 2010, s. 338-351.

²³ C. Tuplin, *The changing pattern of Achaemenid Persian Royal Coinage*, [w:] *Explaining monetary and financial innovation*, ed. R. Vaubel, Springer, Cham, Heilderberg, New York, Dordrecht, London 2014, s. 129.

²⁴ Y. Lintz, *The Archer coins: a closer examination of achaemenid art in Asia Minor*, [w:] *The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005*, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London 2010, s. 372.

²⁵ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 53-54.

²⁶ *Ibidem*, s. 78.

owe monety na 521 r. a.C.²⁷. J. Bodzek stwierdził jednak, że hipoteza ta nie ma mocnych podstaw, ponieważ termin ten nie pozwala na rozróżnienie między późnymi krezejkami a monetami z łucznikiem. Dodatkowo, jeżeli pojawienie się pierwszych *sigloi* datowane jest na 521/520 a.C., to biorąc pod uwagę daty panowania Dariusza I, niemożliwe w czasie staje się wprowadzenie przez niego srebrnych krezejek. Trzeba też pamiętać, że emisja Typu I była krótkotrwała²⁸. Możliwe, że poszczególne typy zostały wprowadzone równocześnie albo w niewielkim odstępie czasowym. David Stronach uznaje, że Typ II został wprowadzony 10 lat po wdrożeniu do obiegu Typu I, co według niego miało nastąpić około 510 a.C. w mennicy w Sardes²⁹. Typu III używano albo w ostatnich latach panowania Dariusza I albo w pierwszych latach panowania Kserksesa. Monety Typu III b były bite od około 480 roku a.C., kiedy nastąpiło też zaprzestanie produkcji monet Typów I i II. Typ IV miały się pojawić w V wieku a.C., podczas panowania Kserksesa albo dopiero na początku rządów Artakserksesa I³⁰. W V w. p.n.e. znaleziska złotych darejek są dosyć rzadkie, w niewielkich ilościach występują one zarówno w Typie II jak i III, a w późniejszym czasie również w Typie IV³¹.

Darejki odnajdywano w skarbach w Azji Mniejszej, Grecji i na Sycylii, natomiast *sigloi* pojawia się głównie w zachodniej Anatolii. Na wschodnich obszarach państwa perskiego monety były rzadko spotykane, często odnajdywane są z kawałkami metalu, co może wskazywać na to, że wykorzystywano je jako bryłki kruszcu, który wazono podczas transakcji. Monety złote Typu II wprowadzone przez Dariusza I miały ciężar odpowiadający jednostce wagowej równej jednemu szeklowi babilońskiemu, co może wskazywać na próbę zrównania monet bitych na zachodzie z bryłkami metalu używanymi jako pieniądz na wschodzie. Darejki prawdopodobnie były wykorzystywane w zagranicznej polityce państwa perskiego, natomiast za pomocą *sigloi* płacono żołnierzom najemnym żołd³², znane są jednak przykłady płacenia żołnierzom darejkami³³.

Produkcja darejków i *sigloi* miała następować wraz z potrzebami skarbu królewskiego, nie była więc regularna. U Herodota znajduje się informacja, że w skarbcu znajdował się kruszec w przetopionej formie, który przeznaczony był na wyrób monety, jeśli będzie to niezbędne³⁴.

²⁷ *Ibidem*, s. 60.

²⁸ *Ibidem*, s. 60.

²⁹ M. Mielczarek, *op. cit.*, s. 139.

³⁰ C. L. Nimchuk, *op. cit.*, s. 60.

³¹ I. Carradice, *op. cit.*, s. 92.

³² M. Mielczarek, *op. cit.*, s. 139.

³³ M. Alram, *op. cit.*, s. 36-40.

³⁴ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 61.

„Złoto i srebro z daniny przechowuje król w skarbcach w następujący sposób: Każde stopić i wlać w gliniane naczynia, a skoro naczynie jest pełne, usuwa się glinianą powłokę. Jeżeli mu zabraknie pieniędzy, każde wybić tyle monety, ile jej za każdym razem potrzebuje”³⁵.

Ważne jest też, że w imperium perskim istnieli urzędnicy (*gitepatu*, *yōšēr*) odpowiedzialni za przepływ podatków, odlewnie świątynne, metale szlachetne. Po wprowadzeniu pieniądza urzędnikom tym powierzono również prowadzenie mennicy³⁶.

Istnieje wiele teorii na temat wprowadzenia reformy monetarnej przez Dariusza I. Pierwszą z nich jest analiza poprzez tradycyjny, ekonomiczny punkt widzenia, ale co ważniejsze, bierze się pod uwagę również wykładnię ideologiczną. Można doszukać się na monetach symbolicznej wiadomości przekazanej przez władcę, której odbiorcą byli mieszkańcy imperium perskiego. Zapewne były one elementem propagandy królewskiej, której celem miało być wzmocnienie relacji pomiędzy nim a poddanymi, a także przekazanie wiadomości o wielkości władcy rządzącego potężnym imperium. Dużo dyskusji związanych jest z symboliką przedstawień znajdujących się na tych monetach. Pojawiła się teoria, że mają one wyrażać jedność imperium i symbolizować jego siłę i potęgę. Ukazywały wizerunek króla oraz jego wizję państwa, na co mogłoby też wskazywać wykorzystanie ich odcisków jako pieczęci odnalezionych np. w Persepolis. Uznaje się, że poprzez monety Typu I i II, ideologia ta miała być przekazywana przede wszystkim elicie perskiej. Na Typie I zostało wyrażone uzasadnienie dla władzy króla, a także pokazanie arystokracji, że rozpoczął się dla niej okres bogactwa i rozwoju państwa. Typ II może przedstawiać Dariusza I jako obrońcę i wojownika państwa perskiego³⁷. Strój łuczniaka mógł być kojarzony z postacią Wielkiego Króla, tzw. Królewskiego Herosa albo z przedstawieniem bóstwa pojawiającego się w sztuce achemenidzkiej. Wizerunek ten niesie za sobą znaczenie symboliczne³⁸. Strabon napisał, że perski król dawał srebro i złoto w podarunkach innym władcom, gdyż metale te były lepiej dostosowane do roli prezentów i trybutów, a także bardziej współmierne do nakładów i wydatków³⁹. W takim przypadku wizerunek łuczniaka niesie za sobą jeszcze inne znaczenie, np. podkreślenie statusu władcy⁴⁰.

³⁵ Herodot, *Dzieje* III, 96, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004.

³⁶ J. Schaper, *The Jerusalem Temple as an Instrument of Achaemenid Fiscal Administration*, “Vetus Testamentum”, 1995, vol. 45, s. 534, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/1535247.pdf [15.08.2014].

³⁷ C. L. Nimchuk, *op. cit.*, s. 55-67.

³⁸ J. Bodzek, *op. cit.*, s. 64.

³⁹ *Strabo XV*, 3, 21, *The Geography of Strabo with an english translation by Horace Leonard Jones. Based in part upon the unfinished version of John Robert Sitlington Sterrett*, London 1917, vol. 7, [on-line:] archive.org/stream/geographyofstrab07strauoft/geographyofstrab07strauoft_djvu.txt [15.08.2014].

⁴⁰ C. L. Nimchuk, *op. cit.*, s. 60-69.

Monety z łucznikiem są monetami ideologicznie rozpoznawanymi w imperium perskim⁴¹. Ważny jest też fakt, iż motyw łucznika występował na pieczęciach i monetach odnalezionych na obszarze Azji Mniejszej⁴², a także w centrach wymiany handlowej np. kupieckich miastach Fenicji i Grecji⁴³. Motyw stosowany przez Achemenidów był wykorzystywany w następnych latach, czego przykładami są monety władców panujących w Persis, którzy po upadku imperium Achemenidów przejęli władzę w Persepolis i na pobliskich obszarach⁴⁴. Wskazuje to na przetrwanie pewnej symboliki przedstawień występujących na monetach Dariusza I, a także świadczy o ogromnym znaczeniu ideologicznym owych wizerunków.

Podsumowując, mennictwo imperium Achemenidów jest bardzo szerokim pojęciem, nadal inspirującym szereg dyskusji. Wiele z jego aspektów jest niejasnych. Proponowane są najróżniejsze podziały monet, a nadal pozostają pewne wątpliwości spowodowane m.in. przez brak źródeł. Zdecydowanie jednak na pierwszy plan wysuwają się monety bite przez królów, chociażby ze względu na symboliczną legendę dynastii Achemenidów i chęć nawiązania do niej. Wielu badaczy wskazuje na ich ideologiczny charakter, który odcisnął swoje piętno na świadomości mieszkańców rozległego imperium perskiego. Wydaje się też, że to czynniki ideologiczne były tymi, na które Dariusz I zwracał największą uwagę. Władał on ogromnym i bogatym imperium, które rozwijało się ekonomicznie i nie potrzebowało nowego środka pieniężnego. Monetom królewskim w części imperium perskiego, na obszarach z ugruntowanym ruchem monetarnym od czasu władców lidyjskich można co prawda przypisać znaczenie ekonomiczne, jednak nie ono wydaje się najważniejsze jeśli chodzi o ich rolę. Symboliczny wymiar postaci łucznika znajdującej się na monetach, ukazujący głównie wielkość króla perskiego, wydaje się tu bardziej prawdopodobny. Warto również pamiętać, że wpływ na mennictwo w imperium Achemenidów miało także mennictwo małoazjatyckich ośrodków greckich z drugiej połowy VII w., a dla *poleis* greckich posiadanie własnej monety było wyrazem suwerenności. Symboliczne znaczenie monet z łucznikiem, podkreślenie wielkości władcy i imperium przez niego władanym, wydaje się więc powodem, który odgrywał najważniejszą rolę wśród licznych przyczyn wprowadzenia ich przez Dariusza I.

⁴¹ M. B. Garrison, *op. cit.*, s. 338.

⁴² C. L. Nimchuk, *op. cit.*, s. 64.

⁴³ A. T. Olmstead, *History of the persian empire. Achaemenid period*, Chicago, Illinois 1948, s. 189.

⁴⁴ V. S. Curtis, *The Frataraka coins of Persis: bridging the gap between Achaemenid and Sassanian Persia*, [w:] *The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005*, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London 1948, s. 379.

Bibliografia

- Album S., Bates M. L., Floor W., 1992, *Coins and coinage*, [w:] Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, vol. VI, London, s. 14-41, [on-line:] <http://www.iranicaonline.org/articles/coins-and-coinage-> [15.01.2016].
- Alram M., 1994, *Daric*, [w:] Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, vol. VII, 1, London New York, s. 36-40, [on-line:] www.iranicaonline.org/articles/daric [15.08.2014].
- Bodzek J., 2011, *Ta satrapika nomismata: mennictwo satrapów w okresie panowania Achemenidów (ok. 550-331 a.C.)*, Kraków.
- Carradice I., 1987, *Coinage of the Persian Empire*, [w:] Coinage and administration in the Athenian and Persian Empire: the Ninth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, ed. I. Carradice, B. A. R. International Series 343, Oxford, s. 73-108.
- Curtis V. S., 2010, *The Frataraka coins of Persia: bridging the gap between Achaemenid and Sassanian Persia*, [w:] The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London, s. 379-393.
- Descat R., 2010, *Remarques sur les origines du monnayage Achemenide*, [w:] Mécanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et Histoire. Actes de la Table Ronde Internationale d'Istanbul, 22-23 mai 1997, ed. O. Casabonne, Paris, s. 1-8.
- Garrison M. B., 2010, *Archers at Persepolis: The emergency of royal ideology at the heart of the empire*, [w:] The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London, s. 337-359.
- Head B. V., 1877, *The coinage of Lydia and Persia: from the earliest time to the fall of the dynasty of the Achaemenidae*, London, [on-line:] <https://archive.org/stream/coinageoflydiaepe00headrich#page/n5/mode/2up> [15.12.2015].
- Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004.
- Lintz Y., 2010, *The Archer coins: a closer examination of achaemenid art in Asia Minor*, [w:] The world of Achaemenid Persia: history, art and society in Iran and the Ancient Near East: proceedings of a conference at the British Museum 29th September – 1st October 2005, ed. J. Curtis, St. J. Simpson, London, s. 369-377.
- Meadows A. R., 2003, *The Apadana Foundation Deposit (IGCH 1789): some clarification*, "The Numismatic Chronicle", vol. 163, s. 342-344, [on-line:] https://www.academia.edu/986656/The_Apadana_Foundation_Deposit_IGCH_1789_some_clarification [04.02.2016].
- Mielczarek M., 2006, *Mennictwo starożytnej Grecji. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*, cz. 1, Warszawa.
- Nimchuk C. L., 2002, *The Archers of Darius: Coinage or Tokens of Royal Esteem?*, "Ars Orientalis", Medes and Persians on Elusive Empires, vol. 32, s. 55-79, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/4629592.pdf [15.08.2014].
- Olmstead A. T., 1948, *History of the persian empire: Achaemenid period*, Chicago, Illinois. Reade J., 1986, *A Hoard Silver Currency from Achaemenid Babylon*, "Iran", vol. 24, s. 79-89, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/4299766.pdf [15.08.2014].
- Schaper J., 1995, *The Jeruzalem Temple as an Instrument of Achaemenid Fiscal Administration*, "Vetus Testamentum", vol. 45, s. 528-539, [on-line:] papi24.uci.umk.pl/stable/pdfplus/10.2307/1535247.pdf [15.08.2014].
- Strabon, *The Geography of Strabo with an english translation by Horace Leonard Jones. Based in part upon the unfinished version of John Robert Sitlington Sterrett*, vol. 7, London 1917, [on-line:] archive.org/stream/geographyofstrab07strauoft/geographyofstrab07strauoft_djvu.txt [15.08.2014].
- Tuplin C., 2014, *The Changing pattern of Achaemenid Persian Royal Coinage*, [w:] Explaining monetary and financial innovation, ed. R. Vaubel, Springer, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London, s. 127-168.

Tablica 1

- 1. Lidia, Mermnadzi, Krezus, 560-546 a.C., Sardes, krezejkos, siglos,**
© rg.ancients.infolionkroisos.html
- 2. Lidia, Mermnadzi, Krezus, krezejkos, 561-546 a.C.,**
© monetaoro.unicatt.itgreca_creseidi_e.asp
- 3. Lidia, Mermnadzi, Krezus, krezejkos, 561-546 a.C.,**
© monetaoro.unicatt.itgreca_creseidi_e.asp
- 4. Persja, Achemenidzi, Artakserkses I – Kserkses II, 455-420 a.C., darejkos, typ IV,**
© www.cngcoins.comCoin.aspxCoinID=98196
- 5. Persja, Achemenidzi, Dariusz I – Kserkses I, 505-480 a.C., darejkos, typ II,**
© www.cngcoins.comCoin.aspxCoinID=61146
- 6. Persja, Achemenidzi, Dariusz I – Kserkses II, 485-420 a.C., darejkos, typ III,**
© www.cngcoins.comCoin.aspxCoinID=126971
- 7. Persja, Achemenidzi, Dariusz I, 520-505 a.C., siglos, typ I,**
© www.cngcoins.comCoin.aspxCoinID=132600

1

2

3

4

5

6

7

Typy przedstawień na monetach z łucznikiem: a – Typ I, b – Typ II, c – Typ III, d – Typ IV
 (© M. Alram, Daric, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, ed. E Yarshater, London, New York 1994, vol. VII, 1, s. 36-40)

Alicja Jurkiewicz

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
alicja.beata.jurkiewicz@gmail.com

EMISJE DIODOTYDÓW A MENNICTWO KRÓLESTWA SELEUKIDÓW

The Coins of the Diodotids and the Seleucid Coinage

Abstract: *In ancient times coins were used not only as money, but it as an instrument of royal propaganda and a manifestation of independence. Only kings had the right to strike coins. However, it often happened that subordinates usurped power – the clearest manifestation of this was introduction of their own coin. When Seleucus I conquered the satrapy of Bactria in 306 BC, he introduced his personal types of coins in Bactrian mints. The most popular one was the elephant quadriga type, used often after military victories, especially on the East. All issues were struck in the name of Seleucus. Later Antiochus I introduced a new type: Apollo on the omphalos, which was exploited around the Kingdom until the middle of the 3rd century BC. Diodotus I, a satrap of Bactria from the middle of the 3rd century BC, using a favorable political situation for the process of emancipation of this territory. A manifestation of his activity was issuing coins with a new design: with the portrait of Diodotus on the obverse and the representation of Zeus hurling a thunderbolt on the reverse. However, present legend still mentioned the name of Antiochus II. It was not until later that the legend was changed and it clearly gave Diodotus the royal title. The purpose of this paper was to compare the issues of Diodotids with Seleucid coinage and analyze the differences between these coins. That analysis allow an attempt to reconstruct the process of forming the independent Graeco-Bactrian Kingdom and to date the emergence of this new political power.*

Key words: *coinage, East, Bactria, Diodotids, Seleucid*

Podboje Aleksandra Wielkiego i epoka hellenistyczna były okresem, kiedy po raz pierwszy w historii dokonała się konfrontacja kulturowa, obejmująca cały ówczesny świat. Ekspansja Greków i Macedończyków przyniosła ze sobą pojawienie się nowych, wielonarodowych organizmów politycznych, a rozprzestrzenianie się wraz z tym cywilizacji greckiej oraz jej synteza z cywilizacjami Egiptu i Orientu zaowocowała wytworzeniem się nowych, wyjątkowych jednostek kulturowych¹. Wielkie Imperium, jakie zbudował Aleksander Macedoński, ze względu na swoją niejednorodność nie miało racji bytu jako homogeniczna monarchia, rządzona przez jednego władcę. Z tego powodu, niemal zaraz po śmierci Aleksandra, w wielu częściach królestwa ujawniły się tendencje

¹ F. L. Holt, *Into the Land of Bones. Alexander the Great in Afghanistan*, Berkeley-Los Angeles 2005, s. 15.

separatystyczne, czego skutkiem był jego rozpad i powstanie wielu mniejszych państw hellenistycznych.

Jednym z najbardziej owianych tajemnicą terytoriów podbitych przez Aleksandra Wielkiego jest Baktria. Jej teren rozciągał się pomiędzy rzeką Oksys na północy (obecna Amu-Daria), masywem gór Pamir od wschodu, od południa górami Hindukusz², natomiast od zachodu rzeką Arius (obecnie Har-i Rud). Ten region historyczny odpowiada w przybliżeniu obecnym terenom Afganistanu, Tadżykistanu, Uzbekistanu i południowego Turkmenistanu³.

Baktria pod względem warunków naturalnych i geograficznych była regionem bogatym, o bardzo korzystnym położeniu. Dzięki dużej ilości rzek oraz dobrym glebom rozwijała się tutaj gospodarka rolnicza i pasterska, a bariery przyrodnicze stanowiły doskonałą ochronę przed napaścią z zewnątrz, jednocześnie nie uniemożliwiając prowadzenia handlu. Wiadomo, iż przez teren starożytnej Baktrii przebiegały szlaki handlowe wiodące do Indii i Chin. Wszystkie te czynniki sprawiały, iż był to teren bardzo atrakcyjny i późniejszym satrapom baktryjskim zależało na uzyskaniu niezależnej władzy na tym terenie.

Teren Baktrii został podbity przez Aleksandra Wielkiego w 327 r. p.n.e., po kilkuletniej kampanii wojennej⁴. Po ostatecznym pokonaniu buntowników w 326 r. p.n.e. Aleksander wraz z wojskiem wyruszył do Indii. Dla zapewnienia bezpieczeństwa władzy macedońskiej, w nowo podbitej satrapii pozostało około 10 tysięcy żołnierzy piechoty i 35 tysięcy jazdy, którzy stacjonowali w nowo założonych garnizonach. Oprócz tego sprowadzono na wschód około 10 tysięcy greckich osadników, tworząc na świeżo przyłączonym terytorium sieć helleńskich miast. Sam Aleksander już nigdy nie wrócił do Baktrii – po podboju Indii, posuwając się wzdłuż wybrzeża Zatoki Omańskiej, dotarł do Babilonu, gdzie zmarł w 323 r. p.n.e.⁵.

Po śmierci Aleksandra wschodnie prowincje ponownie pogrążyły się w wojnie. Jeszcze w 326 r. p.n.e., kiedy trwała kampania indyjska, greccy i macedońscy osadnicy, pozostawieni przez Aleksandra przed opuszczeniem Baktrii wzniesili powstanie pod wodzą Atenodorosa i próbowali utworzyć własne, samodzielne królestwo. Powstanie zostało szybko stłumione, a uzurpator zabity, jednak w 323 r. p.n.e. niemal równocześnie z nadejściem wieści o śmierci Aleksandra, Baktrię ponownie ogarnęła rebelia, w której tym razem udział wzięło około 25 tysięcy żołnierzy, a przewodził im macedoński generał Filon⁶. Do walki z buntownikami Perdikkas, pełniący w tym czasie funkcję regenta

² G. C. Ramsay, *Kingship in Hellenistic Bactria*, Victoria 2004, s. 5.

³ S. Kalita, *Grecy w Baktrii i w Indiach*, Kraków 2005, s. 18.

⁴ A. B. Bosworth, *A Missing Year in the History of Alexander the Great*, "The Journal of Hellenic Studies", 1981, nr. 101, s. 36.

⁵ F. L. Holt, *op. cit.*, s. 115.

⁶ G. C. Ramsay, *op. cit.*, s. 33.

na terenie całego Imperium, oddelegował Peitona, przydzielając mu do tego zadania dużą armię. Peitonowi udało się stłumić konflikt – rebelianci zostali schwytani i straceni, a sam Peiton został mianowany namiestnikiem wschodnich satrapii⁷.

Po I wojnie diadochów, która miała miejsce w latach 321-320 p.n.e., w wyniku porozumienia pomiędzy Antypatrem, Antygonem Jednookim a Seleukosem zawartym w 321 r. p.n.e. w Triparadejsos⁸, Seleukos I otrzymał we władanie wschodnie satrapie, w tym m.in. Baktrię. Jednak ze względu na zerwanie sojuszu i inwazję Antygona Jednookiego na Babilonię, już w 316 r. p.n.e.⁹, Seleukos musiał opuścić swoje terytorium i uciekać do Egiptu. Wkrótce z inicjatywy Ptolemeusza I zawiązано przymierze skierowane przeciwko Antygonowi, w którym udział wzięli Kassander, Lizymach a także Seleukos. W początkowej fazie wojny inicjatywa należała do Antygona, który zaatakował Trację, należącą do Lizymacha, jednocześnie wysyłając swojego syna, Demetriusza, do Syrii, blokując tym samym ewentualną odsiecz ze strony Ptolemeusza. Jednak dzięki zwycięstwu odniesionemu przez Ptolemeusza i Seleukosa pod Gazą w 312 r. p.n.e.¹⁰, gdzie armia dowodzona przez Demetriusza została doszczętnie zniszczona, Antygon został zmuszony do kapitulacji i w 311 r. p.n.e. obie strony zawarły pokój.

Po zwycięstwie pod Gazą, dzięki pomocy ze strony Ptolemeusza, Seleukosowi udało się powrócić do Babilonii już w 312 r. p.n.e. Po konflikcie z Peitonem, satrapą Medii mianowanym przez Antygona w czasie jego inwazji, Seleukosowi udało się odzyskać władzę nad częścią Azji Mniejszej¹¹. W tym czasie wschodnie satrapie zdążyły się uniezależnić i w zasadzie funkcjonowały jako samodzielne królestwa hellenistyczne, a ich namiestnicy uważali się za niezależnych od diadochów władców. Aby ukrócić samowolę namiestników i dokonać restytucji swojej władzy na tych terenach, Seleukos stanął przed koniecznością zorganizowania wyprawy na Wschód.

Po uporządkowaniu spraw administracyjnych oraz intensywnej działalności budowlanej, m.in. założeniu nowej stolicy – Seleucji, w 308 r. p.n.e. Seleukos wyruszył w kierunku Baktrii¹². Niewiele wiadomo na temat ewentualnych walk. Pewne jest, że po zakończeniu kampanii w 306 r. p.n.e. Seleukos wyruszył do Indii, gdzie zawarł przymierze z Chandraguptą, ówczesnym władcą imperium Maurjów¹³. Po tym wydarzeniu Seleukos w 304 r. p.n.e. powrócił do Babilonu, pozostawiając Baktrię w rękach zależnego od siebie namiestnika oraz kontynuując politykę Aleksandra, opartą na osiedlaniu

⁷ H. G. Rawlinson, *Bactria. The History of a Forgotten Empire*, London 1912, s. 50.

⁸ *Ibid.*, s. 51.

⁹ N. Davis, C. M. Kraay, *The hellenistic kingdoms. Portrait Coins and History*, London 1980, s. 183.

¹⁰ *Ibid.*, s. 140.

¹¹ *Ibid.*, s. 184.

¹² S. Kalita, *Grecy...*, s. 54.

¹³ A. Houghton, C. C. Lorber, *Seleucid Coins. A Comprehensive Catalogue. t. I*, New York-London 2002, s. 2.

w greckich kolonistów i utrzymywaniu dużej ilości garnizonów kontrolowanych przez macedońskich żołnierzy.

Na krótko przed swoją śmiercią, około 295 lub 292 r. p.n.e. Seleukos ustanowił swojego syna, Antiocha, koregentem, powierzając mu część swojego królestwa leżącą na wschód od Eufratu, w tym również Baktrię¹⁴. Głównym zadaniem króla była odbudowa sieci urbanizacyjnej i zaplecza ekonomicznego, naruszonego w wyniku najazdów plemion koczowniczych. Osobie Antiocha przypisywane jest m.in. założenie takich miast jak Artakabena w Arii, Antiocheia w Margianie oraz Artakoena¹⁵ i prawdopodobnie Aleksandria nad Oksysem (obecnie stanowisko Ai-Khanoum). Prócz intensywnej działalności fundacyjnej, autorzy antyczni m. in. Strabon, podają informację o tym, iż Antioch, podobnie jak jego ojciec, utrzymywał przymierze z Imperium Maurjów.

Niewiele wiadomo na temat działań Antiocha w Baktrii po 281 r. p.n.e., w okresie jego niezależnego panowania. Z pewnością teren ten podlegał dalej władzy Seleukidów, świadczy o tym występowanie monet z wizerunkiem i legendą Antiocha I, oraz wzmianki o udziale baktryjskich wojsk służących Antiochowi w wojnie przeciwko Ptolemeuszowi II w latach 274-273 p.n.e. Nie ma również zbyt wielu informacji o losach tego regionu w początkach panowania Antiocha II Theosa, czyli w latach 261-256 p.n.e. Dopiero na temat wydarzeń mających miejsce w połowie III w. p.n.e. posiadamy wystarczającą ilość źródeł, aby móc zrekonstruować historię prowincji baktryjskiej.

Antioch II objął tron po swoim ojcu w 261 r. p.n.e. Sukcesja ta nie była łatwa ze względu na toczącą się w latach 260-253 p.n.e. wojnę z Egiptem¹⁶. W wyniku zaangażowania władcy w konflikt na zachodzie, na terenach wschodnich satrapii odrodziły się ruchy separatystyczne, które wkrótce zaowocowały oderwaniem od Królestwa Seleukidów dwóch ważnych regionów: Partii i Baktrii.

Secesja Baktrii jest wydarzeniem, którego proces możemy zaobserwować analizując zmiany zachodzące w ikonografii monet baktryjskich, począwszy od emisji władców seleukidzkich: Seleukosa I Nikatora, Antiocha I Sotera i Antiocha II Theosa, a skończywszy na zupełnie odmiennych monetach Diodotosa I i Diodotosa II. Monety Diodotydów wyraźnie wyróżniają się na tle mennictwa seleukidzkiego, szczególnie poprzez zerwanie z wykorzystywanymi wcześniej motywami mitologicznymi.

W okresie panowania Seleukidów, w Baktrii działały tylko dwie mennice: w Baktrze oraz w Artakoanie. Monety wybijane były w attycko-eubejskim systemie wagowym, najczęściej pojawiały się złote statery, srebrne tetradrachmy i drachmy, niekiedy występowały również monety brązowe i miedziane¹⁷. Zjawiskiem typowym dla mennictwa

¹⁴ G. C. Ramsay, *op. cit.*, s. 38.

¹⁵ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 167.

¹⁶ N. Davis, C. M. Kraay, *op. cit.*, s. 191.

¹⁷ *Ibid.*, s. 22.

baktryjskiego była popularność emisji złotych staterów, co prawdopodobnie związane było z dostępem do surowca sprowadzanego z terenów azjatyckich¹⁸.

Badanie secesji Baktrii w oparciu o źródła numizmatyczne wymaga prześledzenia emisji Seleukidzkich z terenu satrapii i zwrócenia uwagi na występujące na nich motywy ikonograficzne. Pierwszym władcą seleukidzkim, który emitował monety na terenie Baktrii był Seleukos I Nikator. W mennictwie baktryjskim największą część emisji tego władcy stanowią monety z przedstawieniem Ateny na rydwanie, zaprzęgniętym w słońcie¹⁹. Motyw ten pojawia się wcześniej w mennictwie ptolemejskim: na rewersach monet przedstawiano herosa (utożsamianego z Aleksandrem), na rydwanie zaprzęgniętym w słońcie. Emisje ptolemejskie miały charakter kommemoratywny i były przejawem deifikacji Aleksandra Macedońskiego. W przypadku monet seleukidzkich, motyw Ateny na kwadrydze odwoływał się do sukcesów samego Seleukosa I podczas kampanii na Wschodzie i miał ukazywać go jako godnego Aleksandra następcę. W późniejszym okresie wizerunek ten stał się uniwersalnym typem umieszczanym na rewersach monet seleukidzkich, które związane były z działaniami militarnymi. Prócz mennic baktryjskich, gdzie motyw ten był szczególnie popularny, monety z przedstawieniem Ateny na kwadrydze emitowane były również przez mennice w Seleucji nad Tygrysem oraz w Suzie²⁰.

Częstym motywem w mennictwie Seleukosa I, który pojawia się również w emisjach monet baktryjskich jest kotwica. Była ona pierwszym osobistym znakiem Seleukosa, a później została zaadaptowana jako symbol Seleukidów i umieszczana była niemal na wszystkich emisjach tej dynastii, przeważnie jako podrzędny znak, pojawiający się w towarzystwie innego, głównego przedstawienia²¹. Z okresu panowania Seleukosa I z terenu Baktrii znane są emisje srebrnych tetradrachm z przedstawieniem kotwicy jako samodzielnego motywu, a w przypadku innych kotwica zawsze pojawia się jako dodatkowy symbol seleukidzki. Pochodzenie tego motywu wiąże się z legendą przekazaną przez Appiana w *Historii Rzymskiej*²². Według niej Seleukos miał posiadać sygnet z wyrytym na niej symbolem kotwicy. Miał on być podarunkiem od jego matki Laodiki, po tym, jak miała proroczy sen, że jej syn zostanie królem tego państwa, na którego ziemi ten pierścień zgubi. Zgodnie z tym, co znajdujemy u Appiana, Seleukos rzeczywiście zgubił swój sygnet podczas walk nad Eufratem.

Wśród monet baktryjskich przypisywanych panowaniu Seleukosa I występuje również grupa emisji brązowych. Ikonografia tych monet nie różni się zbytnio od tej

¹⁸ O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea*, London 1991, s. 119.

¹⁹ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 7.

²⁰ *Ibid.*, s. 10.

²¹ *Ibid.*, s. 5-6.

²² Appian z Aleksandrii, *Historia Romana*, tłum. Ludwik Piotrowicz, Wrocław 2004.

znanej z emisji srebrnych. Pierwszą grupę stanowią monety z wyobrażeniem Heraklesa w lwiej skórze na awersie oraz kroczącym słoniem z rogami na rewersie²³. Portret Heraklesa obecny na awersie nie odbiega od standardowych przedstawień występujących w mennictwie Seleukosa I. Był powszechnie wykorzystywany na terenie całego królestwa w mennictwie srebrnym, gdzie dominował schemat wzorowany na emisjach aleksandryjskich. Natomiast przedstawienie słonia obecne na rewersie jest w pewnym stopniu uproszczeniem motywu Ateny na rydwanie zaprzęgniętym w słonie, znanym z mennictwa złotego i srebrnego. Dodatkowo istnieje przypuszczenie, iż może być ono odwołaniem do posiadanego przez Seleukosa oddziału słoni bojowych, подарowanych mu przez Chandraguptę w wyniku zawianego w 306 r. p.n.e. sojuszu.

Drugim typem pojawiającym się w baktryjskim mennictwie brązowym za Seleukosa I są monety z przedstawieniem Dioskura na awersie oraz głową konia na rewersie. Motyw Dioskurów jest szczególnie charakterystyczny dla mennictwa baktryjskiego. Dioskurowie uznawani byli za patronów jeźdźców, a wiadomo, że konnica baktryjska stanowiła trzon jazdy w armii seleukidzkiej, co może tłumaczyć popularność tego motywu. Natomiast przedstawienie głowy konia jest przedstawieniem typowym dla całego mennictwa seleukidzkiego. Związane jest ono prawdopodobnie z szerszym programem ikonograficznym skupionym wokół portretów herosa o atrybutach dionizyjskich²⁴, często utożsamianego z samym Aleksandrem Wielkim. Jednak popularność tego motywu w późnym mennictwie Seleukosa I oraz w emisjach pośmiertnych, wybijanych przez jego syna, Antiocha I, wskazywałaby raczej na związek z osobą samego Seleukosa I Nikatora. Według wczesnych przekazów źródłowych, wizerunki konia pojawiające się na monetach miały upamiętniać rumaka, na którym Seleukos uciekał z Babilonu w 315 r. p.n.e. podczas agresji Antyгона Jednookiego²⁵.

Mennictwo baktryjskie z czasów panowania Antiocha I Sotera, następcy Seleukosa I, nie jest już tak zróżnicowane. Antioch I kontynuuje wybijanie monet z przedstawieniem rumaka z rogami na rewersie, których znaczenie w ścisły sposób koresponduje z pierwotnym wzorem z czasów Seleukosa I. Drugim motywem, który pojawia się w emisjach mennic baktryjskich jest przedstawienie Apolla siedzącego na omfalosie²⁶. W mennictwie seleukidzkim motyw ten pojawia się już pod koniec panowania Seleukosa I, który uznał Apolla za mitycznego przodka swojego rodu i znacznie rozszerzył jego kult. Jednak

²³ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 18.

²⁴ O. D. Hoover, *Never Mind the Bulls. Taurine imagery as a Multicultural Expression of Royal and Divine Power under Seleukos I Nikator*, [w:] "More than Men. Less than Gods. Studies on Royal and Imperial Worship. Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1-2, 2007)", red. P.P. Iossif, A.S. Chankowski, C.C. Lorber, *Studia Hellenistica* 51, Louvain-Paris-Dudley 2011, s. 202.

²⁵ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 7.

²⁶ *Ibid.*, s. 115.

dopiero od Antiocha I wizerunek ten staje się sztandarowym symbolem występującym w mennictwie seleukidzkim aż do panowania Antiocha IV. Wizerunki Apolla na rewersach tych monet, różniły się między sobą ze względu na pewne konwencje w przedstawianiu bóstwa, co w przypadku braku symbolu, bardzo pomaga w określeniu mennicy. Najbardziej rozpowszechnionym było przedstawienie Apolla siedzącego na omfalosie, zwróconego w lewo, trzymającego w prawej ręce strzałę, natomiast z lewą ręką złożoną na spoczywającym u jego stóp łuku. W wielu regionach Królestwa Seleukidów kompozycja ta była modyfikowana. W Troadzie mennice w Lampsakos, Aleksandrii Troas i prawdopodobnie w Troi²⁷ kontynuowały tradycję przedstawiania nagiego Apolla, co związane było z chęcią podkreślenia łączności z kulturą Grecji właściwej. Również na wschodzie, w Arii, mennica w Artakoanie wybijała monety z wizerunkiem Apolla ukazanego jako nagiego młodzieńca. Bardzo charakterystyczne były monety wybijane w Azji Mniejszej, na których Apollo zamiast strzały, w wyciągniętej ręce trzyma łuk. Z kolei w Sardes używano typowego przedstawienia Apolla siedzącego na omfalosie, z tym że na nogach bóstwa znajdowały się sandały, a w prawej ręce zamiast jednej, Apollo trzymał dwie skrzyżowane strzały. Na emisjach z terenu Baktrii widnieje klasyczne przedstawienie bóstwa, siedzącego na omfalosie, okrytego płaszczem, zwróconego w lewo i trzymającego w wyciągniętej ręce pojedynczą strzałę, z drugą złożoną na leżącym u stóp łuku.

Ostatnimi monetami z typowo seleukidzkim motywem ikonograficznym, jakie pojawiają się na terenie Baktrii, są emisje Antiocha II Theosa. Są to monety kontynuujące praktykę umieszczania na rewersie przedstawienia Apolla siedzącego na omfalosie²⁸. Na tych emisjach kończy się tradycja seleukidzka na terenie Baktrii. Jeszcze w okresie panowania Antiocha II ówczesny satrapa Baktrii Diodotos wprowadza monety w nowym typie, które zrywają z tradycją seleukidzką.

Materiał numizmatyczny związany z Diodotydami wyraźnie wskazuje na rodzące się na terenie Baktrii tendencje separatystyczne. Z pewnością sprzyjała temu sytuacja polityczna: tocząca się w latach 260-253 p.n.e. II wojna syryjska pomiędzy Antiochem II i Ptolemeuszem II, powstanie Andragorasa w Partii²⁹, datowane na około 250 r. p.n.e., oraz późniejszy konflikt o sukcesję po Antiochu II, czyli tzw. „wojna braterska” pomiędzy Seleukosem II Kallinikosem a Antiochem Hieraksem, trwająca w latach 241-239 p.n.e.³⁰. W obliczu trudnej sytuacji politycznej w Królestwie Seleukidów, Diodotos mógł podjąć działania, które w konsekwencji doprowadziły do uniezależnienia podległego mu terenu i powstania Królestwa Greko-Baktryjskiego.

²⁷ Ibid., s. 125.

²⁸ Ibid., s. 179.

²⁹ N. Davis, C. M. Kraay, *op. cit.*, s. 191.

³⁰ Ibid., s. 192-193.

Monety wybijane przez Diodotydyów charakteryzują się ujednoliconym wzornictwem jeżeli chodzi o przedstawienie umieszczane na rewersach monet. Aby podkreślić zerwanie z Królestwem Seleukidów, satrapa Diodotos odrzucił wizerunki charakterystyczne dla mennictwa seleukidzkiego³¹. Na rewersach monet nie występują ani motywy Apolla siedzącego na omfalosie, popularne za Antiocha I i Antiocha II, ani wcześniejsze, używane w mennictwie Seleukosa I. Zamiast tego umieszczano na nich podobiznę Zeusa ciskającego błyskawicę, zwróconego w lewo, z przerzuconą przez lewe ramię Egidą. Niekiedy u stóp Zeusa dodatkowo umieszczano siedzącego orła, a pod jego lewej stronie pojawiał się wieniec. Wybór tego przedstawienia związany był nie tylko ze szczególnym kultem Zeusa na terenie Baktirii, lecz również z rodem Diodotosa, który przyjął go za swojego opiekuna³². Greckie imię Diodotos (gr. Διόδοτος) oznacza „darowany przez Zeusa”. Dodatkowo podkreśla to ambicje Diodotosa – jako władca Olimpu, Zeus uważany był za bóstwo otaczające szczególną opieką królów.

Emisje Diodotydyów można podzielić na dwie grupy: pierwszą z nich są monety z portretem satrapy na awersie, opatrzone jednak legendą królewską wymieniającą imię Antiocha II Theosa na rewersie³³. Drugą grupę stanowią monety, na których legenda Antiocha zostaje zastąpiona przez legendę królewską Diodotosa.

Na awersach monet obu tych grup znajdował się portret Diodotosa, zwróconego w prawo, z głową przewiązaną opaską – symbolem władzy królewskiej. Istnieją dwie tendencje w przedstawieniach portretowych: pierwszą z nich są wizerunki, na których władca ukazany jest w zaawansowanym wieku, druga natomiast przedstawia młodzińczy portret królewski. Mało prawdopodobne jest, iż jest to portret deifikowanego Diodotosa I. Przyjmuje się teorię, iż Diodotos I, jeszcze przed całkowitym uniezależnieniem się od Seleukidów, mianował swojego syna, również Diodotosa³⁴, współrządcą i że oboje wybijali monety ze swoim wizerunkiem portretowym i legendą Antiocha II³⁵. Po uniezależnieniu się od Seleukidów ojciec i syn mieli sprawować koregencję, a po śmierci Diodotosa I, Diodotos II objął tron i jako samodzielny władca panował w latach 235-230 p.n.e.³⁶.

Drugą grupą monet emitowaną przez Diodotosa I i Diodotosa II są monety wybijane w ich imieniu, opatrzone legendą królewską. Emisje te świadczą o uzurpacji władzy królewskiej przez satrapę Baktirii i jego syna i wskazują na to, że w pewnym momencie

³¹ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 169.

³² *Ibid.*, s. 217.

³³ S. Kalita, *The Coins of Diodotus of Bactria and the Problem of Dating the Bactrian Secession*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, 1999, t. III/IV, s. 52.

³⁴ *Ibid.*, s. 53-54.

³⁵ H. G. Rawlinson, *op. cit.*, s. 59.

³⁶ N. Davis, C. M. Kraay, *op. cit.*, s. 234.

Baktria całkowicie odrzuciła zależność od Seleukidów, stając się autonomicznym królestwem.

Podobnie jak w przypadku wyżej omawianych monet z legendą Antiocha II, również tutaj mamy do czynienia z dwiema tendencjami w przedstawianiu portretów na awersie, które interpretuje się jako emisje koregentów: Diodotosa I i Diodotosa II. Monety te jeżeli chodzi o użyte typy wizerunków portretowych i ikonografię są identyczne, jednak legenda Antiocha II została zastąpiona legendą królewską ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΙΟΔΟΤΟΥ³⁷. Emisje te były więc wybijane w imieniu królów Diodotosa I i Diodotosa II, uznanych w ten sposób za pełnoprawnych władców, będących tym samym pierwszymi królami niezależnego Królestwa Greko-Baktryjskiego.

Powstanie Królestwa Greków Baktryjskich było zatem procesem stopniowym i trwało przez dłuższy okres. Potwierdzeniem tej tezy są źródła numizmatyczne, czyli właśnie monety Diodotydyów. Zmiany emisji pochodzących z mennic baktryjskich i wypieranie seleukidzkiego modelu monetarnego świadczą o tym, iż secesja Baktrii nie była wydarzeniem jednorazowym – uniezależnianie się Baktrii musiało trwać przez pewien czas. Proces ten rozpoczął się za panowania Antiocha II Theosa (261-246 p.n.e.), być może około 250 r. p.n.e., kiedy miałyby się pojawiać przejściowe emisje monet z portretem Diodotydyów i legendą królewską Antiocha II. Ostatecznie odłączenie się Baktrii od Królestwa Seleukidów mogłoby mieć miejsce w przybliżeniu w 240 r. p.n.e.³⁸, już za panowania Seleukosa II (246-226 p.n.e.), kiedy Królestwo Seleukidów pogrążyło się w wojnie domowej i trwało w długoletnim konflikcie z Egiptem Ptolemeusza, czego dowodem może być fakt, iż ostatnie monety seleukidzkie pojawiające się na tym terenie wybijane były w imieniu poprzednika Seleukosa II, Antiocha II Theosa. Wtedy też miałyby się ukazać pierwsze monety, na których widniała legenda królewska wymieniająca imię Diodotosa.

Bibliografia

Dzieła antyczne

Appian z Aleksandrii, *Romaïke Historia, Historia Romana*, tłum. Ludwik Piotrowicz, Wrocław 2004.

Strabon, *Geographika Hypomnemata*, ks., tłum. i oprac. H. L. Jones, Cambridge-Massachusetts-London-England 2000.

Opracowania

Bosworth A.B., 1981. *A Missing Year in the History of Alexander the Great*, "The Journal of Hellenic Studies", vol. 101, s. 17-39.

Davis N., Kraay C.M., 1980. *The hellenistic kingdoms. Portrait Coins and History*, London.

Holt F. L., 2005. *Into the Land of Bones. Alexander the Great in Afghanistan*, Berkeley-Los Angeles.

³⁷ A. Houghton, C. C. Lorber, *op. cit.*, s. 219.

³⁸ S. Kalita, *Grecy...*, s. 81.

- Hoover O.D., 2011. *Never Mind the Bullocks. Taurine imagery as a Multicultural Expression of Royal and Divine Power under Seleukos I Nicator*, [w:] "More than Men. Less than Gods. Studies on Royal and Imperial Worship. Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens (November 1-2, 2007)", red. Iossif P.P., Chankowski A.S., Lorber C.C., *Studia Hellenistica* 51, Louvain-Paris-Dudley, s. 197-229.
- Houghton A., Lorber C.C., 2002. *Seleucid Coins. A Comprehensive Catalogue vol. I*, New York-London.
- Kalita S., 1999. *The Coins of Diodotus of Bactria and the Problem of Dating the Bactrian Secession*, "Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne", t. III/IV, s. 51-67.
- Kalita S., 2005. *Grecy w Baktrii i w Indiach*, Kraków.
- Mørkholm O., 1991. *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea*, London.
- Ramsay G.C., 2004. *Kingship in Hellenistic Bactria*, Victoria.
- Rawlinson H.G., 1912. *Bactria. The History of a Forgotten Empire*, London.

Katalog

- 1. Seleukos I Nikator, srebrna tetradrachma, 290/286-281 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii**
awers: głowa Zeusa w wieńcu laurowym w prawo
rewers: Atena Promachos w kwadrydze zaprzężonej w słońce, w górnym polu kotwica, w dolnym polu
legenda: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/seleukos_I/SC_259cf.jpg)
- 2. Seleukos I Nikator, srebrna drachma, ok 286 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii**
awers: głowa Zeusa w wieńcu laurowym w prawo
rewers: Atena Promachos w rydwanie zaprzężonym w słońce, w górnym polu kotwica.
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/seleukos_I/SC_262.1.jpg)
- 3. Seleukos I Nikator, srebrna hemidrachma, 290/286-281 p.n.e., nieokreślona mennica z Baktrii**
awers: głowa Zeusa w wieńcu laurowym w prawo
rewers: odwrócona kotwica, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/seleukos_I/SC_256cf.jpg)
- 4. Seleukos I Nikator, brąz, nieokreślona mennica w Baktrii,**
awers: głowa Heraklesa w lwiej skórze
rewers: słoń kroczący w prawo, w górnym polu kotwica, w dolnym w linijce legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/seleukos_I/SC_264.jpg)
- 5. Seleukos I Nikator, brąz, nieokreślona mennica w Baktrii**
awers: głowy Dioskurów w prawo
rewers: głowa konia w prawo, w górnym polu kotwica, legenda: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΕΛΕΥΚΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/seleukos_I/SC_269@3b.jpg)
- 6. Antioch I Soter, brąz, okres koregencji z Seleukosem I (294-281 p.n.e.), mennica w Ai Khanoum**
awers: szarżujący byk w prawo,
rewers: kotwica, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΣΕΛΕΥΚΟΥ ANTIOXΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/antiochos_I/SC_286v.jpg)
- 7. Antioch I Soter, srebrna drachma, ok. 280 p.n.e., mennica w Ai Khanoum**
awers: Portret władcy w prawo,
rewers: głowa konia z rogami w prawo, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ (?)
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/antiochos_I/SC_431@3.jpg)
- 8. Antioch I Soter, srebrna tetradrachma, ok. 268-261 p.n.e., mennica w Ai Khanoum**
awers: portret Antiocha w prawo,
rewers: Apollo siedzący na omfalosie, trzymający łuk i strzałę, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ANTIOXΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/antiochos_I/SC_438@1a.1.jpg)
- 9. Antioch II Theos, złoty stater, ok. 260-246 p.n.e., mennica w Ai Khanoum**
awers: portret władcy w prawo,
rewers: Apollo siedzący na omfalosie, trzymający łuk i strzałę, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ANTIOXΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/antiochos_II/SC_612@2.jpg)
- 10. Diodotos I jako satrapa Baktrii, złoty stater, ok 255-235 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii**
awers: portret Diodotosa w diademie w prawo,
rewers: Zeus ciskający grom, Egida przewieszona przez ramię, orzeł w lewym polu, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ANTIOXΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/baktria/kings/diodotos_I/SC_629.jpg)
- 11. Diodotos I, srebrna tetradrachma, ok. 255-253 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii**
awers: portret Diodotosa I w diademie, w prawo,
rewers: Zeus ciskający grom, z Egidą przewieszoną przez ramię, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΙΟΔΟΤΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/baktria/kings/diodotos_I/Bop_6E.jpg)

12. Diodotos II jako satrapa Baktrii, ok. 255-253 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii

awers: portret Diodotosa II w diademie, w prawo,

rewers: Zeusa ciskający grom, z Egidą przewieszoną przez ramię, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/baktria/kings/diodotos_I/SC_632@1.jpg)

13. Diodotos II, ok 250 p.n.e., nieokreślona mennica w Baktrii

awers: portret Diodotosa II w diademie, w prawo,

rewers: Zeus ciskający grom, z Egidą przewieszoną przez ramię, legenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΙΟΔΟΤΟΥ
(www.wildwinds.com/coins/greece/baktria/kings/diodotos_II/Bop_5A.jpg)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

Paulina Koczwara

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
koczwara.paulina@gmail.com

OBECNOŚĆ MONETY GRECKIEJ¹ W DOLINIE PADU W IV-I W. P.N.E.

The presence of Greek coins in Po Valley between 4th and 1st century BC

Abstract: *Celtic tribes entered Po Valley at the end of the 2nd century BC. They had started to mint their own coins rather quickly, in the next century. Celtic coinage from Northern Italy survived to the beginning of the 1st century BC, a few decades after the conquest of this area by the Romans. This is also the period of presence of Greek coins in Po Valley. We can distinguish four phases of the influx of Greek coins. The first began in the early 4th century BC, even before the beginning of the Celtic coinage in the area. During the first period mostly drachms of Dionysus I of Syracuse came to Cisalpine Gaul. Another group are the findings of massalian drachms, which were the model for Celtic coinage. The next phase, dated from the beginning of the 3rd century BC to the Second Punic War, is characterized by the influx of coins also from the Italian peninsula (mainly from Naples). Coins minted in Metapontum and Tarentum appear in larger quantities shortly after the Second Punic War. In the first century BC the dominant group of finds are coins minted in Greece, mostly in Athens. The findings of Greek coins in the area Po Valley should be connected with trade. Ports on the Adriatic Sea played the major role, especially when it come to the topic of taking control over the Celts. Their importance, however, decreased together with the increase in power of the Roman Republic.*

Key words: *Greek Coins, Northern Italy, Cisalpine Gaul, the Celts*

Obecność grecka na terenie Cisalpinii rozpoczęła się jeszcze przed inwazją celtycką, datowaną najczęściej na koniec V w. p.n.e. Początkowo ograniczała się ona jednak jedynie do wybrzeży Adriatyku, gdzie od VI w. p.n.e. Grecy współtworzyli ludność dwóch najważniejszych miast portowych regionu: Adrii i Spiny². Od połowy V w. p.n.e., w związku z katastrofalną dla najważniejszych kontrahentów wojną peloponeską, Adria

¹ Terminu „moneta grecka” używam tutaj w odniesieniu do pieniądza bitego przez *poleis* Grecji Kontynentalnej, Azji Mniejszej, Wielkiej Grecji, greckich koloniach a także przez władców hellenistycznych. W zakres niniejszego artykułu nie wchodzi natomiast znaleziska monet etruskich, punickich, rzymsko-kampańskich oraz celtyckich naśladownictw monet greckich.

² M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, Kraków 2009, s. 64-65. Strabon (*Geographica hypomnemata* V.1.7) przytacza teorię o greckich początkach Rawenny.

i Spina podupadły³, jednak nie na długo. Na początku IV w. p.n.e. Dionizjusz I próbował zająć oba miasta⁴, co zakończyło się niepowodzeniem, ale rozpoczęło okres intensywnych kontaktów handlowych z Syrakuzami. Czwarty wiek przed naszą erą i początek trzeciego to stabilizacja osadnictwa celtyckiego w Galii Cisalpejskiej⁵. Jest to też okres, w którym rozpoczęła się bardziej ożywiona obecność grecka na tym terenie. Zaobserwować można pewną zmianę w orientacji kontaktów ze światem greckim: największe znaczenie zyskał handel z Południem Italii i Syrakuzami, stamtąd też zapewne pochodzili nowi osadnicy. Najczęściej wybierali oni tereny wybrzeża adriatyckiego od Marche po Puglię.

Wymiana handlowa w basenie Morza Adriatyckiego przebiegała stałymi szlakami komunikacyjnymi: między Apulią (Iapygia), Korkyrą, wybrzeżami Epiru i Ilirii, dalej przez Adriatyk do Ankony, dalej wybrzeżem do Spiny i Adrii, kończyła się w Istrii⁶. Ich początki sięgają jeszcze do epoki brązu, co mają potwierdzać m.in. znaleziska archeologiczne ze stanowiska Frattesina (region Polesine)⁷. Miejsca odkryć monet, jak i innych zabytków proveniencji greckiej, koncentrują się zwykle wokół Padu i Adygi, jako że rzeki te od wieków były drogami prowadzącymi w głąb Italii.

Handel Greków, którzy przyzwyczajeni byli do operowania monetą, z plemionami, które jej nie znały, początkowo polegał zapewne na wymianie barterowej albo płaceniu czystym kruszcem. Nie dotyczy to jednak terenów zamieszkałych przez Etrusków, oraz Wenetów, którzy mieli bliższe kontakty z Grekami, a także pośredniczyli w wymianie towarowej z pozostałymi mieszkańcami Italii.

Istnieje możliwość, że Dionizjusz I zawarł z Celtami sojusz⁸, który procentował nie tylko współpracą na poziomie politycznym (w interesie Syrakuz nie leżała wzmacniająca się pozycja Rzymu, dlatego ich tyran popierał, a być może i prowokował najazdy Celtów, które mogły nią przynajmniej chwilowo zachwiać), ale również bardziej ożywionymi stosunkami handlowymi z plemionami zamieszkującymi Cisalpinę. Z pewnością niejednokrotnie korzystał z usług celtyckich najemników, którzy brali udział w jego polityczkach z Etruskami, a nawet Grekami ze Sparty i Teb. Dogodną bazą do werbowania galijskich żołnierzy była założona na początku IV w. p.n.e. Ankona. Być może część

³ J. Bonetto, *Archeologia delle regioni d'Italia. Veneto*, Roma 2006, s. 119-120.

⁴ Strabon, *Geographica* 5.4.2; Pliniusz, *NH* III.112; XIII.111; Pomponiusz Mela, *De Choreographica* II.4.64-65.

⁵ J. Bonetto, *op. cit.*, s. 120-121.

⁶ E. Arslan, *Moneta e circolazione monetaria in area Adriatica in eta preromana*, (w:) Lenzi F. (ed), "Rimini e l'Adriatico nell'eta delle guerre puniche. Atti del Convegno Internazionale di Studi Rimini, Musei Comunali, 25-27 marzo 2004", Rimini 2006, s. 33-36.

⁷ Odkryto tam m. in. kawałki bursztynu identyfikowanego jako bałtycki (obecnie w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Zob.: I. Modrzewska-Pianetti, *Północ Italii Przedrzymskiej. Człowiek i środowisko*, Warszawa 2008, s. 96.

⁸ D. Rankin, *Celts and the Classical World*, London. New York 1987, s. 106.

najemników osiedliła się potem w Apulii⁹. Podobne kontakty utrzymywał z Celtami kolejny tyran Syrakuz, Agatokles na początku III w. p.n.e.¹⁰ Od tego okresu obecność monet sycylijskich przestaje ograniczać się jedynie do terenu Veneto. Świadczą o tym znaleziska na terytorium Galii Transpadańskiej (zamieszkałej przez plemiona Salassów, Taurynów, Lepontów i Insubrów). Jeszcze rzadziej monety syrakuzzańskie trafiały na drugą stronę Alp.

Oczywiście, Syrakuzy nie były jedyną grecką polis, które utrzymywało stosunki handlowe z Celtami. Plemiona zamieszkałe na terenie Galii Cisalpejskiej nawiązały kontakty również z innymi greckimi koloniami z południa Italii. Napływ ich monet zaczyna się z końcem IV i początkiem III w. p.n.e. i trwa praktycznie do końca II wojny punickiej¹¹. Na terytorium Wenetów są to głównie monety kampańskie (bite przeważnie przez Neapol, Tarent, Metapont). Srebrne monety sycylijskie pojawiają się natomiast na terenie zajmowanym przez Bojów i Ligurów (dzisiejsza Emilia-Romania). Właśnie tam znaleziono złoty stater Filipa II Macedońskiego¹². Stosunkowo niewiele znalezisk monet greckich pochodzi natomiast z ziem zajętych przez Senonów i Ligurów¹³, bardzo wczesnie penetrowanych przez Rzym.

Pieniądz grecki nie był jedyną walutą znaną plemionom Galii Cisalpejskiej. U schyłku IV w. p.n.e. pojawiły się lokalne imitacje srebrnych drachm massalskich z Artemidą na awersie i lwem oraz legendą ΜΑΣΣΑ(ΛΙΑ)na rewersie¹⁴. Stopniowo drachmy te zostały przyjęte przez wszystkie nadpadańskie plemiona. Ich ikonografia pozostała niemal niezmienną przez cały okres ich wybijania (aż do lat osiemdziesiątych I w. p.n.e., kiedy Rzym ostatecznie zakazał ich dalszej produkcji). Massalia była najbliższym położonym emporium greckim, z którym dzięki szlakom handlowym prowadzącym przez Morze

⁹ Materiał archeologiczny jest raczej skąpy, ale obejmuje celtyckie cmentarzysko z Canosa di Puglia z bardzo bogatym pochówkiem z drugiej połowy IV w. p.n.e. Zob.: B. Cunliffe, *Starożytni Celtowie*, Klekot E. (tłum.), Warszawa 2007, s. 97.

¹⁰ E. Arslan, *op. cit.*, s. 38.

¹¹ *Ibid.*, s. 39-41.

¹² O złotym staterze znalezionym w Marzabotto wspomina P. Visona (*Forrein currency in Etruria c. 400-200 BC*, (w:) Heckel W., Sullivan R. (eds), "Ancien Coins of the Greco-Roman World, Calgary 1984, s. 230) oraz Crawford M.H. (*Coinage and Money under the Late Roman Republic*, London 1985, s. 281).

Marzabotto zostało założone przez Etrusków, stąd niektóre opracowania traktują monety pochodzące z tego stanowiska jako część znalezisk z terenu Etrurii. Nie mniej w IV w. p.n.e. na terenie Emilii Romanii osadnictwo ma charakter zdecydowanie celtycki, dlatego idąc za E. Arslanem (*op. cit.*, s. 36) zdecydowałam się włączyć je do niniejszej pracy.

¹³ Jednym z niewielu przykładów jest stater Filipa II znaleziony w 1877 roku w Monako. Zob.: S. Nieto-Pelletier, J. Olivier, Ch. Charlet, M. Blet-Lemarquand., *Un statère d'or de Philippe II de Macédoine trouvé à Monaco en 1877*, "Bulletin de la société Française de numismatique" vol. 70 no 5 (2015), s. 106-111.

¹⁴ Najważniejszą monografią poświęconą mennictwu padańskiemu wciąż pozostaje książka Aleksandra Pautassa., *Le monete preromane dell'Italia settentrionale*, „Sibrium” vol. VII, 1966. Datowanie pierwszych emisji zob.: E. Arslan, *La monetazione celtica Cisalpina. Un nuovo quadro generale*, „Sibrium” vol 22 (1992-1993), s. 173-215.

Liguryjskie łączyły zachodnią część Galii Cisalpejskiej dość ożywione relacje, stąd też zapewne wybór tych konkretnych przedstawień jako wzorca¹⁵. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie miały one – przynajmniej początkowo – charakteru ekonomicznego. Monetaryzację gospodarki Italii północnej wiąże się dopiero z napływem pieniądza rzymskiego¹⁶.

Monety pochodzące z różnych stron świata greckiego przybywały do Galii Cisalpejskiej nieprzerwanie od początku IV w. p.n.e. po koniec Republiki, a nawet dłużej¹⁷, bo jeszcze w czasach cesarstwa. Jednak napływ pieniądza greckiego do Cisalpiny na przestrzeni tych kilku stuleci nie był jednolity. Dzięki pomocy źródeł pisanych, analizując znaleziska, wyróżnić można cztery fazy obecności greckiej monety w Italii Nadpadanańskiej.

Początek pierwszej z nich datuje się między połową a końcem IV w. p.n.e. Monety zaczęły napływać do Cisalpiny w wyniku ekspansji Dionizjusza I Syrakusańskiego na wybrzeża Adriatyku, co miało miejsce najprawdopodobniej między 388 a 383 r. p.n.e. Rzadkie znaleziska monet srebrnych (didrachma Agrygentu z ok. 480 r. p.n.e. z Akwilei drachma Sykionu¹⁸), i brązów (Kainon) datuje się na okres bezpośrednio po upadku imperium Dionizjusza, co nastąpiło już po jego śmierci, około połowy IV w. p.n.e. Z fazą tą jest związane również unikatowe znalezisko ateńskiej drachmy pod kościołem San Stefano w Akwilei¹⁹ oraz współczesnego jej brązu z Salaminy. Na ten okres przypada również ateńska kolonizacja wybrzeży Adriatyku (325/323 r. p.n.e.) oraz epizod z Kleonimosem z ostatnich lat IV w. p.n.e., który poza zdobyciem Padwy splądrował jeszcze sanktuarium Geriona w Montegrotto. Z fazy tej pochodzą również znaleziska ceramiki greckiej i italskiej. Być może początkowo w roli pośrednika między światem greckim a Celtami odgrywali Etruskowie, ale stopniowo funkcję tę przejęły miejscowe elity.

Faza druga rozpoczyna się wraz z początkiem III w. p.n.e. W tym okresie najwięcej monet obcego pochodzenia, znalezionych na terenie Cisalpiny pochodzi z Syrakuz

¹⁵ Ekonomiczny związek zachodnich plemion Cisalpiny, a szczególnie Ligurów, z Massalią był silny (o czym świadczą mogą liczne znaleziska massalskich amfor przede wszystkim w Genui, ale również terenach położonych bardziej na północ, jak Piemont). Być może Celtowie zaczęli kopiować drachmy massalskie, ponieważ miasto to było ich najbliższym greckim sąsiadem, a jego monety uważane były za wiarygodne. Możliwe jest również, że nad tym prozaicznym powodem przeważały inne względy, na przykład związane z kultem bogini o podobnym do Artemidy charakterze, ale z powodu braku jakichkolwiek źródeł pisanych, które mogłyby potwierdzić lub obalić tę teorię, pozostaje ona jedynie w sferze przypuszczeń. Strabon (*Geographica* V.1.9) wspomina co prawda o sanktuarium Artemidy, które miało się znajdować na terytorium Cisalpiny, należy pamiętać o wspólnej Grekom i Rzymianom tendencji do określania bóstw innych ludów imionami tych czczonych przez siebie i podchodzić do tej informacji z dużą dozą ostrożności.

¹⁶ Zob.: A. Pautasso, *Contributi alla documentazione della monetazione padana*, „Sibrium” vol. X (1970), s. 161.

¹⁷ G. Gorini, *La collezione numismatica*, „Antica Altoadriatiche” vol. XXIV (1984), s. 297-298.

¹⁸ *Ibid.*, s. 292.

¹⁹ G. Gorini, *Le monede di Egina ed'Atene in Adriatico*, „Hesperia” vol. 15 (2002), s. 282.

oraz z Wielkiej Grecji. Jej początek wiąże się z działalnością Agatoklesa i jego ekspansją na wybrzeża Adriatyku (między innymi zdobycie Korcyry w 298 r. p.n.e.). Diodor²⁰ relacjonuje, że w jego oddziałach, obok Samnitów i Etrusków, znajdowali się najemnicy celtyccy. Oczywiście, o obecności greckiej na tym terenie nie świadczy jedynie materiał numizmatyczny. Na terytorium Wenetów figuralne stele greckie występują między III a II w. p.n.e. Znane są też stele z okolic Akwilei (Terzo di Aquileia) i z Istrii (Koper)²¹.

Początek trzeciej fazy datuje się na okres następujący tuż po II wojnie punickiej. Charakteryzuje się największą jak dotychczas ilością pieniądza obcego, wciąż głównie greckiego, na terytorium Cisalpinii. Jest to też moment znacznego napływu nad Padę rzymskich brązów (na ogół dobrze udokumentowanych) oraz celtyckich monet srebrnych. Napływ monet greckich można wiązać z sojuszem Hierona z Rzymianami i pierwszą wyprawą adriatycką w latach 229-228 p.n.e.²², ale przede wszystkim z drugą wojną punicką. Jest to faza dużo lepiej poznana niż poprzednie dzięki kilku ważnym znaleziskom, między innymi depozytowi z Monte Bibele²³, który łączy się z początkiem ekspansji rzymskiej w Emilii.

Ostatnia, czwarta faza napływu greckiego pieniądza na teren Cisalpinii ogranicza się do I w. p.n.e. Są to głównie ateńskie sówki nowego stylu znajdowane razem z rzymskimi denarami z epoki sullauskiej, a także późne monety massalskie (w liczbie ponad stu), przeważnie obole i inne nominały brązowe, zarejestrowane m. in. w Monte Altare, San Cesario koło Modeny, regionie Friuli i Mediolanie. Z tej fazy pochodzą również późne brązy z Dyrrachium znalezione w Vincenzy i dolinie Valsugana oraz kilka brązów o trudniej do ustalenia wartości²⁴.

Oprócz klasyfikacji ze względu na czas napływu do doliny Padu, można, rzecz jasna, wyróżnić również grupy monet ze względu na ich pochodzenie.

Najstarszą grupę stanowią monety sycylijskie, pochodzące z dwóch miast: Syrakuz i Agrigentu. Ich napływ do Cisalpinii był falowy i wiązał się z kampaniami kolejno Dionizjusza I, Agatoklesa i Hierona II. Znaleziska to głównie brązy, ale zdarzają się też monety srebrne (np. didrachma Agrigentu z Akwilei). Koncentrują się głównie na terytorium Wenetów, ale występują również w Lombardii (Valtellina) oraz Emilii Romanii (Castelfranco Emilia, Ravenna). Pomimo bardzo wczesnej metryki, monety zostały

²⁰ Diodor, Biblioteka historyczna XX, 64.

²¹ G. Gorini, *La penetrazione della moneta Greca in Italia Settentrionale*, (w:) Gorini G. (ed), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale", Aosta 1995, s. 75.

²² Diodor, Biblioteka historyczna XXIV, 9.

²³ M.T. Gulinelli, *Monete dall'abitato preromano di Monte Bibele (BO)*, „RIN” vol. LXXVIII (1987), s. 101-108.

²⁴ G. Gorini, *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, (w:) Chaves F. T. (ed.), "Griegos en Occidente", Sewilla 1992, s. 92-94.

zdeponowane o wiele później, być może razem z brązem z głową Apollona i trójno-
giem z 240-212 r. p.n.e.²⁵. Znaleźiska te znacznie poszerzają uznany dotąd zakres wystę-
powania greckiego pieniądza srebrnego na terenie Półwyspu Italskiego. Część można
wiązać z kampanią Hannibala, tym bardziej, że w Campagna Lupia razem z monetami
z Syrakuz i Agrigentu odkryto również brązy punickie²⁶. Pamiętać trzeba, że Celtowie,
za wyjątkiem Cenomanów, którzy pozostali wierni Rzymowi, w trakcie tej kampanii
byli w większości sojusznikami Kartaginy²⁷. Cisalpina była ważną bazą rekrutacyjną
najpierw dla armii Dionizjusza, potem Hannibala²⁸. Przynajmniej część najemników
musiała otrzymać zapłatę za służbę w formie pieniężnej, stąd też znaleźiska monet pu-
nickich na terenie Cisalpiny nie mogą dziwić nawet, jeżeli znajdują się na terytorium
Wenetów, którzy nigdy nie wypowiedzieli sojuszu Rzymowi i którzy walczyli po stronie
Republiki również w tej wojnie. Po zniszczeniu Sykaruz w 212 r. p.n.e. napływ pieniądza
sycylijskiego ustał.

Mniej więcej w tym samym okresie na terenie Cisalpiny pojawiają się monety wybite
przez różne *poleis* Wielkiej Grecji. Największa grupa to brązy Neapolu. Dość znaczny
jest również udział monet pochodzących z Cales, Tarentu i Metapontu w Kampanii, ale
też *poleis* położonych zdecydowanie dalej na południe: Krotony i Regium w Kalabrii,
Brundisium, Canosa i Arpi w Apulii²⁹.

Spośród monet macedońskich spotykamy głównie egzemplarze bite za czasów
Filipa II i Aleksandra III. Jest to grupa o największej różnorodności jeżeli chodzi
o kruszec: do Cisalpiny trafiały bowiem nie tylko brązowe czy okazjonalnie srebrne
emisje królów macedońskich (głównie pośmiertne Aleksandra Wielkiego), ale rów-
nież monety złote, o czym świadczy stater Filipa II znaleziony w Marzabotto. Intere-
sująca jest grupa znalezisk brązów z Tessalonik (lata 187-31 p.n.e.) i monet wybitych
przez Antygona Gonatasa, szczególnie w kontekście zmagania tego ostatniego z Galami
na początku panowania³⁰.

W Akwilei odkryto tetradrachmę ateńską wybitą po 392 r. p.n.e. w tak zwanym
stylu przejściowym. Być może znalezisko należy rozpatrywać jako należące do jednego
horyzontu z depozytem z Korçë (Koritsa w Epirze), chociaż możliwe też jest, że tetra-
drachma trafiła do Akwilei o wiele później. Bardzo ważnym znaleziskiem jest również

²⁵ Ibid., s. 100.

²⁶ G. Gorini, *Le monete Greche nei depositi del santuari Medio-Altoadriatici*, s. 792

²⁷ Przechodzenie celtyckich sojuszników Rzymu na stronę Hannibala nastąpiło dopiero po pierwszych
jego zwycięstwach. Początkowo część plemion odnosiła się do Kartagińczyków nieufnie, a nawet (Taury-
nowie) wrogo. Zob.: M. Piegoń, *op. cit.*, s. 88-92.

²⁸ D. Rankin, *op. cit.*, s. 197.

²⁹ E. Arslan, *Moneta e circolazione monetaria in area Adriatica in eta preromana*, s. 35.

³⁰ G. Gorini, *Le monete greche e celtiche in Alle foci del Medoacus Minor*, (w:) Gorini G. (ed.), "Cam-
pagna Lupia studi e ricerche di storia e archeologia", vol. I, Padova 2011, s. 138.

obol z Eginy wybity V w. p.n.e., pochodzący z miejscowości Zara³¹ (obecnie w Muzeum Archeologicznym w Wenecji). Obecność egeńska na terytorium Veneto poświadczona jest przez inny, niezwykle istotny zabytek: graffiti w alfabecie egeńskim przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Adrii³². Monety egeńskie i ateńskie znajdujące w zachodniej części basenu morza adriatyckiego mogą wiązać się z próbą zapewnienia sobie przez Ateny dostaw zboża w ostatniej ćwierci IV w. p.n.e.³³

Spośród monet przybyłych z terenu Grecji Centralnej największą grupę stanowią te wybite w Eubei, szczególnie tetraobole Histiai. Najbardziej popularna hipoteza zakłada, że trafiły one do Cisalpinii stosunkowo późno, bo po trzeciej wojnie macedońskiej³⁴. Część z nich mogła być imitacjami wybitymi przez Perseusza albo Rodos. W przypadku oboli znalezionych w Cisalpinii, ta druga opcja wydaje się bardziej prawdopodobna, jako że zarówno w Akwilei, jak i w Castelfranco obok monet eubejskich odnotowano również obecność monet rodyjskich. W początkowych latach po podboju rzymskim, kontakty Rodos z północno-wschodnimi wybrzeżami Adriatyku i światem celtyckim układały się dość dobrze, o czym świadczą mogą znaleziska amfor rodyjskich w Akwilei czy Angolo San Vito (Lombardia). Dużo starszą metrykę mają znaleziska brązów wybitych w Oiniades i innych miastach Arkanii i Etolii, których kilka zarejestrowano na terytorium Wenetów (Polesie). Monety z Ambrakii datowane są na pierwszą połowę III w. p.n.e., te wybite w Oiniades na koniec III w. p.n.e.³⁵

Monety z Peloponezu stanowią bardzo niewielką, mimo to stosunkowo zróżnicowaną grupę. Należą do niej zarówno kilka srebrnych saterów korynckich pochodzących jeszcze z epoki archaicznej z Polesine i Vincentino, kilka monet z Korcyry znalezionych w ich sąsiedztwie, srebrną drachmę i kilka brązów z Sykionu (pochodzących odpowiednio z Akwilei i Val Calmonica) oraz kilka okazów lacedemońskich³⁶.

Z Ilirii pochodzą srebrne i brązowe monety wybite w Apoloni i Dyrrachium, które najprawdopodobniej wraz z rzymskimi denarami obiegały Dalmację i Dację w związku z rynkiem handlu niewolnikami³⁷. Być może ich znaleziska nad Adriatykiem, górną Adygą i Val Camonica (czyli wzdłuż jednych z ważniejszych szlaków łączących Italię

³¹ G. Gorini, *La collezione numismatica*, s. 283.

³² G. Gorini, *Aspetti della presenza moneta Greca in Adriatico*, "Hesperia" vol. 12 (1999), s. 166-167.

³³ G. Gorini, *Le monede di Egina ed'Atene in Adriatico*, s. 282-283.

³⁴ G. Gorini, *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, s. 102.

³⁵ G. Gorini, *Monete Greche dal Polesine*, *Scienze dell'Antichità*, "Storia archeologia e antropologia" vol. 11 (2003), s. 338.

³⁶ G. Gorini, *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, s. 102.

³⁷ T. Bilic, *Coin circulation in 3rd century BC – AD 193*, (w:) Migotti B. (ed), "The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia", Oxford 2012, s. 359-360; M. H. Crawford, *Coinage and Money under the Late Roman Republic*, London, s. 225.

Północną z Europą Środkową) świadczą o aktywności podobnego rodzaju³⁸. Monety Ballaiosy w Cisalpinie praktycznie nie występują³⁹.

Bardzo dużą grupę stanowią monety ptolemejskie. W tym przypadku poza jedną srebrną drachmą z Campagna Lupia mamy do czynienia wyłącznie z mennictwem brązowym⁴⁰. Zarówno stan zachowanych monet jak i ich dość jednolita pod względem stylistycznym ikonografia sprawiają, że częstokroć nie jesteśmy w stanie przypisać ich do konkretnego władcy, przez co jesteśmy zmuszeni przyjąć dość szerokie datowanie tych znalezisk. Napływ brązów ptolemejskich trwał w różnym natężeniu przez cały okres istnienia hellenistycznego państwa Egipskiego (od monet Ptolemeusza I z Akwilei czy Valtelliny po drachmy Ptolemeusza IX i Kleopatry VII z Este). Jest dość prawdopodobne, że w Cisalpinie, jak i w pozostałych rejonach świata starożytnego, monety ptolemejskie – przynajmniej na obrzeżach świata grecko-rzymskiego – pełniły funkcję podobną do ateńskich sówek: nawet jeżeli nie funkcjonowały w obiegu jako pieniądź, pokładano zaufanie co do ich wartości kruszcowej⁴¹.

Monety Massali głównie na wybrzeżu liguryjskim (Genua, Ventimiglia)⁴² oraz Lombardii (Mediolan⁴³), ale również na terytorium Wenetów (Este). Najczęściej nie są to jednak kopiowane przez Celtów srebrne drachmy, a obole. Wyjątek stanowią Fumane (Wenecja Euganejska), skąd pochodzi jedna drachma z Massali, oraz Este, gdzie znaleziono aż 11 massalskich drachm⁴⁴.

³⁸ G. Gorini, *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, s. 103. Monety Apolonii i Dyrrachium znajdowane są również w Europie Środkowej, zob.: M. Mielczarek, *Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern and Northern Europe*, Warszawa 1989, s. 63-65. Nie jest to, moim zdaniem, wystarczający argument na podparcie tezy o związku monet iliryjskich z rynkiem handlu niewolnikami, jakkolwiek niewykluczone, że część niewolników sprzedawanych potem do pracy w nowych koloniach w Epirze i innych krainach świata grecko-rzymskiego pochodziła z terenów Europy Środkowej i Wschodniej.

³⁹ G. Gorini G., *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, s. 103 określa znalezisko monety Ballaiosy z Akwilei jako niepewne i nie uwzględnia go w katalogu. Podobnie postąpiła R. Ciołek w swojej monografii mennictwa iliryjskiego króla. Zob.: R. Ciołek, *Emisje króla Ballaiosy. Początki mennictwa w Ilirii*, Warszawa 2011.

⁴⁰ G. Gorini, *Le monete greche e celtiche in Alle foci del Medoacus Minor*, s. 138.

⁴¹ Polibiusz wspomina, że Ptolemeusz II ofiarował Rodos tysiąc talentów w brązowych drachmach (zob.: *Dzieje*, V. 89, s. 301-302). O znaleziskach monet ptolemejskich w Europie Środkowej zob.: M. Mielczarek, op. cit., s. 101-111.

⁴² G. Fea, *Prezenze numismatiche preromane nel Piemonte meridionale*, (w:) Gorini G. (ed.), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale. Aosta 13-14 Ottobre 1995", Aosta 1995, s. 117-118.

⁴³ E. Arslan, *Presenze monetali preromane e romane provinciali in Lombardia*, (w:) Gorini G. (ed.), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale", Aosta 1995, s. 104.

⁴⁴ O. Marra O., *Il vittoriato. Sua circolazione, e funzione all'interno de sistema monetario romano*, "RIN" vol. CII (2001), s. 103, 104.

Ciekawą kwestię stanowi koncentracja znalezisk w miejscach związanych z kultem (najprawdopodobniej bóstw związanych z wodą). Oczywiście, nie w każdym miejscu, które można uznawać za sanktuarium, znajdowane są depozyty z monetami greckimi. W niektórych miejscach kultu nie ma śladów po podobnych znaleziskach (np. Castellum Firmanurum). W części z nich znajdujemy depozyty monetarne, ale bez udziału monet greckich (sanktuarium Reitii w Este).

Monety zdeponowane w sanktuariach stanowią bowiem znaczną część znalezisk na omawianym terenie. Depozyty te były najprawdopodobniej przejawem prywatnej religijności⁴⁵. Niewiele jest zespołów, które można wiązać z jakąś większą grupą, na przykład elitą plemienną. Zapewne jako takie należy traktować większe znaleziska oboli noryckich, ale w pozostałych przypadkach koniecznym jest zachowanie dużej ostrożności z traktowaniem ich jako ofiarę złożoną w imieniu całego plemienia lub choćby jego części⁴⁶. Być może to również odpowiedź na pytanie, dlaczego monety ze srebra w sanktuariach górnoadriatyckich pojawiają się tak rzadko: w składaniu podobnych ofiar ważny był gest, intencja, nie nominalna wartość kruszcu⁴⁷. Może to być również przyczyna, dla której w sanktuariach uznawanych za celtyckie większość depozytów stanowią pieniądze greckie, podczas gdy plemiona Galii Cisalpejskiej wybijały własne monety począwszy od IV w. p.n.e. Istnieje również hipoteza, że większość znalezisk, szczególnie o proveniencji greckiej i rzymskiej, można identyfikować z grupami najemników, którym żołd wypłacano w postaci pieniężnej⁴⁸. Analogie do innych galijskich czy germańskich miejsc kultu, datowane co prawda na okres nieco późniejszy (I w. p.n.e. – I w. n.e.), zdają się potwierdzać tę teorię⁴⁹.

Bazując na datach złożenia poszczególnych depozytów, początki zwyczaju poświęcania monet w ofierze bogom na tych terenach można lokować w III w. p.n.e., kiedy celtyckie mennictwo na tym terenie było już ustabilizowane⁵⁰. Sanktuaria, o których mowa, miały znaczenie wyłącznie lokalne i mało prawdopodobnym jest, żeby monety trafiły do nich wraz z pielgrzymami z południa Italii, Sycylii, Egiptu, czy wreszcie Grecji Właściwej.

Depozyty składane w sanktuariach nadadriatyckich najczęściej zawierają monety sycylijskie (Syrakuz i Agrygentu), Wielkiej Grecji (Neapolu, Krotonu, Regium) i brązy

⁴⁵ G. Gorini, *Le monete Greche nei depositi del santuari Medio-Altoadriatici*, "Hesperia" vol. 30 (2013), s. 784-785.

⁴⁶ Ibid., s. 784-785.

⁴⁷ Szerzej na ten temat G. Gorini, *L'offerta della moneta agli dei: forma di religiosità privata nel mondo antico*, (w:) Bassani M., Ghedini F. (eds), "Antenor Quaderni 19. Religionem Significare. Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei sacra privata", Padova 2009, s. 244-256.

⁴⁸ G. Gorini, *Le monete Greche nei depositi del santuari Medio-Altoadriatici*, s. 784-785.

⁴⁹ L. Delestrée, *La Romanisation et la fin du monnayage celtique dans le Nord de la Gaule*, "RN" vol. VI, no. 154 (1999), s. 32-33.

⁵⁰ G. Gorini, *Le monete Greche nei depositi del santuari Medio-Altoadriatici*, s. 786.

italskie (Valentia, Arminum) wybite między IV a II w. p.n.e. Relatywnie niewiele jest jednak w tych skarbach brązowych monet pochodzących z dalszych rejonów świata klasycznego, szczególnie w porównaniu do znalezisk innego typu, gdzie przez pewien okres widocznie dominowały drachmy ptolemejskie. Przypuszczalnie również pieniądź grecki najpierw trafiał do sanktuariów i emporiów, a dopiero potem podróżował dalej w ślad za ludźmi i towarami⁵¹.

Powodów napływu obcego pieniądza do doliny Padu mogło być kilka. Część monet można zapewne wiązać z zaciąganiem przez greckie *poleis* (głównie Syrakuzy) najemników spośród plemion celtyckich. Duża grupa to znaleziska o charakterze kultowym. Niektóre zapewne wiązać należy z kontaktami handlowymi i działalnością kupców i innych pośredników handlowych. Znaleziska z wybrzeży Morza Adriatyckiego mogą być również świadectwem kontaktów żeglarzy greckich z miejscową ludnością, ale również działalności piratów na tych wodach.

Dużo bardziej złożoną kwestią jest rola, jaką moneta grecka pełniła wśród plemion Galii Cisalpejskiej. Przykład znalezisk w Wielkiej Przełęczycy Świętego Bernarda jest znamienny: interpretuje się je albo w kontekście kultowym, albo jako uiszczoną opłatę – realną albo symboliczną. Zagadnienie to należy jednak rozpatrywać również jako część składową dużo szerszego procesu rozpowszechnienia jeszcze przed II wojną punicką, najpierw w Galii Cisalpejskiej, a przez nią również w Europie, pieniądza greckiego, wychodzącego z emporiów nadmorskich i wybrzeży Adriatyku. Następnie monety greckie miały trafiać do ludów zamieszkujących Europę południową i środkową, gdzie pełniły rolę symbolu statusu (*status symbol*), były również cenione ze względu na wartość surowca (głównie duże drachmy ptolemejskie)⁵². Nie służyły jednak zapewne jako środek płatniczy w dużych transakcjach, były to bowiem w ogromnej większości monety brązowe, podczas gdy w obiegu funkcjonowały lokalne drachmy bite ze srebra. Najprawdopodobniej więc monety greckie nie pełniły funkcji rynkowej. Nie było z resztą takiej potrzeby – aż do czasów rzymskich te peryferyjne (z punktu widzenia greckiego) tereny nie posiadały na tyle dojrzałej gospodarki, żeby wymagała ona rozwiniętej formy monetaryzacji. Proces ten rozpoczął się dopiero wraz z masowym napływem rzymskiego pieniądza srebrnego w II w. p.n.e. Wiktoriaty i kwinary stopniowo wyparły z obiegu greckie brązy, a potem również celtyckie drachmy.

⁵¹ Ibid., s. 786-787.

⁵² Gorini G., "Monete Greche dal Polesine", s. 337. Szerzej na ten temat patrz Mielczarek M., *Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern and Northern Europe*, Warszawa 1989.

Bibliografia

Autorzy starożytni

- Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, R. M. Geer (trans.), Princeton 1981-1982
- Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, Weisseborn W. (ed.), Leipzig 1930
- Caius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, Mayhoff K. F. T. (ed.), Leipzig 1906-1909
- Polibiusz, *Dzieje* II. 16, Hammer S. (tłum.), Wrocław 2005
- Pomponius Mela, *De Chorographia*, Parthley G. (ed.), Oxford 1867
- Strabon, *Geographica hypomnemata*, Jonem H. H. (tłum.), Geography, Volume II: Books 3-5 (Loeb Classical Library), Princeton 1923

Opracowania

- Arslan E. A., 1992-1993, *La monetazione celtica Cisalpina. Un nuovo quadro generalo*, "Sirbium" vol. 22, s. 173-215
- Arslan E. A., 1995, *Presenze monetali preromane e romane provinciali in Lombardia*, (w:) Gorini G. (ed.), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale", Aosta, s. 103-108
- Arslan E. A., 2006, *Moneta e circolazione monetaria in area Adriatica in eta preromana*, (w:) Lenzi F. (ed.), "Rimini e l'Adriatico nell'eta delle guerre puniche. Atti del Convegno Internazionale di Studi Rimini, Musei Comunali, 25-27 marzo 2004", Aosta, s. 33-54
- Bilic T., 2012, *Coin circulation in 3rd century BC – AD 193*, (w:) Migotti B. (ed.), "The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia", Oxford, s. 359-388
- Bonetto J., 2009, *Archeologia delle regioni d'Italia. Veneto*, Roma
- Ciołek R., 2011, *Emisje króla Ballaios. Początki mennictwa w Ilirii*, Warszawa
- Crawford M. H., 1985, *Coinage and Money under the Late Roman Republic*, London
- Cunliffe B., 2007, *Starożytni Celtowie*, Klekot E. (tłum.), Warszawa
- Delestrée L., 1999, *La Romanisation et la fin du monnayage celtique dans le Nord de la Gaule*, „Revue Numismatique” vol. VI, no. 154, s. 15-40
- De Nardi S., 2007, *Landscapes of the Prehistoric Veneto, Italy. A Plurality of Local Identities Reflected in Cult and Landscape Perception*, "Papers from the Institute of Archaeology" vol. 18, s. 39-53
- Fea G., 1995, *Prezenze numismatiche preromane nel Piemonte meridionale*, (w:) Gorini G. (ed.), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale. Aosta 13-14 Ottobre 1995", Aosta, s. 109-131
- Gorini G., 1984, *La collezione numismatica*, "Antica Altoadriatiche" XXIV, s. 285-298
- Gorini G., 1992, *La presenza greca in Italia Settentrionale: la documentazione numismatica*, (w:) Chaves F. T. (ed.), „Griegos en Occidente", Sewilla, s. 91-114
- Gorini G., 1993, *La circolazione in Ambiente Adriatico*, (w:) Ceccoli C., Mensitieri M.T., Stazio A. (eds), "La monetazione dell'eta Dionigiana. Atti dell'VIII Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli 29 maggio-1 giugno 1983", Napoli, s. 277-311
- Gorini G., 1994, *L'offerta di monete nei santuari: il caso di Este*, (w:) Mastrocinque A. (ed.), "Culti pagani nell'Italia Settentrionale", Trento, s. 69-83
- Gorini G., 1995, *La penetrazione della moneta Greca in Italia Settentrionale*, (w:) Gorini G. (ed.), "Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico. Atti del convegno internazionale", Aosta, s. 71-79
- Gorini G., 1997, *La moneta Greca in area alto et medioadriatica e un progetto numismatico*, (w:) Rossi R. (ed.), "Monetazione e circolazione monetale delle Marche: aspetti, confronti con l'esterno, pro-

- poste. Atti della 1ª Giornata di studi numismatici marchigiani (Ancona, 10 maggio 1997)", Ancona, s. 15-28
- Gorini G., 1999, *Aspetti della presenza moneta Greca in Adriatico*, "Hesperia" vol. 12, s. 165-173
- Gorini G., 2002, *Le monede di Egina ed'Atene in Adriatico*, "Hesperia" vol. 15, s. 279-289
- Gorini G., 2003, *Monete Greche dal Polesine*, *Scienze dell'Antichità*, "Storia archeologia e antropologia" vol. 11, s. 335-342
- Gorini G., 2009, *L'offerta della moneta agli dei: forma di religiosità privata nel mondo antico*, (w:) Bassani M., Ghedini F. (eds), "Antenor Quaderni 19. Religionem Significare. Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei sacra privata", Padova, s. 244-256
- Gorini G., 2011, *Le monete greche e celtiche in Alle foci del Medoacus Minor*, (w:) Gorini G. (ed.), "Campagna Lupia studi e ricerche di storia e archeologia", vol. I, Padova, s. 133-141
- Gorini G., 2013, *Le monete Greche nei depositi del santuari Medio-Altoadriatici*, "Hesperia" vol. 30, s. 783-804
- Gorini G., 2013, *Monete Greche delle Marche. Testimoni di contacti tra Oriente ed Occidente in eta antica (III-I sec. A.C.)*, (w:) Rossi R. (ed.), "Le Marche e l'oltre Marche tra l'evo antico e il moderno. Rapporti di varia natura alla luce della documentazione numismatica 2o Convegno di Studi numismatici marchigiani (Ancona 13-14 maggio 2011)", Ancona, s. 11-39
- Gulinelli M. T., 1987, *Monete dall'abitato preromano di Monte Bibebe (BO)*, "Rivista Italiana di Numismatica" vol. LXXVIII, s. 101-108
- Marra O., 2001, *Il vittoriatto. Sua circolazione, e funzione all'interno de sistema monetario romano*, "Rivista Italiana di Numismatica" vol. CII, s. 89-135
- Mielczarek M., 1989, *Ancient Greek Coins Found in Central, Estern and Northern Europe*, Warszawa
- Modrzewska-Pianetti I., 2008, *Północ Italii Przedrzymskiej. Człowiek i środowisko*, Warszawa
- Nieto-Pelletier S., Olivier J., Charlet Ch., Blet-Lemarquand M., 2015, *Un statère d'or de Philippe II de Macédoine trouvé à Monaco en 1877*, "Buletin de la société Française de numismatique" vol. 70 no 5, s. 106-111
- Pautasso A., 1966, *Le monete preromane dell'Italia settentrionale*, "Sibrium" vol. VII, Aosta
- Pautasso A., 1970, *Contributi alla documentazione della monetazione padana*, "Sibrium" vol. X, s. 161-187
- Piegdóń M., 2009, *Galia Przedalpejska*, Kraków
- Rankin D., 1987, *Celts and the Classical World*, London, New York
- Visona P., 1984, *Forreïn currency in Etruria c. 400-200 BC*, (w:) Heckel W., Sullivan R. (eds), "Ancient Coins of the Greco-Roman World", Calgary, s. 211-240
- Visona P., 2000, *Nuovi ritrovamenti di monete greche e romane provinciali nel territorio Vincentino. Adenda a RMRVe IV/1 e IV/2*, "Rivista Italiana di Numismatica" vol. CI, s. 64-66
- Vitali D., 2008, *Celti e Greci in Italia*, (w:) Vitali D. (ed.), "I Celti e il mondo greco. 3rd meeting of european Association of Archaeologists. Session 21 Ravenna, 24-28 Settembre 1997", Bologna, s. 89-99

MONETY ŚWIADECTWEM POLITYKI DYNASTYCZNEJ GAJUSZA KALIGULI

Coins as an Evidence of Dynastic Policy under Caligula

Abstract: *From the beginning of his rule Caligula tried to show his relations with the most important member of the Julio-Claudian dynasty, Augustus. The first emperor was presented on the first coins (silver and gold) that were struck after the accession of Caius (RIC 1). The images of Caligula's parents were also shown on the imperial coins. The grandmother Antonia the Minor is presented on the provincial coin from Tesselonika (RPC I 1573), his nephew Gemellus was juxtaposed with Caligula on the bronze coin from Corinth (RPC I 1171). His siblings obtained a great significance. The elder brothers of Caligula, Tyberius Nero and Drusus III, were presented as Dioscurii on the imperial bronze from 37-38 AD (RIC 34). Sisters of Caius, who were the key of dynastic policy, were the issue of the imperial and as well the provincial coinage. On the imperial coin from the first year of Caligula's reign the reverse contains all three sisters (RIC 33). Agrippina the Minor as Securitas, Drusilla beloved sister of Caius, presented as Concordia and Julia Livilla shown as Fortuna. The mint in Apamea in Bithynia specialized in multiple portraits of the imperial family. On one coin (RPC I 2014) Nero and Drusus Caesars are presented on the obverse and the sisters on the reverse. On the other coin (RPC I 2012) busts of three sisters on the reverse are combined with sitting Agrippina the Major on the obverse. Among the members of the Julio-Claudian dynasty presented on the coins, only the last wife of the emperor, Cesonia, gained the privilege to be on the coins in Caesarea Panias (RPC I 4977) and in Carthago Nova (RPC I 185). The programme of dynastic propaganda created by Caligula was an imitation of the one founded by Augustus. During four years of Caligulas' reign 11 members of his family were presented on the coins.*

Key words: *Imperial Coinage, Roman Provincial Coins, Gaius Caligula, Dynastic propaganda*

Objęcie władzy przez Gajusza Kaligulę zostało bardzo entuzjastycznie przywitane przez mieszkańców Imperium, jednak już po czterech latach zostało zakończone w tragiczny sposób, spiskiem i morderstwem zaledwie dwudziestoosmioletniego Kaliguli, jego żony i córki. Następca Tyberiusza przeszedł do historii jako nieprzewidywalny, krwawy tyran, który za nic miał sobie tradycyjne rzymskie cnoty i już za życia chciał zostać bogiem. Jednak nie we wszystkich aspektach jego władza była irracjonalna, o czym świadczy polityka dynastyczna prowadzona przez Gajusza. Bardzo istotnym nośnikiem

dynastycznych idei były monety, które trafnie odzwierciedlały sytuację polityczną na dworze Kaliguli.

Gajusz Kaligula był synem Germanika i Agrypiny Starszej, a więc bezpośrednim potomkiem Augusta, Liwii, Marka Antoniusza i Marka Agrypy. Właściwie był pierwszym princepsiem reprezentującym dynastię julijsko-klaudyjską. Posiadał liczne rodzeństwo, spośród którego jego dwaj starsi bracia byli mianowani na sukcesorów Tyberiusza, jednak intrygi Sejana doprowadziły do ich śmierci. W konsekwencji w 37 roku, gdy Tyberiusz odchodził z tego świata, jedynie Kaligula, jako ostatni męski potomek Germanika przejął schedę po wuju.

Wizerunek Kaliguli umieszczano na prowincjonalnych monetach Tyberiusza. Dobrym przykładem jest brązowy as z półwyspu Iberyjskiego, emitowany w Carthago Nova (RPC I 182), na którego awersie przedstawiony został panujący princeps, natomiast na rewersie Gajusz Kaligula. Poprzednie emisje z tej miejscowości przedstawiały na rewersie braci Nerona i Druzusa. Zaszła więc swego rodzaju kontynuacja¹.

Jak już wspomniano, po przejęciu władzy przez Kaligulę nastąpiła euforia związana z nadziejami na nową lepszą epokę, pozbawioną procesów o obrazę majestatu, tak powszechnych za czasów Tyberiusza². Ponadto w Gajuszu widziano najlepsze cechy rodziców, ukochanego przez lud Germanika oraz zawziętej i będącej w opozycji do Tyberiusza Agrypiny Starszej. Również pochodzenie od boskiego Augusta było podkreślane na każdym kroku. Ludu rzymskiego, jak się wydawało, nic lepszego spotkać nie mogło. Kaligula wykorzystał swe boskie pochodzenie już w jednej z pierwszych serii aureusów przedstawiającej na awersie jego samego wraz z inskrypcją C CAESAR AVG GERM P M TR POT COS (RIC² 1)³ (il.1), natomiast na rewersie został przedstawiony wizerunek boskiego Augusta w koronie promienistej (czyli *corona radiata*) opatrzony dwoma gwiazdami⁴.

Obok Kaliguli, drugim sukcesorem Tyberiusza miał być jego wnuk Tyberiusz Gemellus. Młodszy od Kaliguli o sześć lat, miał wraz z nim współdzielić władzę. Nie dziwi więc, że syna Druzusa Młodszego również przedstawiano na monetach prowincjonalnych. Na monecie z Koryntu (RPC I 1171) (il. 2) ukazani zostali obaj młodzi sukcesorzy Tyberiusza, tuż przed, lub po śmierci syna Liwii⁵. Awers zawiera ich profile skierowane ku sobie z legendą CAES GEM, natomiast rewers typowe dla Koryntu przedstawienie

¹ RPC I = A. Burnett, M. Armandy, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage*. Vol.1, London 1992, s. 96.

² Swetoniusz, *Kaligula* 13.

³ RIC² = C.H.V. Sutherland, *Roman Imperial Coinage*. Vol.1, London 1984.

⁴ H. Mattingly, *Some Historical Roman Coins of the First Century A.D.*, "The Journal of Roman Studies", 1920, Vol. 10, s. 37.

⁵ H. Papageorgiadou-Bani, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece*, Athens 2004, s. 43.

pegaza z inskrypcją COR. Kaligula adoptował Gemellusa i uczynił go swoim spadkobiercą, co dawało mu nad nim władzę. Cesarz zapadł później na zagadkową chorobę, a gdy wyzdrowiał, oskarżył Tyberiusza Gemellusa o brak lojalności podczas swojej niedyspozycji. Gajusz zakładał, że syn Druzusa poczynił przygotowania do przejścia władzy jeśli Gajusz by nie wrócił do zdrowia. Cesarz jako ojciec nakazał Gemellusowi popełnić samobójstwo⁶.

Bardzo ważnym członkiem dynastii była Antonia Młodsza, matka Klaudiusza i Germanika, a więc babka Kaliguli. To w głównej mierze ona przyczyniła się do upadku Sejana, a w konsekwencji zapewne przetrwanie Gajusza. Antonia została odznaczona zaszczytami jakie dzierżyła Liwia, była między innymi kapłanką boskiego Augusta⁷. Jej wizerunek za panowania Kaliguli został przedstawiony na rewersie monety z Tesalonik (RPC I 1573) (il. 3). Została tam ukazana w chuście, co miało symbolizować pośmiertne przedstawienie, ponieważ Antonia umarła już po miesiącu od objęcia rządów przez swojego wnuka.

Bardzo istotną rolę w polityce dynastycznej Gajusza stanowili jego rodzice. Już na początku swoich rządów młody cesarz ruszył na Pandaterię, aby stamtąd przywieść prochy swojej matki i umieścić je w Mauzoleum Augusta⁸. Agrypina Starsza, pełniła faktyczną rolę *Venus Genetrix*, wydając na świat dziewięciorga dzieci, z których szóstka dożyła dorosłości. Zaskarbiła sobie sympatię ludu rzymskiego, jeszcze jako żona Germanika, a potem gdy otwarcie przeciwstawiała się Tyberiuszowi, powołując się na swoje pochodzenie od Augusta⁹. Nic więc dziwnego, że Kaligula, który w swoich rządach starał się naśladować męża Liwii (*imitatio Augusti*), tak chętnie podkreślał rolę swojej matki, twierdząc nawet niedorzecznie, że Agrypina była owocem kazirodczego związku Augusta i Julii Starszej. W ten sposób Kaligula chciał o jedno pokolenie zbliżyć się do boskiego przodka¹⁰. Agrypina została ukazana na denarze (RIC² 14) (il.4) z pierwszej połowy rządów, gdzie na rewersie przedstawiona jest wraz z legendą AGRIPPINA MAT C CAES AVG GERM. Bardzo ciekawy przykład stanowi sesterc przedstawiający tym razem na awersie Agrypinę wraz z inskrypcją AGRIPPINA M F MAT C CAESARIS AVGVSTI (RIC² 55) (il.5). Rewers jest również zarezerwowany dla niej. Przedstawiono na nim wóz (*carpentum*), w którym wieziono wizerunek Agrypiny, ciągnięty przez dwa muły podczas świąt w *Circus Maximus*. Żeby nie było do tego wątpliwości, rewers wyposażono w napis MEMORIAE AGRIPPINAE. Co warte podkreślenia, jest to pierwszy

⁶ Filon Aleksandryjski, *Poselstwo do Gajusza* 28-31.

⁷ R.A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London, New York. 1994, s. 157-158.

⁸ Swetoniusz, *Kaligula* 15.

⁹ Tacyt, *Roczniki* V.

¹⁰ R. Sajkowski, *Divus Augustus Pater*, Olsztyn 2001, s. 173-179.

przykład monety imperialnej poświęconej nieżyjącemu członkowi panującego domu, bez przedstawienia cesarza¹¹.

Istotną postacią w polityce Gajusza był również jego ojciec, uważany za jednego z najlepszych rzymskich wodzów, który w tajemniczych okolicznościach zmarł w 19 roku w Syrii. Miał być otruty przez Kalpurniusza Pizona¹². Podróż Agrypiny z jego prochami do Rzymu miała być wszędzie witana płaczem. Germanik przedstawiony został m.in. na aureusie z 40 roku wraz z legendą GERMANICVS CAES P CAES AVG GERM (RIC² 25) (il.6). Tak w przypadku matki, jak i ojca Kaliguli, ich przedstawienia na imperialnych monetach opatrzone są skrótami MAT – czyli *mater* – i P – czyli *pater* – Cezara Augusta Germanika, ażeby nikt nie miał wątpliwości, kim dla Kaliguli były przedstawione na rewersach postacie.

Wreszcie bardzo ważną rolę w polityce Gajusza odgrywało jego rodzeństwo. Młody cesarz musiał liczyć się ze zmiennością losu, którą boleśnie doświadczył w młodości, kiedy to jego bracia popadali w niełaskę i ginęli z rozkazu Tyberiusza. Te przeżycia za pewne silnie odbiły się na Kaliguli, więc tym bardziej chciał podkreślić status pozostałego rodzeństwa przy życiu. Nie przeżył żaden z jego braci, których miał pięciu, trzech zmarło już w dzieciństwie, a dwóch zostało zamordowanych za Tyberiusza. Nie dziwi, więc, że tak istotną rolę w jego polityce dynastycznej odgrywały jego siostry¹³.

Już w pierwszym roku jego rządów pojawia się moneta przedstawiająca Kaliguli na awersie i trzy jego siostry na rewersie (RIC² 33) (il. 7). Najstarsza siostra Kaliguli, Agrypina przedstawiona została jako *Securitas* (czyli bezpieczeństwo), była już wówczas żoną Gnejusza Domicjusza Ahenobarbusa i zapewne była w ciąży z Neronem. Środkowe miejsce na monecie zajmuje ukochana siostra Gajusza, Druzylla, która ukazana została jako *Concordia* (czyli zgoda). Trzecią umieszczoną na monecie siostrą Kaliguli jest Julia Liwilla, żona Marka Winicjusza, urodzona na Lesbos w 18 roku jako ostatnie dziecko Germanika, identyfikowana jest w tym przypadku jako *Fortuna*¹⁴.

Warto kilka słów poświęcić Druzylli, która zmarła w 38 roku i jako pierwsza Rzymianka dostała zaszczytu ubóstwienia. Podobnie jak w przypadku apoteozy Augusta, przedstawiono świadka, który miał się zarzekać, że widział wstępującą do nieba duszę Druzylli. *Diva Drusilla* otrzymała kolegium kapłańskie, a jej urodziny miały być świętem państwowym. Nawet narodzona ze związku z Cezonią córka Kaliguli otrzymała imiona Julia Druzylla. To poświadcza przywiązanie Kaliguli do swojej rodziny, a szczególnie do siostry. Jednak brak monet bitych z wizerunkiem boskiej Druzylli zdaje się

¹¹ S. Wood, *Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, "American Journal of Archaeology", 1988, Vol. 92, No. 3, s. 410.

¹² Swetoniusz, *Kaligula* 2.

¹³ S. Wood, *Diva Drusilla Panthea and the Sisters of Caligula*, "American Journal of Archaeology", 1995, Vol. 99, No.3, s. 457-482.

¹⁴ *Ibid.*, s. 458.

przeciżyć wysokiemu statusowi, jaki miała zyskać po śmierci siostra Kaliguli. Jedynie pośmiertne przedstawienie Druzylli znaleźć można na monetach prowincjonalnych z Miletu (RPC I 2704) czy z Apamei (RPC I 2014). Warto podkreślić, że po śmierci Druzylli, Kaligula popadł w konflikt z siostrami i zdecydował się je wygnąć z dworu.

Należy nie zapominać również o wspomnianych braciach Kaliguli, którzy zostali zamordowani na rozkaz Tyberiusza. Podobnie jak w przypadku prochów Agrypiny, Gajusz przywiózł osobiście prochy Klaudiusza Nerona do Mauzoleum Augusta, natomiast nie odnalazł szczątków Druzusa III, toteż kazał wystawić mu cenotaf. Synowie Germanika przedstawieni są na awersie asa z 37-38 roku, jako Dioskurowie i opatrzeni legendą NERO ET DRVSVS CAESARES (RIC² 49) (il.8).

Cała piątka czyli Neron, Druzus, Agrypina, Julia Druzylla i Julia Liwilla przedstawieni są na obu stronach prowincjonalnej monety z kolonii w Apamei (*Colonia Iulia Concordia Apamea*) (RPC I 2014) (il.9). Na awersie umieszczeni są Neron i Druzus wraz z legendą DRVSVS NERO CAESARES DD, natomiast rewers ukazuje trzy siostry Kaliguli w konstelacji znanej z przedstawianej już monety. Od lewej stoją Agrypina, Druzylla i Liwilla. Istotne, że moneta została wykonana po 38 roku, a więc śmierci i deifikacji Druzylli, o czym świadczy legenda rewersu: AGRIPPINA DIVA DRVSILLA IVLIA. Również na kolejnej monecie z Apamei przedstawione są biusty trzech sióstr, natomiast na awersie umieszczono wizerunek ich matki Agrypiny Starszej jako *Pietas* (RPC I 2012). Przydomek DIVA przy Druzylli świadczy o tym, że ta moneta również została wybita po jej śmierci.

W stosunku do rodziny Kaliguli, przedstawień jego sióstr i braci, zauważalny jest brak jego żon, których cesarz miał aż cztery: Junia Kaludilla, Liwia Orestylla, Lollia Paulina i Cezonia. Spośród nich tylko ta ostatnia dostąpiła zaszczytu bycia ukazaną na monecie. W Carthago Nova wybito serie asów z przedstawieniem Kaliguli na awersie i Salus po drugiej stronie, która interpretowana jest jako właśnie Cezonia (RPC I 185) (il.10).

Z kolei w Cezarei Pnias w Judei, która wówczas pozostawała państwem klientalnym Rzymu, bito monety z wizerunkiem Cezonii, które opatrzone były legendą odwołującą się bezpośrednio do cesarzowej. Rewers tej monety przeznaczony został dla boskiej Druzylli. (RPC I 4977) (il. 11).

Założenia szerokiej prezentacji i promowania dynastii julijsko-klaudyjskiej były realizowane przez cały okres rządów Kaliguli. Jak pokazano na monetach pojawiały się wizerunki: pradiadka Augusta, babki Antonii, rodziców: Germanika i Agrypiny Starszej, kuzyna Tyberiusza Gemellusa, braci Nerona i Druzusa, sióstr Agrypiny Młodszej, Druzylli i Liwilli, a także żony Cezonii. To daje łączną liczbę aż 11 osób z rodziny w przeciągu zaledwie czterech lat. Co pokazuje, jak poważnie Kaligula traktował politykę dynastyczną. Niestety, postępowanie cesarza prowadziło nie tylko do konfliktów

z senatem, ale również z własną rodziną. Ostatecznie Tyberiusz Gemellus został przez Kaligulę zmuszony do popełnienia samobójstwa, natomiast Agrypina i Liwilla zostały zesłane. Po czterech latach cesarz wciąż nie miał męskiego potomka, a jedynie córkę, którą promował. Nie dziwi więc, że Kaligula zwrócił się do pomijanego dotąd Klaudiusza, któremu nadał nawet tytuł konsula. Wizja rządów, która miała być stylizowana na panowanie Augusta, okazały się fatalne w skutkach dla najbliższej rodziny: Cezonii i córki Julii Druzylli, a także samego cesarza.

Bibliografia:

- Barrett A.A., 1998, *Caligula: The Corruption of Power*, Yale.
- Bauman R.A., 1994, *Women and Politics in Ancient Rome*, London, New York.
- Burnett A., Amandry M., Ripollès P. P., 1992, *Roman Provincial Coinage*. Vol.1, London.
- Grant, M., 1946, *Imperium To Auctoritas, A Historical Study of Aes Coinage In The Roman Empire, 49 BC-AD 14*, Cambridge.
- Mattingly H., 1920, *Some Historical Roman Coins of the First Century A.D.*, "The Journal of Roman Studies", Vol. 10, s. 37-41.
- Papageordianu-Bani H., 2004, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece and Local Spirit and the Expression of Imperial Policy*, Athens.
- Sajkowski R., 2001, *Divus Augustus Pater*, Olsztyn.
- Sutherland C.H.V., 1984, *Roman Imperial Coinage*. Vol. 1, London.
- Trillmich W., 1978, *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius. Agrippina Maior und Antonia Augusta auf Münzen*. Berlin.
- Winterling A., 2011, *Caligula: A Biography*, California.
- Wood S., 1988, *Memoriae Agrippinae: Agrippina the Elder in Julio-Claudian Art and Propaganda*, "American Journal of Archaeology", Vol. 92, No. 3 (Lipiec 1988), s. 409-426.
- Wood S., 1995, *Diva Drusilla Panthea and the Sisters of Caligula*, "American Journal of Archaeology", Vol. 99, No. 3 (Lipiec 1995), s. 457-482.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

Wszystkie ilustracje pochodzą ze strony www.cngcoins.com

Maciej Waclawik

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
maciej.waclawik@gmail.com

PRUTAH WALERIUSZA GRATUSA Z AGORY NEA PAPHOS

Prutah of Valerius Gratus from the agora of Nea Paphos

Abstract: *An agora was a place where coins could be found in their 'natural' environment. They travelled with merchants from one agora to another one as a metallic equivalent for trading goods. During the seasons 2011-2013 of excavations on the agora of Nea Paphos 140 coins have been found. One of them was a prutah of Valerius Gratus, Roman procurator of Judea. Similar coins, of course, have been found in Judean cities and in regions close to Judea. Prutah of Gratus have also been found in Pafos and they are witnesses of the presence of Judean community in the capital of Cyprus. The one found on the agora indicates an activity of Cypriot Jews as well.*

Key words: *Valerius Gratus, prutah, provincial coinage, paphos agora project, circulation*

Truizmem jest stwierdzić, że pieniądze stworzone są do zmiany właściciela. Przekazywane z ręki do ręki, migrują pomiędzy różnymi ośrodkami przenosząc ze sobą mnóstwo informacji, które istotne są dla naukowców analizujących zjawiska propagandy czy też materiałoznawców. Dane te wykorzystane mogą być przez szeroko rozumianych badaczy społeczeństw, tak obecnych jak i minionych, dostarczając danych o migracjach, zasięgu wymiany handlowej czy też sojuszach politycznych.

Kolejnym truizmem jest przypisanie agorom i forum, czy też szerzej rozumianym placom rynkowym charakteru naturalnego środowiska występowania pieniądza, monety zaś w szczególności. Wraz z kupcami i ich towarami, z agory na agorę, podróżowały one, stanowiąc ekwiwalent kruszcowy towaru. Z tego powodu, miejsca te w antycznych miastach są bardzo ciekawym źródłem informacji o starożytnych monetach i wszystkich danych, które temu typowi zabytków zawdzięczamy. Nie inaczej prezentuje się sytuacja na agorze miasta Nea Pafos, stolicy Cypru w okresie hellenistycznym i rzymskim.

Monety Paphos Agora Project

Pafijska agora badana jest od roku 2011 w ramach *Paphos Agora Project* – projektu realizowanego przez Zakład Archeologii Klasycznej Instytutu Archeologii Uniwersy-

tetu Jagiellońskiego przez ekipę prof. dr hab. E. Papuci-Władyki¹. Celem projektu jest przebadanie obszaru rozpoznanego w latach siedemdziesiątych XX wieku jako agora i próba odpowiedzi na pytanie, czy pod rzymskim forum znajduje się jego wcześniejsza, hellenistyczna poprzedniczka.

Podczas trzech sezonów prac badawczych (lata 2011 – 2013) odnaleziono na trzech otwartych wykopach łącznie 140 numizmatów, które opracowywane są i przygotowywane do publikacji przez dr hab. Jarosława Bodzka. Wszystkie monety, z wyjątkiem jednego egzemplarza, wykonane są z brązu – ostatni ze srebra. 94% z nich (132 egzemplarze) pochodzi z Wykopu II, zlokalizowanego przy wschodnim portyku agory. 7 monet znaleziono w Wykopie III, znajdującym się przy południowym portyku, zaś ostatni jest jak na razie jedynym egzemplarzem z centralnego Wykopu I (Wykres 1).

W trakcie wstępnej analizy J. Bodzka (w opracowaniu) udało się określić pochodzenie 57% z nich, dalszych 35% zachowanych jest w stanie uniemożliwiającym odczytanie powierzchni. Kolejne 8% stanowią krążki mennicze przygotowane dopiero do wybicia. Znaleźiska tych ostatnich mogą sugerować istnienie w obrębie wschodniego portyku pafijskiej agory lokalnej mennicy (Wykres 2). Dość interesująca jest duża ilość monet pochodzenia lewantyńskiego, które wśród wszystkich odkrytych monet i ich półsurowców stanowią 14% całego materiału, zaś w wypadku monet o powierzchni zachowanej w stanie pozwalającym na ich rozpoznanie, stanowią niemalże czwartą część ogółu znalezisk.

Prutah

W skład powyżej zaprezentowanej grupy monet syro-palestyńskich wchodzi również numizmaty będące przykładami drobnych monet żydowskich określanych mianem *prutot*. *Prutah* to termin zaczerpnięty z ksiąg rabinicznych, umownie używany także dla wcześniejszego mennictwa izraelskiego, co do którego nomenklatury brakuje nam źródeł². Był on ekwiwalentem dla seleukidzkiego *chalkousa* i stanowił w I wieku pC równowartość jednego owocu granatu³. Przez badaczy łączony jest również ze znanym z kart Ewangelii „wdowim groszem”⁴. Spośród numizmatów odkrytych na pafijskiej agorze znajdowane są również *prutot*, w tym jeden egzemplarz wybity w Jerozolimie⁵, datowany na piąty rok urzędowania Waleriusza Gratusa, jako rzymskiego prokuratora Judei.

¹ W latach 2011-2014 projekt był finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, grant NCN OPUS 2011/01/B/HS3/01282, od 2015 grant NCN MAESTRO 2014/14/A/HS 3/00283.

² D. Hendin, *The Metrology of Judean Small Bronze Coins*, „American Journal of Numismatics”, 2009, Vol. 21, s. 106.

³ D. Sperber, *Roman Palestine 200-400, money & price*, Ramat Gan 1974, s. 104.

⁴ Mk 12, 42, Łk 21, 1-4; B. Kanael, *Ancient Jewish Coins and Their Historical Importance*, „The Biblical Archaeologist”, 1963, Vol. 26, No. 2, s. 55.

⁵ *Roman Provincial Coinage vol. I*, (red.) A. Burnett, M. Amandry and P. P. Ripollès, London-Paris-Valencia 1992, s. 682.

Prokurator Gratus

Jak donosi Józef Flawiusz⁶, Waleriusz Gratus był czwartym z kolei prokuratorem Judei, zaś pierwszym wybranym przez cesarza Tyberiusza. Zmienił na tym stanowisku Anniusza Rufusa i sam pełnił urząd przez 11 lat. Tak długa kadencja, kilkakrotnie dłuższa niż poprzedników, była wynikiem zmiany polityki kadrowej Tyberiusza, zakładającego, że każdy nowy namiestnik jest dla obejmowanej przez niego prowincji nieszczęściem gorszym niż poprzedni⁷. Często dokonywane przez Gratusa zmiany arcykapłana, przekazane w relacji Flawiusza⁸, wynikają ze zręcznej polityki urzędnika, motywowanego dodatkowo pazernością, a także zwykłą próżnością i potrzebą władzy. Każda nowa, krótkotrwała – zazwyczaj roczna – nominacja kandydatów z różnych rodzin kapłańskich, wprowadzała wśród nominowanych poczucie zależności od rzymskiego namiestnika i niepewności o własny los. Nie można wykluczyć również odpowiednich prezentów-łapówek⁹ dla przychylnego im rzymskiego urzędnika, mających zapewnić odpowiednią nominację.

Na wybijanych przez Gratusa monetach znajdowała się legenda w wieńcu, odnosząca się do panującego princepsa, a także przedstawienia rogu obfitości, kaduceusza, naczyń takich jak amfory czy kantarosy, ale również, jak to ma miejsce w wypadku numizmatu będącego przedmiotem tego artykułu, gałązki palmowe niemalże personifikujące prowincję Judeę¹⁰, czy też kłosa zboża, które zdaniem Rzymian były jednymi z najważniejszych produktów, oferowanych przez nowo anektowaną ziemię¹¹. Co ciekawe, jak sugeruje D. M. Jacobson¹², gałązka palmowa może mieć dodatkowe znaczenie. Jego zdaniem może być ona ukrytym symbolem Ateny-Nike, czytelnym dla nie-żydowskiej części społeczeństwa. Podobnie pojawiające się na części numizmatów rogi obfitości, wieńce, lilie i kaduceusze, występujące w żydowskiej kulturze, symbolizują Tyberiusza i Liwię¹³. Tym samym udało się prokuratorowi, obchodząc żydowski zakaz wykonywania przedstawień figuralnych, zawarty w Mojżeszowym prawie¹⁴, przekazać treści czytelne dla pogańskiego okupanta.

⁶ Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. J. Rodożycki, Poznań-Warszawa-Lublin 1962, XVIII, II.2.

⁷ J. Ciecieląg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni 538 przed Chr. – 70 po Chr.*, Kraków 2011, s. 347; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, Kraków 1997, s. 57.

⁸ Józef Flawiusz, *op. cit.*, XVIII, II.2.

⁹ B. Kanael, *op. cit.*, s. 54.

¹⁰ N. Kokkinos, *The prefects of Judaea 6-48 CE and the coins from the misty period 6-36 CE*, "Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010", red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London 2012, s. 95.

¹¹ B. Kanael, *op. cit.*, s. 54; N. Kokkinos, *op. cit.*, s. 95.

¹² D. M. Jacobson, *The significance of the caduceus between facing cornucopias in Herodian and Roman coinage*, "Judaea and Rome...", s. 145.

¹³ N. Kokkinos, *op. cit.*, s. 99.

¹⁴ Wj 20,4.

Dystrybucja numizmatów

Monety Waleriusza Gratusa, nie tylko typu będącego przedmiotem tego artykułu, ale także pozostałe typy numizmatów łączone z okresem jego namiestnictwa w Judei, znajdowane są na terenach objętych zasięgiem administracyjnym jego prokuratury, jak na przykład w Bethel¹⁵, czy też na sąsiadującym z Judeą, jordańskim stanowisku Araq el-Emir, znajdującym się na przedmieściach Ammanu¹⁶. Poza Judeą i jej obszarami ościennymi, zarejestrowano takie monety właśnie w Pafos, w domu Dionizosa¹⁷. Gmina żydowska rozwijała się w stolicy hellenistycznego Cypru najprawdopodobniej od początku panowania Ptolemusza I Sotera¹⁸, co zgodne było z polityką tego władcy. Sprowadzenie żydowskich osadników, którzy znani byli z wysokich umiejętności handlowych i dobrego zarządzania pieniędzmi, pomóc mogło nowemu miastu uzyskać odpowiednią pozycję na mapie szlaków handlowych, wpływających na rozwój i życie ośrodków miejskich. Jak podaje Flawiusz¹⁹, w I w. aC cypryjscy Żydzi cieszyli się pomyślnością pod opieką ostatnich z lagidzkich władców, a później także Heroda Wielkiego, który uzyskał od Augusta stosowne przywileje pozwalające czerpać korzyści z działających na wyspie kopalń²⁰. Obecność Żydów na Cyprze w połowie I w. pC potwierdzają *Dzieje Apostolskie* (4,36), gdzie wspomniany jest *Józef Barnabas, lewita rodem z Cypru*, być może nawet z samego Pafos, do którego podróżował razem z Pawłem i Janem Markiem, głosząc naukę w zmartwychwstanie Chrystusa w cypryjskich synagogach (Dz 13,5-6). Wszystko to pozwala wnioskować, że w pierwszym wieku pC, żydowska społeczność przeżywała okres prosperity, prowadząc wymianę handlową z pozostałymi w Palestynie pobratymcami, czego dowodem mogą być monety wybijane przez judzkich prokuratorów, zaś wśród nich Waleriusza Gratusa.

Bibliografia

Wykaz cytowanych źródeł antycznych

Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. J. Rodożycki, Poznań-Warszawa-Lublin 1962.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, tłum. Zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów tyneckich, wyd. trzecie poprawione, Poznań – Warszawa 1990.

Opracowania

Burnett A., Amandry M., & Ripollès P. P. (red.), 1992, *Roman Provincial Coinage vol. I*, London-Paris-Valencia.

¹⁵ J. L. Kelso, *The Excavation of Bethel* (1934-1960), „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, 1968, Vol. 39, s. 89.

¹⁶ N. L. Lapp, *The Excavations at Araq el-Emir. Volume I*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, 1980, Vol. 47, s. 18.

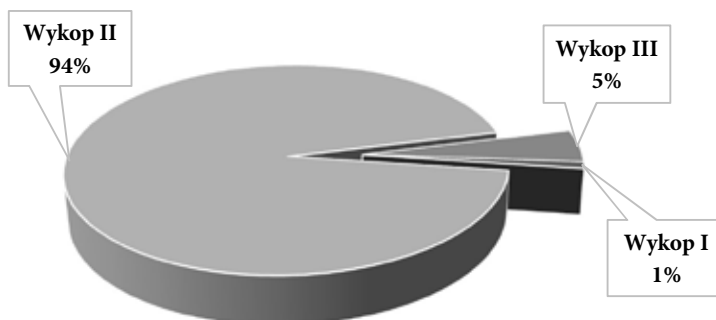
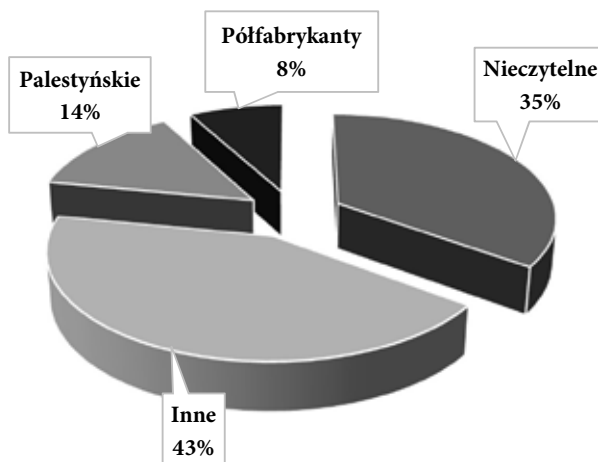
¹⁷ I. Nicolau, *Paphos II – The coins from the House of Dionysos*, Nicosia 1990, s. 82-83.

¹⁸ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. I, Cambridge 1940, s. 241.

¹⁹ Józef Flawiusz, *op. cit.* XIII, X.4.

²⁰ I. Nicolau, *op. cit.*, s. 2.

- Cieciela J., 2011, *Żydzi w okresie drugiej świątyni 538 przed Chr. – 70 po Chr.*, Kraków.
- Gnilka J., 1997, *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, Kraków.
- Hendin D., 2009, *The Metrology of Judean Small Bronze Coins*, „American Journal of Numismatics”, Vol. 21, s. 105-121.
- Hill G., 1940, *A History of Cyprus*, Vol. I, Cambridge.
- Jacobson D. M., 2012, *The significance of the caduceus between facing cornucopias in Herodian and Roman coinage*, “Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010”, red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London, s. 145-161.
- Kanael B., 1963, *Ancient Jewish Coins and Their Historical Importance*, „The Biblical Archaeologist”, Vol. 26, No. 2, s. 37-62.
- Kelso J. L., 1968, *The Excavation of Bethel (1934-1960)*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, Vol. 39, Cambridge.
- Kokkinos N., 2012, *The prefects of Judaea 6-48 CE and the coins from the misty period 6-36 CE*, “Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010”, red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London, s. 86-111.
- Lapp N. L., 1980, *The Excavations at Araq el-Emir. Volume I*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, Vol. 47, Cambridge.
- Nicolau I., 1990, *Paphos II – The coins from the House of Dionysos*, Nicosia.
- Sperber D., 1974, *Roman Palestine 200-400, money & prices*, Ramat Gan.

Wykres 1. Rozprzestrzenienie monet na podstawie miejsca znalezienia (stan badań po sezonie 2013)**Wykres 2.** Rozkład materiału pod względem proveniencji po wstępnym rozpoznaniu

Katalog monet

Waleriusz Gratus, prutah, AE/brąz, 10,4mm, Nr inw. FR 33/2012, Wykop II, kontekst 193, pomieszczenie 1

A. Legenda (grecka? TIB/KAI/CAP?) w wieńcu. Egzemplarz bardzo zużyty.

R. Kłos zboża/gałężka palmowa. ΛΙΑ Ε ΙΑ

Dat. prokuratura Waleriusza Gratusa (15-26 pC), E=rok 5 panowania Tyberiusza (18/19 pC)

FR 33/2012

foto. M. Iwan, zdjęcie z archiwum Paphos Agora Project

Barbara Zając

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
basia.zajac21@gmail.com

ZNALAZISKA WSCHODNICH DRACHM IMPERIALNYCH NA TERENACH EUROPEJSKIEGO CESARSTWA RZYMSKIEGO

Finds of Eastern imperial drachms on European territories of the Roman Empire

Abstract: *Coins of the East origin were registered on the territories of Europe. They were found in hoards of Roman coins from the Empire period. It is considered that Lycian, Pontic and Cappadocian drachma, similar to the Roman denarius with the size and the nominal value, coexisted in circulation of silver coins in the Roman Empire in the 2nd century. The Lycian drachma was struck regularly from the reign of Domitian to the beginning of Trajan reign. During that time coins from Cappadocia were introduced to the monetary circulation. Pontic emissions functioned during the reign of Hadrian. These coins from the eastern provenance were a part of the currency spreading into European territory. The examples of the finds of these coins confirm rapid economic market integration. The penetration of other regions was probably connected with the development of trade. In hoards of Roman coins from Germany, Austria, Romania or Poland, i.e. from the territory of the Roman Empire and Barbaricum, there was a single drachma finds. The main purpose of the article is to investigate possible ways of the inflow as well as the reasons and function of Lycian, Pontic and Cappadocian coins in the Roman Empire territory.*

Key words: *imperial drachms, eastern provincial coinage, Trajan, finds*

Między I a III wiekiem n.e., emitowaniem monet na terenach wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego zajmowało się wiele ośrodków. Niektóre z nich, takie jak Antiochia czy Cezarea Kapadocka działały dość regularnie. Inne, przykładowo w Tarsie, Licji czy Efezie, miały charakter pomocniczy i wypuszczały monety sporadycznie, w zależności od zapotrzebowania. Rzymska mennica również biła emisje z przeznaczeniem dla prowincji. Organizacja mennictwa czy systemy monetarne, obowiązujące wówczas na tych terenach, w różnych okresach wciąż wymagają uważnych badań. Na wschodzie Cesarstwa funkcjonowały w obiegu monety o specyficznym nominale (różnej wadze, średnicy, wartości kruszcowej) oraz typie – głównie emisje srebrne i brązowe opatrzone greckimi, łacińskimi, czasem bilingwalnymi legendami. Niektóre

jednak z prowincjonalnych monet srebrnych – drachm, posiadały zbliżoną metrologię do rzymskiego denara¹.

W skarbach, a także wśród pojedynczych znalezisk rzymskich monet z okresu Cesarstwa, na terenie Europy można zarejestrować występowanie niewielkich ilości monet o proveniencji wschodniej. Uważa się, iż drachmy licyjskie, pontyjskie i kapadockie, zbliżone pod względem wielkości i wartości nominalnej, współwystępowały w cyrkulacji monety srebrnej na terytorium Cesarstwa Rzymskiego w II i początkach III wieku. Wśród depozytów, egzemplarze emisji pochodzenia orientalnego stanowią tylko niewielką część, ograniczoną do pojedynczych przykładów². Publikowany artykuł jest krótkim zarysem niezwykłego zjawiska, jakim jest występowanie monet z przeznaczeniem do obiegu wewnątrz wschodnich prowincji, na terenach europejskich. Ze względu na objętość artykułu analizie poddano znaleziska tylko z terenów Europy.

Z powyższych trzech kategorii monet najlepiej opracowano mennictwo Cezarei. Podstawową pracą dotyczącą tego tematu jest dzieło Edwarda A. Sydenhama³, jednakże z kilkoma nieścisłościami, które podkreślił i poprawił William Metcalf w swej pracy z 1996 r⁴. Pomimo dokładnego opisu działalności menniczej Cezarei, praca Metcalfa skupia się na okresie rządów między Wespazjanem a Kommodusem. Ze względu na szersze ramy funkcjonowania mennicy, praca jest niekompletna. Warto również wspomnieć o katalogach *Roman Provincial Coinage*, które są opracowaniem poszczególnych regionów wschodnich prowincji podczas rządów kolejnych cesarzy⁵. Czołową pozycją traktującą o znaleziskach monet przypisywanych mennicy kapadockiej na terenach europejskich jest artykuł Marca Bara z 1985 r⁶. Drachmy licyjskie i pontyjskie zostały poruszone w opracowaniach katalogów British Museum z poszczególnych regionów,

¹ M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwo prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e.-235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław 1997, s. 100-101; A. Kunisz, *Srebrne mennictwo Cezarei Kapadockiej za panowania Trajana*, [w:] Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego 70, Kraków 1981, s. 39, 52; *Roman Provincial Coinage, vol. I From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, red. M. Amandry, A. Burnett, P. P. Ripolles Alegre, London 1992, s. 6-16; *Roman Provincial Coinage, vol. III Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138). Part 2 General Introduction, Indexes and Plates*, red. M. Amandry, A. Burnett i inn., London/Paris 2015, s. 838-839, 873.

² A. Kunisz, *Drachmy licyjskie i pontyjskie w obiegu monetarnym na europejskich obszarach Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] Pieniądz i gospodarka pieniężna w starożytności i średniowieczu, Historia i współczesność 5, red. A. Kunisz, Katowice 1979, s. 65-67.

³ E. A. Sydenham, *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*, London 1935.

⁴ W. Metcalf, *The silver coinage of Cappadocia, Vespasian-Commodus*, [w:] Numismatic Notes and Monographs 166, New York 1996.

⁵ M. Amandry, A. Burnett, P. P. Ripolles Alegre, *Roman Provincial Coinage, vol. 1...*, s. 550-559; M. Amandry, A. Burnett i inn., *Roman Provincial Coinage, vol. III Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138). Part 1. Catalogue*, London 2015, s. 350-398.

⁶ M. Bar, *Les monnaies grecques de Césarée de Cappadoce (Ier-IIIe s. ap. J.-C.) trouvées en Europe*, [w:] Cercles d'études numismatiques, Bulletin 22, 3, juillet-septembre 1985, s. 53-65.

podobnie we wspomnianych powyżej opracowaniach *Roman Provincial Coinage*⁷, a także w pracach Davida R. Walkera i Andrzeja Kunisza⁸. Ponadto Kunisz opublikował w 1979r. artykuł, w którym zestawia oba typy monet w kontekście znalezisk z terenów europejskich. Należy podkreślić, iż brak pełnego i aktualnego opracowania traktującego o znaleziskach monet prowincjonalnych z tychże obszarów. W literaturze pojawiły się tylko monografie poszczególnych regionów, takich jak Mezji i Tracji, które omawiają dany temat w kontekście całego okresu Cesarstwa⁹.

Jednym z największych ośrodków menniczych na Wschodzie, wypuszczającym do obiegu znaczną ilość monet orientalnych, była Cezarea Kapadocka. Istotnym aspektem, który wpływał na aktywność menniczą było położenie geograficzne miasta, na pograniczu rzymsko-partyjskim. Lokalizacja tejże mennicy w okresie rządów Trajana (98-117 AD) miała prawdopodobnie istotne znaczenie związane między innymi z zabezpieczeniem finansowym dla wojska, jednakże początek jej funkcjonowania przypada na okres rządów Tyberiusza (14-37 AD). Drachmy, didrachmy, hemidrachmy i monety brązowe emitowano do czasów rządów Gordiana III¹⁰. Towarzyszące emisjom legendy występowały zarówno w języku greckim, jak i łacińskim (do połowy I w. n.e.). Rewersy monet z Cezarei bardzo często opatrywano wyobrażeniami góry Argaios, maczugą czy wizerunkami bóstw. Przeciętna waga drachmy cezarejskiej wynosiła około 3,30 g (średnia waga denara – około 3,20 g). W poszczególnych okresach nasilano emisję pieniądza. Przykładowo w okresie rządów Trajana (98-117 AD) działalność mennicy była wyjątkowo ożywiona ze względu na toczoną wojnę z Partami. Początkowo w latach 98-99 emitowano drachmy i didrachmy, a następnie zaprzestano bicia monety srebrnej. Działalność wznowiono po 112 roku, przypadający na okres VI konsulatu cesarza¹¹. Nasilenie emisji można łączyć prawdopodobnie z koniecznością zabezpieczenia wypłat dla żołnierzy oraz uzyskaniem zaopatrzenia, choć nie można wykluczyć również

⁷ M. Amandry, A. Burnett, P. P. Ripolles Alegre, *Roman Provincial Coinage*, vol. 1..., s. 336, 523-534; M. Amandry, A. Burnett i inn., *Roman Provincial Coinage*, vol. III *Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)*. Part 1..., s. 118-154, 337-349.

⁸ Srebrne mennictwo licyjskie: G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in British Museum. Lycia, Pamphylia and Pisidia*, London 1897; D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Augustus to Domitian*, Oxford 1976; D. F. Walker, 1977, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Nerva to Commodus*, Oxford 1977; A. Kunisz, *Mennictwo w Cesarstwie Rzymskim w I wieku n.e.*, Katowice 1978; mennictwo pontyjskie: W. Wroth, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus*, London 1889.

⁹ A. Bursche, *Emisje autonomiczne Mezji i Tracji oraz ich rozpowszechnienie w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Balkanica Posnaniensia*, Acta et Studia I, Mezja-Tracja-Bałkany, red. S. Parnicki-Pudełko, 1984, s. 235-244.

¹⁰ J. Bodzek, *Drachma Cezarei Kapadockiej ze skarbu denarów Nietulisko Małe I*, [w:] *Studia z dziejów antyku*. Pamięci Andrzeja Kunisza, red. W. Kaczanowicz, Katowice 2004, s. 146; W. Metcalf, *The silver...*, s. 83-85; A. Kunisz, *Srebrne...*, s. 39-40.

¹¹ A. Kunisz, *Srebrne...*, s. 40-41, 43.

lokalnych potrzeb¹². Interesującym faktem jest średnia zawartość srebra w emisjach za czasów Trajana bitych w tej mennicy. Badania przeprowadzone przez Davisa R. Walkera wskazują, iż jakość kruszcu w didrachmach oscylowała na około 67%, a drachmach 69% srebra. Takowe proporcje mogą wskazywać, co sugerował już Andrzej Kunisz, na pewną „niestaranność” bicia monet, nie zwracając przy tym uwagi na jakość czy zgodność z normami, przeznaczonych dla potrzeb wojska, w szczególności w obliczu konfliktu militarnego¹³.

Drachmy licyjskie bito regularnie od czasów Domicjana, od ok. 95 roku, do początków panowania Trajana, ok. 98-99 roku. Prawdopodobnie monety tego typu pojawiły się już za Augusta, a następnie Klaudiusza, lecz były to emisje sporadyczne. Nie wiadomo w jakim mieście dokładnie znajdowała się mennica w Licji. Niemiecki badacz, Kurt Regling, przypuszczał, iż emitowaniem drachm licyjskich zajmowała się oficyna w Cezarei, jednakże do potwierdzenia lub zanegowania tej tezy należałoby wykonać szereg badań. Monety bito głównie w jednym nominale, jako drachmy, jednakże w okresie rządów Domicjana, emitowano także monety o wartości półdrachmy (hemidrachmy). Przeciętne wagi drachm bitych za poszczególnych władców wahały się między 3,05 g a 3,14 g (odpowiednio za Domicjana 3,12 g, Nerwy 3,14 g, Trajana 3,05 g – badania Davida R. Walkera¹⁴). Zawartość srebra w egzemplarzach była bardzo wysoka i oscylowała na około 90%. W porównaniu do wagi i wartości denara tego okresu, parametry metrologiczne drachm były nieznacznie niższe. Przeciętna waga denara w latach 95-98 wahała się między 3,20 a 3,27 g, a zawartość kruszcu wynosiła 93-94%. Hemidrachma ważyła odpowiednio około 1,47 g. Ikonografia drachm licyjskich była bardzo charakterystyczna. Na awersie umieszczano portret cesarza (nigdy innych członków rodziny cesarskiej), na rewersie stosowano dwa warianty wizerunku, jednej lub dwóch lir, opatrzonych legendami w języku greckim. Wielkość emisji licyjskich była ograniczona, jednakże ze względu na większą ilość monet przypisywanych Trajanowi, można stwierdzić, iż na początku jego rządów produkcja drachm o tej proveniencji była bardziej obfita niż za Domicjana czy Nerwy. Nasilenie emisji można łączyć z koniecznością wypłat dla żołnierzy¹⁵.

Najmniejszą ilość znalezisk w stosunku do dwóch powyższych kategorii monet stanowią drachmy pontyjskie, które emitowano w Amisos za czasów Hadriana. Prawo bicia monety srebrnej, miasto otrzymało od samego cesarza w 131 roku. Mennica zajmo-

¹² M. Amandry, A. Burnett i inn., *Roman Provincial Coinage, vol. III Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138). Part 2...*, s. 867-868.

¹³ A. Kunisz, *Srebrne...*, s. 58-59.

¹⁴ D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Augustus to Domitian*, Oxford 1976, s. 130; D. R. Walker, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Nerva to Commodus*, Oxford 1977, s. 70.

¹⁵ Idem, *Drachmy...*, s. 67-69; Idem, *Srebrne...*, s. 58-59.

wała się produkcją monet do końca panowania Hadriana (do 138 roku), wypuszczając do obiegu drachmy, didrachmy i tridrachmy. Najobficiej emitowano drachmy, których przeciętny ciężar wynosił 2,66 g, a zawartość srebra wahała się w granicach 87%. Średnia waga denara oscylowała w granicach około 3,20 g, a jakość kruszcu w monecie wynosiła 89-90%. W porównaniu do emisji kapadockich czy licyjskich widać wyraźny niedobór ciężaru drachm pontyjskich względem denara. Na awersach monet umieszczano wizerunek cesarza lub innego członka jego rodziny, w tym jego żony Sabiny, Eliusza Cezara, a także Antonina Piusa. Ikonografia rewersów była bardziej urozmaicona niż drachm licyjskich. Wyobrażenia zmieniano każdego roku, stąd ukazywano między innymi postać Pallas z tarczą i figurką Nike, Demeter z kłosami, Hermesa czy Apolla. Emisjom towarzyszyła grecka legenda, z dokładną datą wybicia¹⁶.

Problematykę znalezisk drachm kapadockich na terenach europejskich omówił w swych pracach Marc Bar¹⁷. Egzemplarze monet kapadockich stanowią większą część znalezisk o proveniencji wschodniej niż emisje licyjskie czy pontyjskie. Bazując na badaniach przeprowadzonych przez Andrzeja Kunisza na początku lat 80, a także współczesnych publikacjach, należy stwierdzić, iż prawdopodobnie na terenach Europy zarejestrowano do tej pory powyżej 60 przypadków odkryć drachm licyjskich. Należałoby pod tym kątem dokonać kwerendy, która pozwoliłaby uściślić tę ilość i przyjrzeć się obecnemu stanowi badań nad tym zagadnieniem. Ilość drachm pontyjskich jest znacznie mniejsza. Odkryto je tylko w około 20 przypadkach¹⁸.

W większości przypadków wschodnie drachmy imperialne odnajdywano w skarbach monet rzymskich, deponowanych w okresie drugiej połowy II i pierwszej połowie III wieku. Wśród nich dominują monety z okresu Trajana i Hadriana¹⁹. Po 230 roku n.e., za panowania Aleksandra Sewera, udział monety srebrnej w obiegu, o wysokiej jakości kruszcowej, był coraz mniejszy. Miało to związek z dewaluacją przeprowadzoną przez Septymiusza Sewera w 194 roku. Obieg monetarny został zdominowany przez gorsze jakościowo, ale wciąż monety srebrne, antoniniany²⁰. Można zatem przypuszczać, iż wraz z upływem czasu nastąpił stopniowy spadek

¹⁶ A. Kunisz, *Drachmy...*, s. 69-70; Idem, *Udział drachm imperialnych z Amisos w obiegu pieniężnym na obszarze europejskich prowincji cesarstwa rzymskiego w II-III w.*, [w:] *Antiquitas IX*, Wrocław 1983, s. 123-131.

¹⁷ M. Bar, *Les monnaies...*, s. 53-65; Idem, *Monnaies grecques et assimilées trouvées en Belgique*, Bruxelles 1991; J. Bodzek, *Drachma...*, s. 147.

¹⁸ A. Kunisz, *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław 1985; *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, red. M. R.-Alföldi, H. M. von Kaenel, Mainz 1960-2010.

¹⁹ M. Bogucki, B. Jurkiewicz, H. Machajewski, *Licyjska drachma Trajana z osady przeworskiej z miejscowości Łęki Mąjatek pow. Kutnowski*, [w:] *Wiadomości Numizmatyczne LVI*, 2012, z.2, s. 236-243.

²⁰ A. Kunisz, *Obieg monetarny w Cesarstwie Rzymskim w latach 214/215-238 n.e. Od reformy Karakalli do przywrócenia emisji antoniniana*, [w:] *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 26*, Katowice 1971, s. 82-83; J. Rakoczy, *Ujednoczenie struktury pieniądza srebrnego na terenie wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego na przełomie II i III wieku*, [w:] *Pieniądz i systemy monetarne – wspólne dziedzictwo*

udziału drachm orientalnych w obiegu monetarnym Cesarstwa, choć w przypadku drachm pontyjskich jest to niedostrzegalne ze względu na niższy ciężar w stosunku do drachm licyjskich czy denara. W zespołach odkrywano zazwyczaj tylko pojedyncze egzemplarze. Porównując ilość monet proveniencji orientalnej z terenów Europy, można zauważyć większą liczbę egzemplarzy pochodzących z mennicy kapadockiej²¹. Drachmy pontyjskie stanowią najmniejszy odsetek spośród wszystkich emisji tego typu. Ich udział w obiegu musiał być bardzo znikomy. W przypadku jednak drachm licyjskich stanowiły one około 5%, co już jest nie małym procentem w cyrkulacji monety srebrnej w dobie Cesarstwa. Do tej pory znaleziska drachm orientalnych można zarejestrować na terenach Bułgarii, Austrii, Rumunii, Niemiec, byłej Jugosławii, Wielkiej Brytanii, Włoch, Węgier, Francji, Holandii czy Polski²². Jak wspomniałam, zazwyczaj stanowią niewielki procent w zdeponowanym skarbie, jednakże występują przypadki, gdzie zidentyfikowano większą ilość tego typu monet. Bardzo dobrym przykładem jest skarb z Reka Devnia, leżącym na terenie Bułgarii, gdzie zarejestrowano aż 12 drachm pontyjskich, 8 licyjskich i 8 kapadockich²³. Na terenie Polski odnotowano 3 egzemplarze drachm kapadockich: z Nietuliska Małego, w województwie świętokrzyskim²⁴, z okolic Piaseczna, pod Warszawą²⁵ i z Żulic, w województwie lubelskim²⁶. Przypatrując się sąsiednim terenom Polski, można stwierdzić, iż bardzo mało zostało zarejestrowanych tego typu znalezisk na naszych obszarach. Sytuacja taka może wynikać, jak sugeruje Jarosław Bodzek w swym artykule, z nierozpoznania monet pochodzenia prowincjonalnego pośród depozytów denarów czy antoninianów z terenów Polski²⁷. Drachmy licyjskie (6) odnotowano w skarbach z Żulic, Rywałdzik w województwie warmińsko-mazurskim oraz Wojkowa, w województwie podkarpackim i Łęk Majątek, w powiecie kutnowskim²⁸. Są to egzemplarze bite za czasów Trajana, co świadczy o bardzo obfitej emisji wypuszczonej do obiegu monetarnego

Europy: studia i materiały: Białoruś, Bułgaria, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina, red. K. Filipowa, B. Kuklik, Warszawa 2012, s. 32.

²¹ Wynik wstępnej analizy rejestrowanych srebrnych monet prowincjonalnych na terenie Europy. Aktualna rejestracja monet proveniencji wschodniej jest w trakcie opracowywania i będzie przedmiotem dalszych publikacji.

²² A. Kunisz, *Drachmy...*, s. 72; J. Bodzek, *Drachma...*, s. 147.

²³ A. Kunisz, *Drachmy...*, s. 70-72; 77-89.

²⁴ J. Bodzek, *Drachma...*, s. 146.

²⁵ A. Dymowski, *Najnowsze znaleziska monet rzymskich z Warszawy i okolic*, [w:] Biuletyn Numizmatyczny 1, 2009, s. 13-20.

²⁶ B. Paszkiewicz, *Jeszcze dwa fragmenty skarbu monet rzymskich z Żulic*, [w:] Wiadomości Numizmatyczne XLIII, 1999, z.1-2, s. 99-114; B. Paszkiewicz, *Skarb z Żulic (1970) bez końca*, [w:] Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu, red. P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski, Lublin 2005, s. 369-373.

²⁷ J. Bodzek, *Drachma...*, s. 147.

²⁸ M. Bogucki, B. Jurkiewicz, H. Machajewski, H., *Licyjska...*, s. 236-243.

w trakcie rządów cesarza²⁹. Drachmy pontyjskie znalazły się w trzech depozytach, z Drzewicza Nowego, Nietuliska Małego (zespół II) oraz prawdopodobnie Krzewicy, w województwie lubelskim³⁰.

Napływ monety pochodzenia orientalnego, mimo rejestracji egzemplarzy w zdeponowanych skarbach za czasów Septymianusa Sewera czy późniejszych władców, miał miejsce jeszcze w okresie wcześniejszym. Można zatem wykluczyć, ich związek z działaniami wojennymi prowadzonymi na terenach wschodnich przez założyciela dynastii Sewerów, w latach 194-195 oraz 197-199 czy wojną partyjską toczoną przez Marka Aureliusza. Świadczą o tym chociażby skarby zdeponowane jeszcze za rządów Hadriana³¹. Na podstawie skarbów można także stwierdzić, iż napływ monety orientalnej trwał nieprzerwanie na tereny zachodnie Cesarstwa, bez względu na trwający okres wojen czy pokoju. Interesującym faktem jest występowanie liczniejszej ilości znalezisk drachm licyjskich na terenach Austrii i Niemiec, niż na pozostałych terenach, w tym Półwyspu Bałkańskiego. Należy zwrócić również uwagę na rozróżnienie między terenami Cesarstwa Rzymskiego a terenami Barbaricum. Po wstępnej analizie aktualnej rejestracji znalezisk srebrnych monet prowincjonalnych można stwierdzić, iż więcej tego typu monet występuje na terenach dawnego Cesarstwa niż Barbaricum. Powody napływu wobec obu stref są różne. Występowanie monet prowincjonalnych na terenach europejskich może mieć związek z handlem, migracją ludności ze Wschodu lub kontaktami politycznymi. Aleksander Bursche łączy napływ monet rzymskich na tereny Barbaricum z kontaktami politycznymi w postaci łupów, subsydiów, trybutów lub zapłaty dla wojsk pomocniczych armii rzymskiej³².

Wśród znalezisk srebrnych monet prowincjonalnych z terenów Europy sporadycznie rejestruje się hemidrachmy lub didrachmy. Nominały te nie funkcjonowały w obiegu powszechnie jak drachmy, być może ze względu na brak zbliżonej zawartości kruszcu czy wagi do rzymskiej monety srebrnej w tymże okresie. Drachmy ze względu na podobne parametry metrologiczne były traktowane na równi z denarem³³.

Przyglądając się zagadnieniu znalezisk srebrnych monet prowincjonalnych z terenu Europy, należy podkreślić iż brak ich aktualnej, całościowej rejestracji. Znaczny wzrost

²⁹ A. Kunisz, *Drachmy...*, s. 77-81; Idem, *Znaleziska...*, s. 246-247; 259-260; K. Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe hoards of Roman Denarii*, Warszawa 1989, s. 40.

³⁰ J. Bodzek, *Drachma...*, s. 148.

³¹ A. Kunisz, *Drachmy...*, s. 71-72; A. Kunisz, *Wojny a pieniądz. Z badań nad obiegiem srebrnej monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów (193-235)*, [w:] *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 1693*, Katowice 1998, s. 9.

³² A. Bursche, "Die Markomannenkriege und der Zufluß römischer Münzen in das Barbaricum", [w:] *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nordlichen Mitteleuropa"* Wien 23.-26. Nov. 1993, red. J. Tejral, A. Stuppner, H. Friesinger, Wien-Brno 1994, s. 471-485.

³³ A. Kunisz, *Srebrne...*, s. 75-76.

ilości odkrytych skarbów czy znalezionych monet sugeruje wykonanie takiej aktualizacji, dzięki której będzie można bliżej określić pewne kwestie związane z napływem monety prowincjonalnej na tereny Europy czy jej funkcją. Ponadto kontekst archeologiczny, a także przybliżony czas depozycji danego znaleziska, zarówno na terenie dawnego Cesarstwa Rzymskiego oraz Barbaricum, mógłby przybliżyć ramy cyrkulacji tego typu monet. Ilość znalezionych egzemplarzy, przypisanych do określonej mennicy na Wschodzie może dać pewien obraz masy emitowanej monety, a także przybliżony czas napływu. Tego typu aktualizacja potrzebuje bardzo wnikliwej kwerendy bibliotecznej, aczkolwiek może dostarczyć jeszcze kilku istotnych informacji na temat cyrkulacji srebrnych monet prowincjonalnych na terenach europejskich.

Bibliografia

- Alföldi M.R., von Kaenel H.M., 1960-2010, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, Mainz.
- Amandry, M., Burnett, A. i inn., 2015, *Roman Provincial Coinage, vol. III Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)*, London/Paris.
- Amandry, M., Burnett, A., Ripolles Alegre, P.P., 1992, *Roman Provincial Coinage, vol. I From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, London.
- Bar, M., 1985, *Les monnaies grecques de Cesaree de Cappadoce (Ier-IIIe s. Ap. J-C.) trouvee en Europe*, [w:] „Cercles d'études numismatiques, Bulletin” 22, 3, juillet-septembre, s. 53-65.
- Bar, M., 1991, *Monnaies grecques et assimilees trouvees en Belgique*, Bruxelles.
- Bodzek, J., 2004, *Drachma Cezarei Kapadockiej ze skarbu denarów Nietulisko Małe I*, [w:] *Studia z dziejów antyku. Pamięci Andrzeja Kunisza*, red. W. Kaczanowicz, Katowice, s. 142-152.
- Bogucki, M., Jurkiewicz, B., Machajewski, H., 2012, *Licyjska drachma Trajana z osady przeworskiej z miejscowości Łęki Majątek pow. Kutnowski*, [w:] „Wiadomości Numizmatyczne” LVI, z. 2, s. 236-243.
- Bursche, A., 1984, *Emisje autonomiczne Mezji i Tracji oraz ich rozpowszechnienie w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] „Balcanica Posnaniensia, Acta et Studia I, Mezja-Tracja-Balkany”, red. S. Parnicki-Pudelko, s. 235-244.
- Bursche, A., 1994, *Die Markomannenkriege und der Zufluß römischer Münzen in das Barbaricum*, [w:] „Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. VI. Internationales Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nordlichen Mitteldonauegebiet“ Wien 23.-26. Nov. 1993“, red. J. Tejral, A. Stuppner, H. Friesinger, Wien-Brno, s. 471-485.
- Dymowski, A., 2009, *Najnowsze znaleziska monet rzymskich z Warszawy i okolic*, [w:] „Biuletyn Numizmatyczny” 1, s. 13-20.
- Hill, G. F., 1897, *A Catalogue of the Greek Coins in British Museum. Lycia, Pamphylia and Pisidia*, London.
- Kunisz, A., 1971, *Obieg monetarny w Cesarstwie Rzymskim w latach 214/215-238 n.e. Od reformy Karakalli do przywrócenia emisji antoniniana*, [w:] *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* 26, Katowice.
- Kunisz, A., 1978, *Mennictwo w Cesarstwie Rzymskim w I wieku n.e.*, Katowice.
- Kunisz, A., 1979, *Drachmy licyjskie i pontyjskie w obiegu monetarnym na europejskich obszarach Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] *Pieniądz i gospodarka pieniężna w starożytności i średniowieczu*, Historia i współczesność 5, red. A. Kunisz, Katowice, s. 65-93.
- Kunisz, A., 1981, *Srebrne mennictwo Cezarei Kapadockiej za panowania Trajana*, [w:] *Prace Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego* 70, Kraków, s. 39-60.

- Kunisz, A., 1983, *Udział drachm imperialnych z Amisos w obiegu pieniężnym na obszarze europejskich prowincji cesarstwa rzymskiego w II–III w.*, [w:] „Antiquitas” IX, Wrocław, s. 123–131.
- Kunisz, A., 1985, *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław.
- Kunisz, A., 1998, *Wojny a pieniądź. Z badań nad obiegiem srebrnej monety na wschodnim pograniczu Imperium Rzymskiego w epoce Sewerów (193-235)*, [w:] *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* 1693, Katowice.
- Metcalfe, W., 1996, *The silver coinage of Cappadocia, Vespasian-Commodus*, [w:] *Numismatic Notes and Monographs* 166, New York.
- Mitkowska-Szubert, K., 1989, *The Nietulisko Małe hoards of Roman Denarii*, Warszawa.
- Paszkiewicz, B., 1999, *Jeszcze dwa fragmenty skarbu monet rzymskich z Żulic*, [w:] „Wiadomości Numizmatyczne XLIII”, z.1–2, s. 99–114.
- Paszkiewicz, B., 2005, *Skarb z Żulic (1970) bez końca*, [w:] *Europa barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, red. P. Łuczkiwicz, M. Gładysz-Juścińska, M. Juściński, B. Niezabitowska, S. Sadowski, Lublin, s. 369–373.
- Rakoczy, J., 2012, *Ujednoczenie struktury pieniądza srebrnego na terenie wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego na przełomie II i III wieku*, [w:] *Pieniądź i systemy monetarne – wspólne dziedzictwo Europy: studia i materiały: Białoruś, Bułgaria, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina*, red. K. Filipowa, B. Kuklik, Warszawa, s. 32-51.
- Sartre, M., 1997, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwo prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r.p.n.e.-235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław.
- Sydenham, E. A., 1935, *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*, London.
- Walker, D. R., 1976, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Augustus to Domitian*, Oxford.
- Walker, D. R., 1977, *The Metrology of the Roman Silver Coinage. From Nerva to Commodus*, Oxford.
- Wroth, W., 1889, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus*, London.

Katalog**Trajan, AR Drachma, Licja, 98-99 AD, BMC 10**

Aw: ΑΥΤ ΚΑΙ ΝΕΡ ΤΡΑΙΑΝΟC CEB ΓΕΡΜ, głowa w wieńcu laurowym w prawo

Rew: ΔΗΜΕΕ ΥΠΑΤ Β, dwie liry z sową stojącą na nich w prawo

© www.wildwinds.com

Hadrian, AR Drachma, Amisos, 134-135 AD, RecGen 88v

Aw: ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟC CEB ΠΙΠ ΒΙΙ Γ, głowa w wieńcu laurowym w prawo

Rew: ΑΜΙCΟΒ ΕΛΕΥΘΕΡΑC ΕΤΟΒ ΡΞC, Hermes stojący w lewo, trzymający torbę

© www.wildwinds.com

Trajan, AR Didrachma, Caesarea Kapadocja, 112-117 AD (COS VI), Sydenham 214, Metcalf 63c

Aw: ΑΥΤΟΚΡ ΚΑΙC ΝΕΡ ΤΡΑΙΑΝΟ CEB ΓΕΡΜ ΔΑΚ, popiersie w wieńcu laurowym w prawo

Rew: ΔΗΜΑΡΧ ΕΕ ΥΠΑΤΟ C, maczuga Herkulesa

© www.wildwinds.com

1

2

3

„EMISJA RZYMSKA” TETRADRACHM SYRYJSKICH W OKRESIE PANOWANIA FILIPA ARABA – NOWA HIPOTEZA

Römische Emission von Syrischen Tetradrachmen zu Zeiten des Kaisers Philippus Arabs – neues Szenario

Abstract: Während der Herrschaft von Kaiser Philippus Arabus erschienen in Provinz Syrien Billon Tetradrachmen, mit einer Inschrift „MONURB“ in der Fußzeile des Reverses signiert, mit unbestreitbaren stilistischen Merkmalen der Römer Münzstätte. Einige Forscher setzen den Beginn der Emissionen zu dem Anfang der Regierungszeit des Kaisers im Jahr 244. Doch ein wesentlicher Teil der Forscher führt auf die Tatsache der Prägung auf das Jahr 246 zurück und erklärt damit die Ergänzung des Geldumlaufes aufgrund von Prägungsmangel in Antioch Münzstätte. Das Ziel dieser Arbeit ist sowohl eine Hypothesestellung betreffs des Umfangs der Zusammenarbeit der beiden Münzstätten, der Lokalisierung der tatsächlichen Ausführungsstelle von Münzmarken als auch Datierung der Emission besprochener Tetradrachmen. Die Forschung wird auf der Grundlage einer stilistischen Vergleichsanalyse von Büsten des Kaisers auf Tetradrachmen und ähnlichen Porträts auf Sesterzen der römischen Minze nachgewiesen. Für Bestätigung seiner Theorie bezieht sich der Autor zusätzlich auf die metallographische Analyse von Cowell. Darüber hinaus analysiert der Autor die stilistische Entwicklung der Münzen-Rückseite und führt eine neue chronologische Typenklassifizierung der Tetradrachmen mit signierter MONURB-Revers-Inschrift ein. Der Autor versucht auch eine Erklärung für die Entstehung auf der Reversseite einer römischen Antoniniane-Emission aus Jahr 248, eines ähnlichen – wie auf besprochenen Tetradrachmen, Offizinas Kennzeichnungssystem (griechische Buchstaben Bezeichnung) zu finden.

Key Words: Philip Arabs, Philip I, Marcus Iulius Philippus, Moneta Urbis, MONURB, Tetradrachm Antioch, Antiochia, ANTIOXIA, AUTOK K M IOYA ΦΙΛΙΠΠΟΥ CEB

Wybór mennictwa Filipa Araba (M. Iulius Philippus, 244–249)¹, jako pretekstu do studiów nad systemem zmian stylistyki następujących po sobie emisji monetarnych, nie jest przypadkowy. Duża liczba zachowanych różnorodnych egzemplarzy monet po-

¹ Ch. Körner, *Philippus Arabs, Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin – New York 2002.

wstałych w imieniu tego władcy, wynikająca prawdopodobnie z wzmożonego lokowania oszczędności w skarbach, w okresie kryzysu ekonomiczno-militarnego, umożliwiają dzisiaj bardziej wnikliwe badanie poszczególnych emisji, ich datowanie, oraz analizę współpracy mincerzy z odległych ośrodków imperium.

Głównymi ośrodkami mennicznymi Cesarstwa Rzymskiego tego okresu były: stolica Rzym oraz jedna z metropolii prowincji Syrii – Antiochia.

Za czasów panowania Filipa Araba system monetarny pozostawał zróżnicowany w zależności od jego usytuowania geograficznego. W prowincjach zachodnich skupionych wokół Rzymu, obowiązywał system obejmujący jako podstawowe jednostki nominałowe: złotego aureusa, srebrnego denara, brązowego sesterca oraz miedzianego asa. System monetarny prowincji wschodnich² skupionych wokół Antiochii, ze względów historycznych opierał się na srebrnej tetradrachmie, drachmie i brązowym assarionie³. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wzajemnych powiązań oraz nieznanych aspektów współpracy tych obu ośrodków mennicznych na przykładzie analizy porównawczej wybranych nominałów monetarnych.

W okresie rządów Filipa Araba w Rzymie działało sześć oficyn mennicznych⁴, produkujących jednostki monetarne w całym zakresie wartościowym. W mennicy rzymskiej na awersie monety obowiązywał kanon ukazujący popiersie cesarza skierowanego w prawo, widzianego z tyłu. Nominały pojedyncze (aureus, denar – którego produkcję zakończono w pierwszym roku panowania Filipa Araba na przełomie lat 244 / 245⁵, sesterce, as) zaopatrzone były w portret cesarza w wieńcu laurowym, natomiast pozostałe nominały podwójne (antoninian, dupondius, semis) dla odróżnienia posiadały na awersie popiersie cesarza w koronie radialnej. Poszczególne oficyny dla wzajemnego odróżnienia swych produktów różnicowały je wizerunkiem na rewersie. Zgoła większa różnorodność wariantów kształtowała się w mennictwie antiocheńskim. W latach 244-247 czynne były tam trzy oficyny menniczne, natomiast od połowy 247 roku działało pięć oficyn⁶. Obowiązywała tam, podobnie jak w oficynach rzymskich, zasada różnicowania poszczególnych emisji. Duża liczba wariantów popiersi cesarskich na awersach, jak i odmian rewersów występująca w mennicy antiocheńskiej w okresie panowania Filipa Araba oraz jego syna, Filipa juniora (M. Iulius Philippus, 247–249) – stwarzają często problemy klasyfikacyjne kolekcjonerom.

² W.E. Metcalf, *The Provinces after Commodus*, [w:] *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ed. W.E. Metcalf, Oxford 2012, s. 453–467.

³ A. Johnston, *Greek Imperial Denominations, ca 200-275, A Study of the Roman Provincial Bronze Coinages of Asia Minor*, London 2007.

⁴ M.&K. Prieur, *The Syro-Phoenician Tetradrachms and their fractions from 57BC to AD 253*, London 2000, s. 53.

⁵ D.R. Sear, *Roman Coins and their Values*, Vol. III, London 2005, s. 156, 171.

⁶ M. Thibaut, *Antoniniani from the mint of Antioch under the reign of Philip the Arab (244-249 AD)* – [on-line:] http://www.marchal.thibaut.free.fr/e_classification.htm [00.09.2014].

Oficyny mennicze Antiochii⁷ brały również udział w produkcji brązowych nominałów dla szeregu innych miast prowincji syryjskiej⁸.

Interesującą kwestię stanowi produkcja antoninianów w celu zaspokojenia zapotrzebowania wschodniej prowincji syryjskiej. Mennica antiocheńska produkowała je już za czasów Gordiana III (M. Antonius Gordianus, 238–244)⁹ i kontynuowała produkcję w okresie panowania następných cesarzy. Do dziś nie jest wyjaśnione, czy antoniniany były, ze względu na powiązania polityki finansowej Rzymu i Antiochii, równouprawnionym środkiem płatniczym w prowincjach wschodnich, czy też służyły jedynie do zaspokojenia potrzeb finansowych stacjonujących tam czasowo legionów rzymskich¹⁰.

Wśród emisji tetradrachm antiocheńskich symptomatyczny jest brak emisji 246 roku (luka emisyjna). Od początku 247 roku warsztaty antiocheńskie wznowiły produkcję tetradrachm oraz rozpoczęły bicie antoninianów, z popiersiami w koronie radialnej, o wariantowej stylistyce popiersi, analogicznej jak dla tetradrachm, jednakże z mniejszą liczbą odmian. Antoniniany były produkowane w Antiochii w 247 roku w dwóch emisjach oraz w 249 roku w jednej emisji¹¹.

W znaleziskach monetarnych na terenach dawnych rzymskich prowincji wschodnich znajdowano również sporo tetradrachm Filipa Araba odbiegających stylistycznie od produkcji antiocheńskiej. Posiadają one sygnaturę w stopce rewersu: MON(eta) URB(is) – sugerującą mennicę rzymską, jako miejsce wygrawerowania stempli tłokowych dla tych monet¹².

Emisja tych tetradrachm¹³ występuje w czterech wariantach rewersowych,

- (typ A) – z linią gruntową pod nogami orła,
- (typ B) – z linią gruntową i oznakowaniem grecko-literowym oficyny menniczej,
- (typ C) – bez linii gruntowej, z oznakowaniem grecko-literowym oficyny menniczej,
- (typ D) – bez linii gruntowej pod nogami orła, bez oznakowania oficyny menniczej.

Wspólne dla tych wariantów pozostają: przedstawienie awersu z popiersiem cesarza widzianego z tyłu, z głową w wieńcu laurowym, skierowaną w prawo, oraz inskrypcją otokową ΑΥΤΟΚ(ΡΑΤΟΡ) Κ(ΑΙ)CΑΡ Μ(ΑΡ)ΚΟC ΙΟΥΛ(ΙΟC) ΦΙΛΙΠΠΙΟΥ CΕΒ(ΑCΤΟC) (por.

⁷ B. Michaux, *Relations entre les monnayages d'Iconium et d'Antioche de Pisidie émis pour Gordien III et Tranquilline*, BCEN 2013, 50,3, s. 189–199.

⁸ K. Kraft, *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien, Materialien und Entwürfe*, Berlin 1972.

⁹ R. McAlee, *The coins of Roman Antioch*, Lancaster/London 2007, s. 316.

¹⁰ C. Katsari, *The Roman Monetary System, The Eastern provinces from the First to the Third century AD*, Cambridge 2011, s. 74–83.

¹¹ M. Thibaut, *Antoniniani from...*, op. cit.

¹² H.R. Baldus, *MON(eta) URB(is) – Antiochia, Rom und Antiochia als Prägestätten Syrischer Tetradrachmen des Philippus Arabs*, Frankfurt/Main 1969, s. 9–10.

¹³ R. McAlee, *The coins...*, op. cit., s. 331 - 333, fig. 899-901h.

il. 1), oraz powtarzalne elementy rewersu – orzeł z rozpostartymi skrzydłami skierowany w prawo, z głową skierowaną w lewo, z inskrypcjami w otoku $\Delta\text{HMAPX}(\text{t}\alpha\text{c})$ $\text{€}\text{€}\text{OYCIAC}$, pod skrzydłami $\text{S}(\text{enatus})$ $\text{C}(\text{onsulto})$ oraz w stopce $\text{MON}(\text{eta})$ $\text{URB}(\text{is})$. Kolejność wybicia poszczególnych emisji tetradrachm możemy uporządkować zgodnie z logiką występowania zmian (por. tab. 1 oraz ilustracja 1). Porządek ten jest zgodny chronologicznie z nadaną przez autora kolejnością alfabetyczną oznakowania typów rewersów (od „A” do „D”).

Tetradrachmy te charakteryzuje stylistyczna odrębność w stosunku do większości pozostałych tetradrachm antiocheńskich, na którą składają się następujące cechy:

- brak oznaczenia daty emisji (informacji o władzy trybuńskiej – *tribunicia potestas*),
- odmienny styl głowy cesarskiej w wieńcu laurowym, nawiązujący ściśle do portretów pierwszych emisji sesterców rzymskich z 244 roku,
- odmiana imienia cesarza, z „ $\Phi\text{I}\Lambda\text{I}\Pi\Pi\text{O}\text{C}$ ” na „ $\Phi\text{I}\Lambda\text{I}\Pi\Pi\text{OY}$ ” (*genetivus*, *moneta* Filipa¹⁴),
- łacińskie sygnowanie mennicy w stopce rewersu $\text{MON}(\text{eta})$ $\text{URB}(\text{is})$ – mogące oznaczać „mennica rzymska”¹⁵,
- przedstawienie we wszystkich znanych egzemplarzach popiersia cesarza skierowanego w prawo, widzianego z tyłu – co jest charakterystyczne dla stylistyki produktów mennicy rzymskiej,
- wariant emisji z literowym oznaczeniem oficyn mennicznych w rewersie, gdzie sześć kolejnych liter wskazuje na sześć oficyn występujących w tym okresie jedynie w Rzymie.

Odrębną, niezwykle pomocną dziedziną w określaniu pochodzenia i datowania monet są badania metalograficzne. Zwiększające się w okresie kryzysu militarnego III w. zapotrzebowanie finansowe cesarstwa na pokrycie wydatków związanych z utrzymaniem armii prowadziło do pogłębiającej się inflacji i stopniowego obniżania zawartości srebra w monetach oraz ogólnego spadku wagi wszystkich nominałów pieniężnych. Zatem określenie zawartości srebra dla emisji sygnowanej oznakowaniem mennicy „ $\text{MON}(\text{eta})$ $\text{URB}(\text{is})$ ” na tle pozostałej antiocheńskiej produkcji tetradrachm mogłoby być pomocne przy określeniu datowania ich wybicia. Badania takie przeprowadził metodą fluorescencyjnej spektroskopii rentgenowskiej z dyspersją fali i opublikował w 1978 roku D.R. Walker¹⁶ z Oxford University. Wśród ponad tysiąca przebadanych metalograficznie monet znajdowało się 87 tetradrachm Filipa Araba, a w tym 8 eg-

¹⁴ R. McAlee, *The coins...*, *op. cit.*, s. 324.

¹⁵ H.R. Baldus, *MON(eta) URB(is)...*, *op. cit.*, s. 9-10.

¹⁶ D.R. Walker, *The metrology of the Roman silver coinage, From Pertinax to Uranius Antoninus*, [w:] BAR Supplementary Series 40, Part III, Oxford 1978, s. 92, 101-102.

zemplarzy sygnowanych mennicą „MON(eta) URB(is)”. Opracowane przez Walkera wyniki pomiarów za pomocą statystycznego pomiaru odchyień standardowych metodą Pearsona przedstawiono graficznie w tabeli 2.

Jednakże ze względu na powierzchniowe srebrzenie tetradrachm i antoninianów w procesie ich produkcji oraz metodę pomiarową analizującą tylko struktury powierzchniowe metalu monety, wyniki zostały obarczone błędem. Niemniej wpłynęły one na znaczną część opinii naukowych, sugerujących, iż tetradrachmy z sygnaturą „MON(eta) URB(is)” charakteryzując się inną zawartością srebra, niż wszystkie pozostałe emisje antiocheńskie czasów Filipa Araba, mogły być bite przykładowo w mennicy rzymskiej, gdyż ich stylistyka i oznakowanie literowe liczby oficyn mennicznych były zbieżne¹⁷ z innymi produktami tejże mennicy. Dokładniejsze badania metalograficzne metodą absorpcyjnej spektrometrii atomowej¹⁸ zostały przeprowadzone przez Mike’a Cowell’a z British Museum¹⁹. Polegały one na pobraniu mechanicznym próbek metalu z obrzeża 25 tetradrachm przebadanych już wcześniej przez Walkera, w tym 6 tetradrachm sygnowanych mennicą „MON(eta) URB(is)”. Po opracowaniu wyników metodą statystyczną otrzymano znacznie dokładniejszy rezultat średniej zawartości srebra w przebadanych monetach z sygnaturą „MON(eta) URB(is)” w wysokości 21,3%. Wyniki pomiarów Walkera dla pozostałych rodzajów i roczników tetradrachm w świetle nowych badań Cowell’a zostały skorygowane o ok. 3% w dół²⁰. Wobec powyższych faktów prawdopodobna staje się możliwość wybicia emisji z sygnaturą „MON(eta) URB(is)” w okolicach roku 244-246 w Antiochii lub innej wschodniej mennicy, stemplami wykonanymi w mennicy rzymskiej.

Większość badaczy przyporządkowuje emisję tych tetradrachm do luki emisyjnej 246 roku²¹. Obserwując zmiany stylistyki rewersów emisji antiocheńskich 244, 245 i 247 roku oraz przyrównując je do kolejnych wariantów rewersu tetradrachm emisji „MON(eta) URB(is)” (ewolucja od wariantu „A” do „D”, por. tabl. 1) możemy zauważyć pewną ciągłość i prawidłowość zmian (por. il. 2). Albowiem w tejże emisji w pierwszej kolejności pojawiają się tetradrachmy z linią gruntową pod nogami orła, nawiązujące do stylu rewersów pierwszej emisji tetradrachm antiocheńskich Gordiana III z 238 / 240 roku oraz do rewersów tetradrachm Filipa Araba z 244 i 245 roku. Pojawia się też napis „MON(eta) URB(is)” w stopce rewersu pod linią gruntową (typ A). W następ-

¹⁷ R. McAlee, *The coins...*, *op. cit.*, s. 326.

¹⁸ K. Butcher, M. Pointing, *Atomic absorption spectrometry and Roman silver coins*, [w:] *Metallurgy in Numismatics*, Vol. 4, ed. A. Oddy, M. Cowell, London 1988, str. 308-334.

¹⁹ M.R. Cowell, *The Application of Chemical, Spectroscopic and Statistical Methods of Analysis*, [w:] *Survey of Numismatic Research 1978-1984 II*, London 1986, s. 1022-1040.

²⁰ R.F. Bland, *The Coinage of Gordian III from the Mints of Antioch and Caesarea*, Ph.D. diss., s. 388-390, tabela 9 s. 417.

²¹ R. McAlee, *The coins...*, *op. cit.*, s. 324.

nej emisji zanika linia gruntowa i pojawiają się oznakowania literowe sześciu oficyn (typ „C”). W momencie przejściowym pojawiają się jeszcze tetradrachmy zarówno z linią gruntową, jak i oznakowaniem oficyn (typ „B”), jednakże śladowe ilości znalezionych takich monet wskazują na błąd i stare przyzwyczajenia grawerów stempli rewersowych. Chronologię tę wzmacnia fakt znalezienia przez autora tetradrachm dla typu „A” i „C” o tym samym stemplu awersowym, co może świadczyć o bezpośrednim następstwie tych dwóch wariantów (por. il. 1.1, 1.3 oraz 2.4). W ostatnim wariantcie (typ „D”) brak jest zarówno linii gruntowej, jak i oznaczeń oficyn mennicznych. W 247 roku mennica antiocheńska wznowia produkcję. W nowej emisji tetradrachm antiocheńskich sygnatura „MON(eta) URB(is)” zostaje zastąpiona sygnaturą miejscowej mennicy antiocheńskiej „ANTIOXIA”. Sygnatura „SC” wraca tak jak na emisjach tetradrachm Filipa Araba z lat 244/245 do stopki rewersu. Pod nogami orła nie ma linii gruntowej oraz brakuje literowych oznaczeń oficyn. Powyższą chronologię zmian przedstawiono w ilustracji 2 oraz obrazowo w tabeli 2 (hipotetyczna lokalizacja emisji tetradrachm sygnowanych inskrypcją MON(eta) URB(is) w luce emisyjnej 246 roku z przedstawieniem zawartości srebra w stopie według pierwotnych badań D.R. Walkera z 1978 roku).

Ze względu na brak oznaczenia roku emisji sygnowanej znakiem mennicy „MON(eta) URB(is)” badacze, kierując się logiką powyższych zmian stylistycznych, skłonni byli przypisać produkcję stempli oraz tetradrachm do okresu luki emisyjnej 246 roku.

Można jednakże rozważyć inne datowanie tej kontrowersyjnej emisji, a mianowicie wykazać, iż stemple tetradrachm emisji oznakowanych sygnaturą „MON(eta) URB(is)”, w przedstawionych wariantach od „A” do „D”, były jednak wyprodukowane w 244 roku, i zapewne użyte na przełomie 244/245 roku. Jest przy tym możliwa produkcja stempli mennicznych i wybicie pewnych ilości tetradrachm typu „C” i „D” w 246 roku lub w jeszcze późniejszym okresie.

Dla poparcia tezy wskazującej na produkcję stempli mennicznych i wybicia tetradrachm typu „A – C”, lub pewnej ich ilości w 244 roku, na kolejnych ilustracjach (il. 3–5) przedstawiono trzy przykłady porównawcze.

W pierwszym przykładzie (il. 3) pokazano tetradrachmę sygnowaną mennicą „MON(eta) URB(is)” typu „A” oraz antoninian i sesterca (il. 3.1 oraz 3.3) z przejściowym portretem Filipa Araba, wykazującym podobieństwo do portretu jego poprzednika, Gordiana III. Są to bardzo cenione i poszukiwane przez kolekcjonerów pierwsze egzemplarze emisyjne monet nowego cesarza, na których portret nawiązuje – z tytułu przyzwyczajenia grawerów – jeszcze do wyglądu poprzedniego cesarza, natomiast inskrypcje wskazują już na jego następcę. Dla porównania podobieństw przedstawiono również antoninian i sesterca Gordiana III z początku 244 roku.

W drugim przykładzie (il. 4) przedstawiono wybiórczo zestaw tetradrachm typów „A”, „C” oraz „D” zestawiając je – celem porównania popiersi cesarskich – z sesterca-

mi rzymskimi pierwszej emisji z 244 roku. Nie ulega wątpliwości, iż grawerzy stempli mennicznych byli tymi samymi, którzy wykonywali stemple dla rzymskich sesterców, a bliskie podobieństwo portretów wskazuje na zbieżność czasową wykonywania jednych i drugich stempli mennicznych.

W trzecim przykładzie (il. 5) przedstawiono tetradrachmę emisji rzymskiej Filipa Araba typu „C”, z oznakowaniem literowym szóstej oficyny (mała sigma), o portrecie cesarskim identycznym z tym na jego denarze bitym niewątpliwie w przełomie 244/245²² roku. Z początkiem 245 roku zaprzestano bicia denarów i prawdopodobnie wycofano je całkowicie z obiegu ze względu na nadmierną ilość srebra w stosunku do niewiele większego antoniniana. Podobieństwa portretów wskazują w tych obu przypadkach na tego samego grawera, zatem przemawia to za okresem końca 244, a początkiem 245 roku, jako czasem przygotowania matrycy stempla tetradrachmy i denara. Bezpośrednie następstwo tetradrachm typu „C” po tetradrachmach typu „A” potwierdza również zastosowanie tego samego stempla awersowego, dla przykładu przedstawionego na ilustracji 1 (il. 1.1, 1.3 oraz 2.4).

Niezwykle interesująca jest rzymska emisja antoninianów z grecko-literowym oznakowaniem oficyn mennicy stołecznej. Nie ma w literaturze wyjaśnienia tego szczególnego ususu. Trzeba jednak zauważyć, że oznakowanie warsztatów mennicznych jest tu identyczne z tym, jakie znajduje się na tetradrachmach „MONETA URBIS” typu „C”. Inskrypcje rewersowe antoninianów są następujące:

A – PM TR P V COS III PP B – TRANQVILLITAS AUGG

Γ – VIRTUS AUGG Δ – PIETAS AUGG

Ε – VIRTUS AUGG ς – NOBILITAS AUGG

Emisja jest datowana na trzeci konsulat Filipa Araba przypadający na 248 rok (opis w rewersie antoniniana z oznakowaniem mennicy „A”, por. il. 6.1). Emisja ta ma przekazać przesłanie: o tytularnych uprawnieniach cesarza, spokoju wynikającego z ładu zarządzania, odwadze cesarza, zarówno własnej, jak i teoretycznie współrządzącego młodocianego syna, pobożności członków rodziny cesarskiej oraz szlachetności ich urodzenia.

Jak wiemy, w roku 248 brakuje emisji antoninianów w Antiochii²³. Natomiast opisana tu emisja rzymska odpowiadałaby chronologicznie luce emisyjnej bicia antoninianów w mennicy antiocheńskiej dla tego roku.

Wnioski:

- Na terenach prowincji wschodnich funkcjonował zarówno system monetarny oparty na tetradrachmie, drachmie i assarionie, jak i rzymski w postaci antoninianów. Widać wzajemne przenikanie napisów łacińskich do monet prowincjo-

²² D.R. Sear, *Roman Coins...*, op. cit., s. 171.

²³ M. Thibaut, *Antoniniani from...*, op. cit.

nalnych, jak i odwrotnie – stosowanie grecko literowych, numeralnych oznaczeń oficyn mennicznych na antoninianach bitych w Rzymie, prawdopodobnie dla zaspokojenia potrzeb finansowych prowincji wschodniej.

- Antoniniany antiocheńskie o rewersach wzorowanych ściśle na emisjach rzymskich poddawały się podobnym regułom stylistycznym portretów cesarskich jak tetradrachmy.
- Stemple menniczne tetradrachm z oznakowaniem „MON(eta) URB(is)” zostały bez wątpliwości wykonane przez tych samych mincerzy mennicy rzymskiej, którzy wykonywali stemple dla sesterców.
- Wyniki analizy metalograficznej według najnowszych badań Cowell’a wykazują, przy przyjęciu progresywnego spadku zawartości srebra w tetradrachmach antiocheńskich, wskutek pogłębiającego się kryzysu i inflacji, możliwość umiejscowienia produkcji sygnowanej inskrypcją „MON(eta) URB(is)” na przełomie lat 244 – 246, albowiem zawartość srebra w tych tetradrachmach przestała zasadniczo odbiegać od zawartości srebra w emisjach tetradrachm produkowanych w Antiochii na przełomie lat 244 i 245. Zatem jest możliwe, iż tetradrachmy te zostały wybite w Antiochii lub innej mennicy prowincji syryjskiej stemplami wykonanymi w Rzymie.
- Analiza porównawcza portretów cesarza z części awersów tetradrachm z sygnaturą „MON(eta) URB(is)” typu „A”, „C” i „D”, wykazując duże podobieństwo z portretami na sestercach i denarach z 244 roku sugeruje pracę nie tylko tych samych mincerzy, ale także wskazuje 244 rok jako datę produkcji stempli. Obala to tym samym istniejącą hipotezę o przejściowym charakterze tych tetradrachm, atrybuowanych wyłącznie do roku 246.
- Sześć liter greckiego oznakowania rewersów tetradrachm zaopatrzonych sygnaturą „MON(eta) URB(is)” dodatkowo wspiera hipotezę o wykonaniu stempli mennicznych w mennicy rzymskiej, skupiającej ówczasie tylko w tym miejscu 6 oficyn. Porównywalna ilość znanych egzemplarzy z każdego rodzaju sugeruje jednakowe nakłady emisyjne dla każdego rodzaju oznakowania oficyn mennicznych.
- Grecko-literowe oznakowanie oficyn mennicznych na antoninianach rzymskich emisji z 248 roku (por. il. 6) sugeruje – podobnie jak w wypadku tetradrachm – produkcję na potrzeby Antiochii. Hipotezę wspiera fakt, iż emisja ta wpasowuje się idealnie w brak produkcji antoninianów w Antiochii tego roku (por. tab. 3).
- W tabeli 3 zobrazowano możliwy charakter pomocy mennicy rzymskiej dla mennicy antiocheńskiej w zakresie produkcji antoninianów i stempli tetradrachm, zarówno w okresie braku jej funkcjonowania na przełomie lat 245 i 246, jak również w dalszym okresie jej działalności w czasach panowania cesarza Filipa Araba.
- Przedstawiony materiał może obrazować ściłą współpracę mennicy rzymskiej oraz antiocheńskiej i to mimo znacznej jak na owe czasy odległości dzielącej te

dwa ośrodki, integrację systemu monetarnego, wzajemne wspomaganie systemu ekonomicznego Rzymu i Antiochii oraz unifikację stylistyczną monet cesarskich i prowincjonalnych tych dwóch ośrodków.

Bibliografia

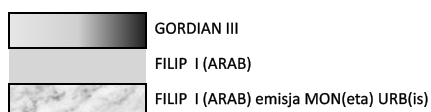
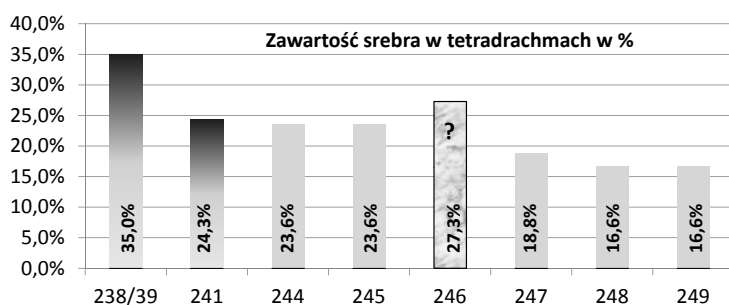
- Baldus H.R., 1969, *MON(eta) URB(is) – Antioxia, Rom und Antiochia als Prägestätten Syrischer Tetradrachmen des Philippus Arabs*, Frankfurt/Main.
- Bland R.F., 1991, *The Coinage of Gordian III from the Mints of Antioch and Caesarea*, [w:] Ph.D. diss., London, s. 388–390.
- Butcher K., Pointing M., 1988, *Atomic absorption spectrometry and Roman silver coins*, [w:] *Metallurgy in Numismatics*, Vol. 4, ed. A. Oddy, M. Cowell, London, s. 308–334.
- Cowell M.R., 1986, *The Application of Chemical, Spectroscopic and statistical Methods of Analysis*, [w:] *Survey of Numismatic Research 1978-1984 II*, London, s. 1022-1040.
- Johnston A., 2007, *Greek Imperial Denominations, ca 200-275, A Study of the Roman Provincial Bronze Coinages of Asia Minor*, London.
- Katsari C., 2011, *The Roman Monetary System, The Eastern provinces from the First to the Third century AD*, Cambridge.
- Körner Ch., 2002, *Philippus Arabs, Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin–New York.
- Kraft K., 1972, *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien, Materialien und Entwürfe*, Berlin.
- McAlee R., 2007, *The coins of Roman Antioch*, Lancaster/London.
- Metcalf W.E., 2012, *The Provinces after Commodus*, [w:] *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ed. W.E. Metcalf, Oxford, s. 453–467.
- Michaux B., 2013, *Relations entre les monnayages d'Iconium et d'Antioche de Pisidie émis pour Gordien III et Tranquilline*, "Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques", vol. 50/3, s. 189–199.
- Prieur M. and K., 2000, *The Syro-Phoenician Tetradrachms and their fractions from 57BC to AD 253*, London.
- Sear D.R., 2005, *Roman Coins and their Values*, Vol. III, London.
- Thibaut M., *Antoniniani from the mint of Antioch under the reign of Philip the Arab (244-249 AD)* – [online:] http://www.marchal.thibaut.free.fr/e_classification.htm [00.09.2014].
- Walker D.R., 1978, *The metrology of the Roman silver coinage, From Pertinax to Uranius Antoninus*, BAR Supplementary Series 40, Part III, Oxford.

Tab. 1. Liczba znanych egzemplarzy tetradrachm MONETA URBIS – stan marzec 2014.

L.p.	Warianty emisyjne rewersu	Typ rewersu	Liczba zachowanych sztuk*
1	Orzeł z linią gruntową	A	177
2	Orzeł z linią gruntową i z nr oficyny Γ	B	3
3	Orzeł z linią gruntową i z nr oficyny Ε	B	1
4	Orzeł bez linii z nr oficyny Α	C	45
5	Orzeł bez linii z nr oficyny Β	C	33
6	Orzeł bez linii z nr oficyny Γ	C	66
7	Orzeł bez linii z nr oficyny Δ	C	52
8	Orzeł bez linii z nr oficyny Ε	C	40
9	Orzeł bez linii z nr oficyny S, ç lub „Digamma”**	C	52
10	Orzeł bez linii gruntowej	D	55
RAZEM			524

* Informacje zaczerpnięte z osobistej korespondencji autora z Michele Prieur. Stan marzec 2014.

** Występują 3 podwarianty oznakowania literowego tego numeru 6 oficyny: S lub ç (znanych łącznie 46 szt. – informacje M. Prieur, stan marzec 2014) oraz „Digamma” (znanych 6 szt. – informacje M. Prieur, stan marzec 2014). Kilka rodzajów oznakowania literowego oficyny może oznaczać kilka emisji w różnym czasie (por. il. 1.3, 5.2 oraz 6.5).

Tab. 2. Analiza metalograficzna emisji „MONETA URBIS” na tle pozostałych emisji tetradrachm antiocheńskich lat 238–249 wg D.R. Walker z roku 1978.

Tab. 3. Zestawienie emisji antoninianów i tetradrachm mennicy antiocheńskiej oraz emisji rzymskich przeznaczonych dla Antiochii w okresie panowania Filipa Araba.

Emisja	Produkcja Rzymu dla Antiochii		Produkcja Antiochii	
	Emisja „antoninianów”	Produkcja stempli mennicznych „MONETA URBIS”	Emisja „antoninianów”	Emisja tetradrachm
244		TAK (Typ A, B, C*, D)	TAK (3 emisje**)	TAK
245		? (Typ C, D)		TAK (do wiosny)
246		? (Typ C, D)	LUKA EMISYJNA (od wiosny 245 do początku 247 roku)	
247			TAK (2 emisje)	TAK
248	TAK (1 emisja z grecko lit. ozn. oficyn menn.)			TAK
249			TAK (1 emisja)	TAK

* Monety z grecko literowym oznaczeniem rzymskich oficyn mennicznych w rewersie.

** Ze względu na zauważalną odmienność stylistyczną przypuszczać można, że monety wyemitowano w innej niż Antiochia mennicy wschodniej, lub mennicy wojskowej towarzyszącej Filipowi Arabowi w trakcie jego kilkumiesięcznego powrotu z kampanii perskiej.

Tablica	Nr ilustr	Opis
1	1.1	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244/5 AD © Roma Numismatics Limited, Auction 3, Lot 522
	1.2	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 3, 244/5 AD Z bazy danych i za pozwoleniem Richarda McAlee
	1.3	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 6, 244/5 AD © Classical Numismatic Group, Auction 318, Lot 447
	1.4	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244/5 AD © Pecunem, Gittbud & Naumann, Auction 38, Lot 614
	2.1	Gordian III, tetradrachma bilonowa, Antiochia, 238 AD Ze zbioru autora
2	2.2	Filip I, tetradrachma bilonowa, Antiochia, 244 AD © Vcoins, Athena Numismatics, [www.vcoins.com]
	2.3	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244/5 AD Ze zbioru autora
	2.4	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244/5 AD © Art Coins Roma srl, Auction 5, Lot 693
	2.5	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244/5 AD © Vcoins, Athena Numismatics, [www.vcoins.com]
	2.6	Filip I, tetradrachma bilonowa, Antiochia, 247 AD Ze zbioru autora
	3	3.1
3.2		Filip I, Sesterc, Rzym, 5 oficyna, 1 emisja, 244 AD © Classical Numismatic Group, The Coin Shop, Nr 862550
3.3		Gordian III, Antoninian, Rzym, 244 AD Ze zbioru autora
3.4		Filip I, Antoninian, Rzym, 244 AD Ze zbioru autora
3.5		Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244 AD Ze zbioru autora
4	4.1 (1- mon.)	Filip I, Sesterc, Rzym, 2 oficyna, emisja specjalna, 244 AD © Classical Numismatic Group, Electronic Auction 305, Lot 335
	(2- mon.)	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244 AD © Numismatik Lanz, Auction 153, Lot 542
	4.2 (1- mon.)	Filip I, Sesterc, Rzym, 1 oficyna, 1 emisja, 244 AD © Classical Numismatic Group, Electronic Auction 87, Lot 1082
	(2- mon.)	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 6, 244 AD © Acsearch.info - Auction Research, [www.acsearch.info], 2014
	4.3 (1- mon.)	Filip I, Sesterc, Rzym, 1 oficyna, 1 emisja, 244 AD © Classical Numismatic Group, Electronic Auction 236, Lot 491
	(2- mon.)	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, 244 AD © Acsearch.info - Auction Research, [www.acsearch.info], 2014
5	5.1	Filip I, Denar, Rzym, 244/5 AD © Numismatica Ars Classica, Auction 29, Lot 614
	5.2	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 6, 244/5 AD Ze zbioru autora
6	6.1 (1- mon.)	Filip I, Antoninian, Rzym, oficyna 1, 248 AD, © Ritter, Internet sale, 2010
	6.1 (2- mon.)	Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 1, 244/5 AD © 2011 April Rosemont Signature World & Ancient Coins CICF Auction, Lot 25265

- 6.2 (1- mon.) Filip I, Antoninian, Rzym, oficyna 2, 248 AD,
© [www.forumancientcoins.com], 2014
- 6.2 (2- mon.) Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 2, 244/5 AD
© Numismatik Lanz, Auction 153, Lot 539
- 6.3 (1- mon.) Filip II, Antoninian, Rzym, oficyna 3, 248 AD
© juwi_1960, [www.ebay.de], Internet sale, 2010
- 6.3 (2-gamon.) Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 3, 244/5 AD
Ze zbioru autora
- 6.4 (1- mon.) Otacilia Sewera, Antoninian, Rzym, oficyna 4, 248 AD
© Beast Coins, [<http://www.beastcoins.com/RomanImperial/IV-III/OtaciliaSevera/OtaciliaSevera.htm>], 2010
- 6.4 (2-mon.) Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 4, 244/5 AD
© VAuctions, Sale 275, lot 168
- 6.5 (1- mon.) Filip I, Antoninian, Rzym, oficyna 5, 248 AD
© Acsearch.info - Auction Research, [www.acsearch.info], 2014
- 6.5 (2- mon.) Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 5, 244/5 AD
© Künker , Internet sale, 2013
- 6.6 (1- mon.) Filip I, Antoninian, Rzym, oficyna 6, 248 AD,
© Coins Consignment Shop, [www.forumancientcoins.com], 2010
- 6.6 (2-mon.) Filip I, tetradrachma bilonowa, stemple mennicze Rzym, ofic. 6, 244/5 AD
© Nomos AG, Auction Obolos 1, Lot 395

1.1. TYP A

1.2. TYP B (oficyna 4 – Γ)

1.3. TYP C (oficyna 6 – mała sigma, por. il. 5.2)

1.4. TYP D

II. 1. Przykłady tetradrachm sygnowanych inskrypcją MON(eta) URB(is) – warianty rewersowe A, B, C i D (klasyfikacja według autora). Tożsamość stempla awersu tetradrachmy z il. 1.1, 1.3 i 2.4 sugeruje powyższą kolejność emisji.

2.1. GORDIAN III, AD 238

2.2. FILIP I, (Antiochia) AD 244

2.3. FILIP I, MON(eta) URB(is), TYP A, AD 246?

2.4. FILIP I, MON(eta) URB(is), TYP C, AD 246?

2.5. . FILIP I, MON(eta) URB(is), TYP D, AD 246?

2.6. . FILIP I, (Antiochia) AD 247

II.2. Hipotetyczna ciągłość zmian stylistyki rewersu tetradrachm, sugerująca pierwotnie przyporządkowanie emisji sygnowanej inskrypcją MON(eta)URB(is) do roku 246.

3.1. GORDIAN III – Sesterce, Rzym, 3 ofic. 13 em. 244 AD

3.2. FILIP I I – Sesterce, Rzym, 5 of. 1 em. 244 AD

3.3. GORDIAN III – Antoninian, Rzym, em. 244 AD

3.4. FILIP I – Antoninian, Rzym, em. 244 AD

3.5. FILIP I, Tetrachachma, z sygnaturą MON(eta) URB(is), TYP A

II.3. Podobieństwo stylistyczne popiersi ostatnich rzymskich emisji monet Gordiana III do popiersi Filipa Araba na pierwszych rzymskich emisjach antoninianów i sesterców z 244 roku oraz tetradrachmach z sygnaturą MON(eta) URB(is).

4.1. Sesterce, Rzym, 2 ofic, specjalna em. 244 AD i tetradrachma z sygnaturą MON(eta) URB(is) typ A

4.2. Sesterce, Rzym, 1 ofic, 1 em. 244 AD i tetradrachma z sygnaturą MON(eta) URB(is) typu C

4.3. Sesterce, Rzym, 1 ofic, 1 em. 244 AD i tetradrachma z sygnaturą MON(eta) URB(is) typu D

II.4. Kompatybilność portretów cesarskich na sestercach rzymskich z emisji 244 roku z portretami tetradrachm z sygnaturą MON(eta) URB(is).

5.1 FILIP I, Denar, Rzym, emisja przełomu 244 i 245 roku.

5.2 FILIP I, Tetradrachma, z sygnaturą MON(eta) URB(is) typu C, ofic. 6 (ozn. mała sigma, por. il. 1.3).

II.5. Podobieństwo stylistyczne portretu cesarza na denarze i tetradrachmie z sygnaturą MON(eta) URB(is).

6.1 PM TRP V COS III PP (ofic 1 – A)

6.2 TRANQVILLITAS AUGG (ofic. 2 – B)

6.3 VIRTUS AUGG (ofic. 3 – Γ)

6.4 PIETAS AUGG (ofic. 4 – Δ)

6.5 VIRTUS AUGG (ofic. 5 – Ε)

6.6 NOBILITAS AUGG (of. 6 – Digamma lub mała sigma)

II.6. Grecko-literowe oznakowanie rzymskich oficyn menniczych na rewersach antoninianów emisji 248 roku i tetradrachm z sygnaturą MON(eta) URB(is).

Magdalena Rudzińska, Filip Marciniak

Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
m.rudzinska@uj.edu.pl
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
filmarciniak@gmail.com

BADANIA ZAWARTOŚCI SREBRA W ANTONINIANACH FILIPA I ARABA

The analysis of the silver content in *antoninianus* of Philip I the Arab

Abstract: *In the 3rd century the emperor Caracalla introduced a new silver coin, antoninianus, worth two denarii. Changes initiated under the Severan emperors led to the economic crisis resulting in the gradual reduction of the silver content in coins. It is widely accepted that antoniniani of Philip I the Arab (244 – 249) contains only about 40 to 50% of silver. The research of the chemical composition on the antoniniani of Philip the Arab has been conducted in order to verify the data. Coins have been investigated using non-destructive energy dispersive X-ray fluorescence (EDXRF) analysis. Studies have shown a higher silver content: from 50 to 83%. The alloy used for coins proved to be the silver-copper one with small amounts of impurities in form of tin, zinc and lead. There was a decrease of silver content in the antoniniani from the year 248.*

Key words: *Antoninianus, Philip I the Arab, X-ray fluorescence (XRF) analysis, chemical composition*

Wraz z początkiem III wieku naszej ery dla Cesarstwa Rzymskiego rozpoczął się okres załamania, spowodowany najazdami plemion germańskich i coraz trudniejszą sytuacją wewnętrzną. W historiografii określany jest on jako kryzys III-go wieku. By zapobiec załamaniu gospodarki rzymskiej konieczne było przeprowadzenie reformy monetarnej.

Zmiany w systemie monetarnym Cesarstwa rozpoczęły się za czasów panowania Karakalli (211-217), kiedy to zmniejszono wagę aureusa oraz denara. Wprowadzono również dwa nowe nominały: złote binio (wartości dwóch aureusów) oraz srebrnego antoniniana (wartości dwóch denarów). Oznaczeniem podwójnej wartości monet stała się tzw. *corona radiata*, zamiast wieńca laurowego na głowie cesarza lub półksiężyc pod popiersiem cesarzowej. Zmiany zapoczątkowane za Sewerów (193-235), w późniejszych czasach- na przełomie III i IV w. doprowadziły do kryzysu politycznego i gospodarczego, wyrażającego się między innymi w zmniejszonej do niecałych 3 gramów wadze

aureusa, zaprzestaniu bicia binio i denara oraz stopniowej redukcji zawartości srebra w monetach, co doprowadziło do bicia monet praktycznie miedzianych z symboliczną 5% zawartością srebra. W obiegu pojawiły się zapieczętowane worki z monetami zwanymi *follis*¹.

W latach 244-249 Cesarstwem Rzymskim władał Filip I Arab jako *Imperator Caesar Marcus Julius Philippus Augustus*. Przejął on władzę po Gordianie III w roku 244. W tym samym roku zawarł pokój z królem Persów Szapurem I oraz nadał sobie przydomek *Persicus Maximus, Parthicus Maximus*, czyli „Największy zwycięzca Persów, Największy zwycięzca Partów”. W roku 247 Filip I ustanowił Augustem, formalnym współwładcą Cesarstwa, swojego syna Filipa (II) - *Marcusa Iuliusa Severusa Philippusa*, choć miał on wtedy zaledwie 10 lat. W trakcie jego panowania, w roku 248, Rzym świętował swoje tysiąclecie².

W okresie rządów Filipa I bito między innymi srebrnego antoniniana (łac. *antoninianus*), nominał wprowadzony przez Karakallę. Nazwa tej monety pochodzi właśnie od oficjalnego imienia Karakalli (Antoninus). Początkowo waga antoniniana stanowiła dwukrotność wagi denara, czyli około 7 gramów. Podwójną wartość denara potwierdzała wcześniej wspomniana *corona radiata* na awersie z wizerunkiem cesarza. W praktyce waga antoniniana wahała się od około 5-6 gramów do 3 gramów. Z czasem zaczęto produkować ją z bilonu, czyli stopu srebra i miedzi z przewagą tego drugiego składnika. Zawartość srebra, która nominalnie za czasów Karakalli powinna wynosić ok. 60-50%, już za panowania Dioklecjana (284-305) stanowiła około 5%³. Powoduje to często powtarzane w literaturze twierdzenie, iż za czasów panowania Filipa Araba oraz jego następców postępował proceder psucia monety, mający na celu ratowanie upadającej gospodarki Cesarstwa. W literaturze numizmatycznej i opracowaniach historycznych dziejów Cesarstwa Rzymskiego powszechnie przyjmuje się, że antoniniany Filipa I zawierają jedynie około 40%⁴ do 50% srebra⁵.

Badania przeprowadzane na monetach pochodzących z III wieku najczęściej nie skupiają się na latach panowania Filipa Araba. Poświęcone są głównie okresom do końca panowania Gordiana III, tj. do roku 244 oraz od panowania Galiena, czyli od 260 r.⁶. Wyniki nielicznych badań składu chemicznego antoninianów Filipa I nie są zgodne,

¹ D. R. Sear, *Roman coins and their values*, Vol. III, London 2005, s. 22-23; J. Vogt, *Upadek Rzymu*, Warszawa 1993, s. 87.

² A. Krawczuk, *Poczet Cesarzy Rzymskich*, Warszawa 2009, s. 48-53.

³ E. R. Caley, H. D. McBride, *Chemical Composition of Antoniniani of Trajan Decius, Trebonianus Gallus, and Valeriani*, „The Ohio Journal of Science”, 1956, Vol. 56, issue 5, s. 285-289.

⁴ D. R. Sear, *op. cit.*, s. 21-23.

⁵ M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 204-205.

⁶ Na przykład badania Jim'a Mabon'a z University of Illinois: J. Mabon, *Roman Coins. Ancient Technologies and Archaeological Materials*, [on-line:] www.isas.illinois.edu/atam/research/archaeometallurgy/romancoins.html [22.05.2014].

zawartości srebra wahają się od 31 do 47%⁷. Celem artykułu było prześledzenie zmian zawartości srebra w monetach z kolejnych lat emisji na podstawie badań metalograficznych wybranych antoninianów Filipa I. Głównym celem badań było sprawdzenie składu chemicznego wybranych monet, aby następnie otrzymane wyniki odnieść do danych literaturowych. Ze zbioru ponad 100 antoninianów Filipa I i II z prywatnej kolekcji numizmatycznej wyselekcjonowano osiem monet o dostatecznie czystej powierzchni (pozbawionej patyny i śladów korozji): po dwie z lat 245, 248, 249 i po jednej z 246 i 247 roku z mennicy rzymskiej (tablica 1).

W celu wykonania badań składu chemicznego monet zastosowana została fluorescencyjna spektrometria rentgenowska (ang. *X-Ray Fluorescence*, XRF). Badania zostały wykonane przy pomocy spektrometru rentgenowskiego SPECTRO MIDEX w Katedrze Tworzyw Formierskich, Technologii Formy i Odlewnictwa Metali Nieżelaznych Wydziału Odlewnictwa AGH pod kierunkiem Pani dr inż. Aldony Garbacz-Klempki.

Metoda XRF ma szczególne znaczenie w przypadku analizy powierzchni. Jest to metoda szeroko stosowana i bardzo rozpowszechniona podczas analiz i konserwacji zabytków. Badania spektrometrem XRF są nieinwazyjne, nie niszczą próbek i wymagają niewielkiego (albo wcale) przygotowania próbki. Fluorescencyjna spektrometria rentgenowska służy do identyfikacji pierwiastków w danej substancji i określenia ich ilości. Polega na analizie widm wtórnej emisji promieniowania rentgenowskiego (fluorescencji) z materii, wywołanej uprzednim wzbudzeniem, tj. przeprowadzeniem atomu/ cząsteczki do stanu energetycznego wyższego niż podstawowy za pomocą bombardowania wysokoenergetycznym promieniowaniem rentgenowskim. Widmem określa się zbiór danej wielkości fizycznej uporządkowany według pewnego parametru charakteryzującego tę wielkość⁸. Każdy pierwiastek zawarty w analizowanej próbce, w skutek wzbudzenia rentgenowskiego, emituje charakterystyczne dla siebie widmo stanowiące podstawę do analizy jakościowej oraz ilościowej. Pierwiastki są wykrywane na podstawie charakterystycznej długości fali (X) lub energii (E) emisji promieniowania rentgenowskiego. Wyznaczenie położenia poszczególnych linii charakterystyki umożliwia rozpoznanie pierwiastków, natomiast stężenie danego pierwiastka określane jest za pomocą pomiaru intensywności linii jego charakterystyki⁹.

Monety antyczne mają na ogół mniej lub bardziej jednolity rdzeń, natomiast cienka warstwa na powierzchni ma zróżnicowany skład oraz grubość. Ponieważ stężenie pierwiastków na powierzchni wyselekcjonowanych monet w wybranych punktach różniło się (nawet o 15%), do badań wytypowano 10 punktów pomiarowych na rewersie każdej monety (ryc. 1), a otrzymane wyniki uśredniono (tabela 1).

⁷ L. H. Cope, C.E. King, J. P. Northover, T. Clay, *Metal Analyses of Roman Coins Minted Under the Empire*, London 1997, s. 84, 95.

⁸ A. Cygański, *Metody spektroskopowe w chemii analitycznej*, Warszawa 1993, s. 12.

⁹ *Ibidem*, s. 291-292.

Zawartości wybranych pierwiastków składu chemicznego antoninianów Filipa I zestawiono w tabeli 1.

Uśrednione zawartości srebra w monetach z lat 245, 246 oraz 249 są do siebie zbliżone. Najniższa zawartość srebra wystąpiła w monetach z lat 247 i 248. Na wykresie 1 zestawiono widma fluorescencyjne monet o najwyższej zawartości srebra (nr kat. 8943, rok emisji 245) oraz o najniższej zawartości srebra (nr kat. 8959, rok emisji 248). Należy też zauważyć, że zawartość pierwiastków takich, jak cyna, cynk czy ołów jest bardzo niska. Tylko w monetach z dwóch ostatnich lat panowania Filipa I (nr kat. 8959, 8930) odnotowano nieznaczny wzrost zawartości cyny i ołowiu. Srebro w stanie czystym nie ma najlepszych właściwości plastycznych, dlatego do produkcji przedmiotów często stosuje się stopy srebra z domieszkami miedzi oraz w małych ilościach cyny, cynku i ołowiu¹⁰. Porównanie zawartości tych pierwiastków jest istotne, ponieważ na ich podstawie wywnioskować można czy monety były wykonywane z czystych stopów, czy z przetopionych starszych monet lub innych przedmiotów, co było częstym procederem.

Przy analizie wyników należy również pamiętać, że zastosowana metoda bada skład warstw przypowierzchniowych. W monetach antycznych czasami obserwuje się wzbogacanie powierzchni w srebro. Mogło ono następować w wyniku kilku procesów:

- segregacji srebra podczas krzepnięcia stopu¹¹,
- przetwarzania półfabrykatu, na przykład wyżarzania¹²,
- preferencyjnej korozji miedzi na powierzchni monet w ciągu wieków.

Wzbogacenie przy powierzchni w srebro mogło być celowe lub przynajmniej pożądane ze względów estetycznych, nadając monetom jasno-srebrny kolor¹³. Jednakże cienkie warstwy bogate w srebro są wrażliwe na ścieranie. Monety takie po pewnym czasie bycia w obiegu powinny ponownie odsłonić miedziano-czerwonawy rdzeń i wykazać niską zawartość srebra, a wysoką zawartość miedzi na pociemniałej i często skorodowanej powierzchni. Z drugiej strony, w trakcie obiegu monety ulegały w mniejszym lub większym stopniu zużyciu, a nawet korozji. Mimo to, dobrze zachowane monety nadal wykazują wysoki procent srebra i niską zawartość miedzi w warstwie przypowierzchniowej. Wymienione procesy mogły powodować wysoki rozrzut zawartości srebra badanego na powierzchni monet tego samego cesarza¹⁴.

¹⁰ M. Kołyszko, *Konserwacja monet i medali*, Warszawa 2012, s. 63.

¹¹ Wzbogacanie powierzchni monet w srebro- intencjonalne lub niespodowodowane mogło być różną strukturą fazową stopów bazowych.

¹² Proces ten mógł być stosowany, aby rozjaśniać monetę.

¹³ H. Gitler, M. Ponting, *The Silver Coinage of Septimius Severus and His Family (193- 211). A Study of the Chemical Composition of the Roman and Eastern Issues*, Milan 2003, s. 11.

¹⁴ R. Klockenkamper, H. Bubert, K. Hasler, *Detection of near- surface silver enrichment on roman imperial silver coins by X- Ray spectral analysis*, „Archaeometry”, 1999, Vol. 41, No. 2, s. 311-320.

Omówione zagadnienie wymaga dalszych badań, na większej ilości monet. Wnioski płynące z badań to zaskakująca zawartość srebra, zwłaszcza dla ostatnich lat panowania Filipa Araba, wyższa niż wartości przytaczane w literaturze numizmatycznej. W 248 roku miało miejsce rozdawnictwo pieniędzy z okazji tysiąclecia Rzymu, co wiązało się z koniecznością wyprodukowania większej ilości monet. Dla monet z tego roku odnotowano spadek zawartości srebra, ale tylko w jednym przypadku mieściła się ona w przedziale 40-50%.

Należy wziąć pod uwagę fakt, że nieinwazyjna metoda badań ograniczona jest do analizy warstw przypowierzchniowych, gdzie możliwe jest zaobserwowanie opisanego wyżej wzbogacania powierzchni w srebro. Zastosowane do produkcji badanych monet stopy (poza dwoma wyjątkami) pozbawione były zanieczyszczeń, co oznacza, że nie zostały przetopione z innych przedmiotów. Cenną informacją jest również waga mone-ty. Musiały one spełniać dane wymogi systemu monetarnego Cesarstwa Rzymskiego, w tym mieścić się w zadanej wadze- dane te mogą również pomagać w identyfikacji fałszerstw.

Podziękowania

Autorzy dziękują dr inż. Aldonie Garbacz-Klempce za udostępnienie spektrometru SPECTRO MIDEX do badań monet.

Bibliografia

- Caley E. R., McBride H. D., 1956, *Chemical Composition of Antoniniani of Trajan Decius, Trebonianus Gallus, and Valeriani*, „The Ohio Journal of Science”, Vol. 56, issue 5, 285-289.
- Cope L. H., King C. E., Northover J. P., Clay T., 1997, *Metal Analyses of Roman Coins Minted Under the Empire*, London.
- Cygański A., 1993, *Metody spektroskopowe w chemii analitycznej*, Warszawa.
- Gitler H., Ponting M., 2003, *The Silver Coinage of Septimius Severus and His Family (193- 211). A Study of the Chemical Composition of the Roman and Eastern Issues*, Milan.
- Jaczynowska M., 1986, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa.
- Klockenkamper R., Bubert H., Hasler K., 1999, *Detection of near- surface silver enrichment on roman imperial silver coins by X- Ray spectral analysis*, „Archaeometry”, Vol. 41, No. 2, s. 311-320.
- Kotyszko M., 2012, *Konserwacja monet i medali*, Warszawa.
- Krawczuk A., 2009, *Poczet Cesarzy Rzymskich*, Warszawa.
- Seaby H. A., 1982, *Roman silver coins*, Vol. IV, London.
- Sear D. R., 2002, *Roman coins and their values*, Vol. II, London.
- Sear D. R., 2005, *Roman coins and their values*, Vol. III, London.
- Vogt J., 1993, *Upadek Rzymu*, Warszawa.
- Mabon J., *Roman Coins. Ancient Technologies and Archaeological Materials*, [on-line:] www.isas.illinois.edu/atam/research/archaeometallurgy/romancoins.html [22.05.2014].

Rycina 1. Przykładowe punkty pomiarowe w spektrometrze XRF na monecie nr kat. 8959 wg D. R. Sear'a

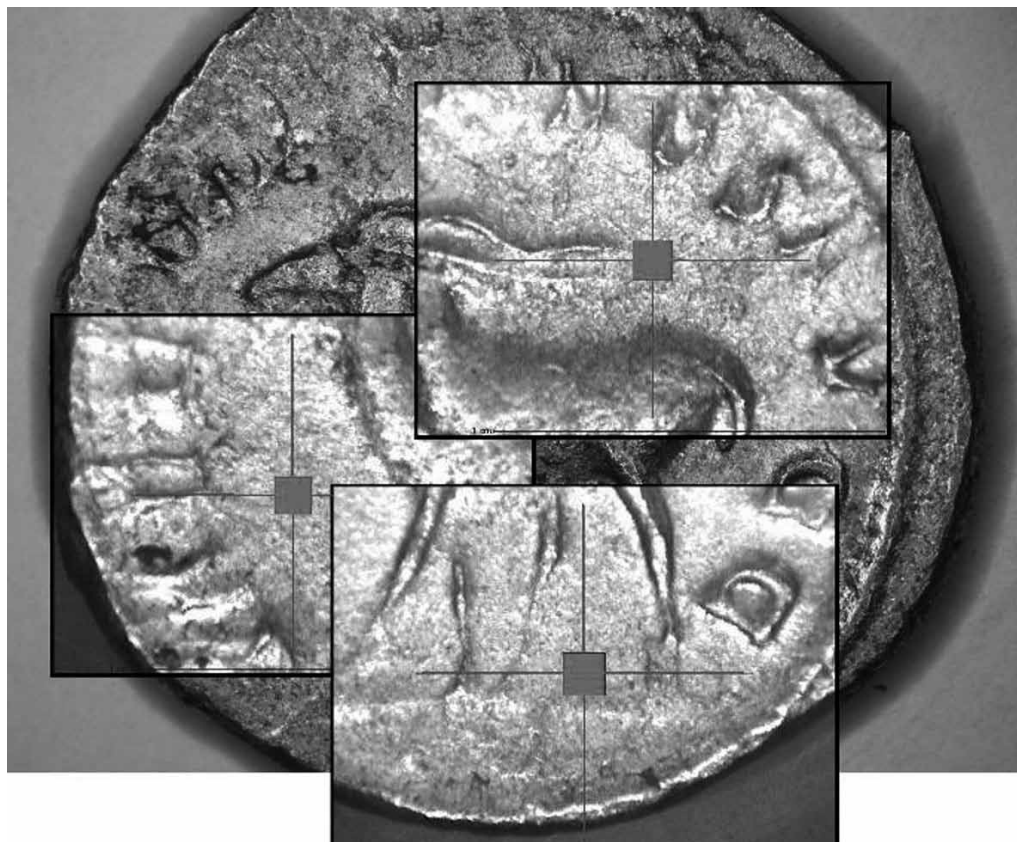
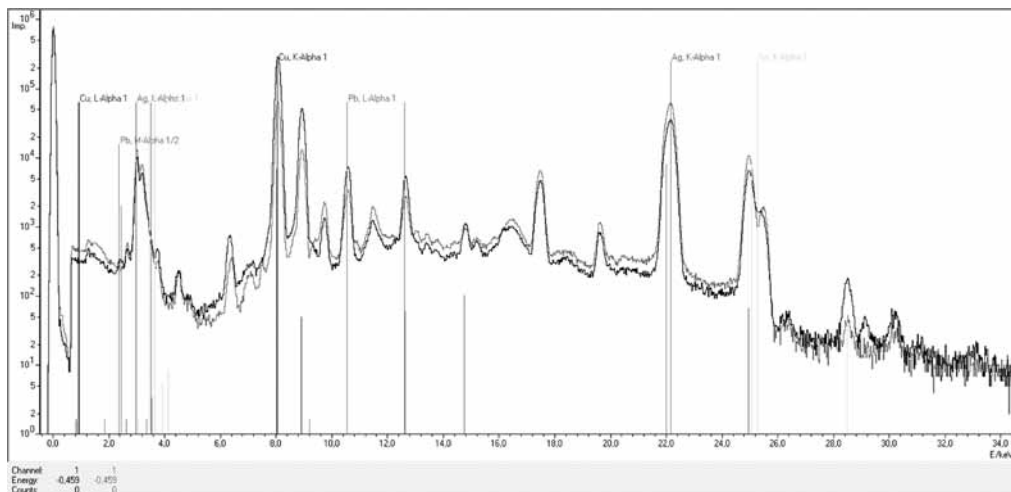

Tabela 1. Średnia zawartość wybranych pierwiastków w antoninianach Filipa I Araba

Rok emisji	Nr kat. wg Sear'a	Waga monety [g]	Zawartość pierwiastka [%]				
			Ag	Cu	Pb	Sn	Zn
245	8916	3,91	75,95	22,27	0,98	< 0,051	0,06
	8943	4,16	83,44	14,55	1,03	< 0,051	0,06
246	8944	4,43	78,85	19,34	0,76	< 0,051	0,04
247	8946	3,49	65,15	32,73	1,31	< 0,051	0,06
248	8959	4,75	49,99	44,81	2,04	2,39	0,05
	8963	5,05	63,82	33,25	1,49	0,80	0,05
249	8950	5,18	77,16	19,87	1,61	0,47	0,04
	8930	3,64	71,46	23,09	3,26	1,00	0,24

Wykres 1. Porównanie zawartości pierwiastków w monetach nr kat. 8943 (widmo czerwone) i 8959 (widmo czarne) poprzez zestawienie widm fluorescencyjnych.

8916

8943

8944

8946

8959

8963

8930

8950

Tablica 1. Numeracja badanych antoninianów Filipa I Araba wg D. R. Sear'a [fot. F. Marciniak]

Agnieszka Banaszyk, Kalina Kulikowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
aga.banaszyk@gmail.com
kulikowska.kalina@gmail.com

BICIE MONET CELTYCKICH NA PRZYKŁADZIE ZNALEZISK POD KALISZEM I NA KUJAWACH

Hammering Celtic coinage based on the finds from the area of Kalish and the region of Kujawy

Abstract: *In our work, we would like to present results of a recent research pertaining to the production of the hammered at Celtic coinage on Polish lands. At the beginning we shall briefly introduce the subject of Celts as well as connections between coin findings and the Celtic enclaves in Poland. Then we will expand on the subject of the coins found in the area of Kalish and the region of Kujawy as a trace of Celtic settlement located at the furthest point in the North-East. We will observe analogies to the Boian coins from the areas in Slovakia. We will also consider the possibility of the coins being produced by the local populace or by the Celtic settlers as a base to suspect the existence of another mint near Kalisz as well as to compare it to the finding from Cracow.*

Key words: *celtic coins, Celts, coinage*

W artykule chcielibyśmy przedstawić nasze refleksje dotyczące mennictwa celtyckiego na ziemiach polskich¹. Zaczniemy od zaprezentowania wyników ostatnich badań nad zagadnieniem bicia monety celtyckiej na ziemiach polskich, następnie przejdziemy do próby prześledzenia ich analogii, zwłaszcza w stosunku do monet bojskich z terenu Słowacji, oraz rozważymy aspekt bicia monety przez ludność lokalną, porównując z uznanymi znaleziskami z Krakowa czy Słowacji.

Na przełomie VI i V wieku p.n.e. na arenie dziejów pojawili się Celtowie, lud utożsamiany z kulturą lateńską, która powstała na podłożu kultury halsztackiej pod wpływem impulsów greckich i etruskich². W następnych wiekach doszło do intensywnej ekspansji celtyckich plemion i w IV wieku ziemie zajmowane przez Celtów sięgały od terenów dzisiejszej Francji po Kotlinę Karpacką, obejmując również obszary Hiszpanii,

¹ Zainspirowane wykładem gościnnym, w IP UAM, pt. „Znaleziska z celtyckiego kręgu kulturowego w środkowym biegu Proсны – świadectwem pobytu Celtów w okolicach dzisiejszego Kalisza” Pana mgr Leszka Ziábki z Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej, zdecydowałyśmy się przyjrzeć temu zjawisku bliżej.

² M. Bednarek, *Okres lateński*, [w:] Archeologia Górny Śląsk, red. E. Tomczak, Katowice 2013, s. 112.

Wielkiej Brytanii i Azji Mniejszej³. Wtedy też, na początku IV wieku p.n.e., osadnicy celtyccy przybyli na Śląsk, zajmując tereny na południe od Wrocławia, między rzekami Bystrzycą i Oławą (grupa dolnośląska) oraz na Płaskowyżu Głubczyckim, z częścią Kotliny Kozielsko-Raciborskiej na lewym brzegu Odry (grupa górnośląska). Następnie zasiedlili tereny nad górnym Sanem i zachodniej Małopolski (grupa tyniecka). Obszary te cechowały się dużą żyznością ziem (lessy). Upadek świata celtyckiego nastąpił pod koniec I wieku p.n.e., przeobrażając się w świat kultury prowincjonalnorzymskiej lub też zanikając pod naporem innych grup etnicznych⁴.

Za najstarsze znaleziska celtyckie na ziemiach polskich uznaje się odkrycia w grupie dolnośląskiej datowane na Lt B1. Na tym obszarze występuje ponad 30 nekropoli, a także pozostałości po osadnictwie w okolicach Ślęży. W Brzezince Średzkiej (gm. Miękinia, pow. średzki) odnaleziono skarb monet celtyckich o cechach typowych dla monet bojskich⁵. W grupie dolnośląskiej najstarsze odkrycia, groby ciałopalne, datuje się na koniec fazy B1, jednak nekropolię w Kietrze i założenia osady w Nowej Cerekwi szacuje się na początek Lt C1⁶. Następne ślady kolonizacji celtyckiej znajdują się na Podgórzu na wysokości Sanoka. Stwierdzono, że rozpoczęła się ona na początku fazy C i trwała aż do fazy Lt D1. Materiał badawczy stanowią głównie znaleziska luźne bez kontekstu, w tym również kilka monet⁷. W grupie tynieckiej (tzw. celto-przeworskiej) horyzont przypisywany obecności ludności celtyckiej datowany jest na Lt B2. Na tym terenie zarejestrowano obecność warsztatów metalurgicznych i wytwórczość garncarską na wysokim poziomie ekonomicznym, a także wiele znalezisk monet⁸. U części z nich zauważono silne powiązania z monetami bojskimi, jednakże część uznano za wytwór lokalny, nazwany przez Castelina „typem krakowskim”⁹. Działalność krakowskich mennic została ostatecznie potwierdzona przez odnalezienie form odlewniczych i śladów użycia elektronu¹⁰.

Oprócz wyżej wymienionych enklaw celtyckich na ziemiach polskich, można zauważyć dość dużą koncentrację znalezisk pochodzenia celtyckiego na terenie Kalisza i Kujaw. Dyskusja czy owe obszary należy uważać za teren zamieszkały przez ludność kultury przeworskiej czy też celtyckiej trwa, aczkolwiek prawdopodobnie obszary te

³ J. Rosen – Przeworska, *Spadek po Celtach*, Wrocław 1979, s. 9.

⁴ Bednarek, *Okres lateński...*, s. 112.

⁵ T. Bochnak, *Les Celtes en Pologne Aperçu général*, «Mélanges de l’Ecole française de Rome. Antiquité», 2007, t. 119, s. 26-29.

⁶ Ibidem, s. 30-31.

⁷ Ibidem, s. 31.

⁸ Z. Woźniak, *La necropole d’Iwanowice et les Celtes en Pologne*, „Les Celtes” (katalog ekspozycji), Wenecja 1991, p. 378.

⁹ K. Castelin, *Złote monety celtyckie Czechosłowacji w Polsce*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1966, t. 10, s. 163-172.

¹⁰ T. Bochnak, *Les Celtes...*, s. 33.

zostały spenetrowane przez grupy ludności celtyckiej. W przypadku Kujaw potwierdzającym argumentem jest fakt niezwyklej żyzności tych ziem (lessy), a także położenie geograficzne, które pozwalałoby na utworzenie szlaku handlu solą¹¹ oraz ożywienia szlaku bursztynowego¹².

Badania na stanowiskach w okolicach Kalisza rozpoczęły się w 2007 roku. Podczas prac nad wielokulturowym zespołem stanowisk w Jankowie Drugim (znane pod nazwami Piłatów i Oszczywilk, znajduje się 15 km na północny zachód od Kalisza, na prawym brzegu Proсны) przypadkowo odnaleziono monety celtyckie. Stanowisko to było miejscem badań od 1924 roku (J. Kostrzewski), a w trakcie ich kontynuacji w 1950 roku przez Lecha Leciejewicza. Odnaleziono wówczas zagadkowy przedmiot gliniany – w kształcie płytki z wgłębieniami, interpretowany jako idol chlebkowy lub stempel gliniany z epoki brązu¹³. Na tym stanowisku, podczas poprzednich badań, odnaleziono prawie 80 monet rzymskich, jednakże aktualna liczba znalezisk może być o wiele wyższa, biorąc pod uwagę eksplorowanie stanowiska przez poszukiwaczy skarbów z wykrywaczami metalu. Oficjalnie wiadomo o odnalezieniu pięciu lub sześciu monet celtyckich, dlatego, obawiając się rozkradzenia i dalszego dewastowania stanowiska, podjęto decyzję o przeprowadzeniu profesjonalnych badań sondażowych i powierzchniowych przez pana Leszka Ziąbkę i Adama Kędzińskiego. Ich wynikiem było pozyskanie 11 monet celtyckich ze stanowiska Jankowo¹⁴. Na stanowisku odkryto ponadto dwa inne zabytki, które mogłyby potwierdzić istnienie mennicy w Jankowie. Pierwszy z nich to sztabka w kształcie pręta o przekroju ośmiokątnym, a drugi to kolejny fragment sztabki w formie blaszki zbliżonej w kształcie do prostokąta. Oba przedmioty są ze stopu srebra i złota, o wadze mniej więcej odpowiadającej ciężarowi pojedynczych znalezionych monet. W tym przypadku odkryta w latach pięćdziesiątych gliniana płytka może być interpretowana jako forma odlewnicza metalowych krążków¹⁵.

Janków to nie jedyne miejsce, gdzie zarejestrowano znaleziska monet celtyckich. W pobliskich Jastrzębnikach (miejscowość znajduje się na prawym brzegu Proсны, w odległości około 10 km na północny zachód od Kalisza) odnaleziono trzy monety. Kolejną monetę odnaleziono przypadkowo, w dzielnicy miasta, Tyńcu¹⁶ oraz w Piwonicach, dzielnicy Kalisza na lewym brzegu Proсны. Moneta ta została poddana badaniom za pomocą spektrometru fluorescencji rentgenowskiej i pozwoliły one precyzyjnie określić

¹¹ Ibidem, s. 35.

¹² L. Ziąbka, *Problem osadnictwa celtyckiego pod Kaliszem, kwestia Kalisii przedrzymskiej*, [w:] Kalisz na przestrzeni wieków, red. T. Baranowski, Kalisz 2013, s. 32.

¹³ A. Kędziński, S. Miłek, M. Rudnicki, L. Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 2009, t. 53, z. 2, s. 103-104.

¹⁴ Ibidem, s. 104.

¹⁵ L. Ziąbka, *Problem osadnictwa celtyckiego...*, s. 42.

¹⁶ Kędziński, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 104-105.

skład chemiczny zabytku. Proporcje złota do srebra w stopie pozwalają ją określić jako złotą monetę bojską o nominale 1/8 statera, jednakże monety tego typu, odnalezione na oppidum w Bratysławie, miały o wiele wyższą zawartość złota – około 70%¹⁷. Podobnej analizie poddano także pozostałe monety pochodzące z Jankowa Drugiego i Tyńca. Badania wykazały, że waga i proporcje złota i srebra nie były stałe – dwie monety z Jankowa miały 78,39 i 73,2% zawartości złota w stopie przy zaokrąglonej wadze 0,8 grama. Następne monety charakteryzowały się wagą od ok. 0.69 do 0,429 i zawartością procentową złota w stopie kolejno: 49,34 i 41,4; 33,43 i 34,96; 12,27 i 7,315. Jedna z monet zawierała śladową ilość złota (0.3665%), podczas gdy zawartość srebra wynosiła 99,12%. Moneta, której przypisywane jest pochodzenie z Jankowa Drugiego miała proporcje złota do srebra 56,28 – 34,3, a 1/8 statera, odnaleziona w Tyńcu, charakteryzowała się 54,17% zawartością złota¹⁸. Możemy zauważyć pewne prawidłowości, a mianowicie redukcję wagi i zawartości kruszcu w stopie, co jest łączone z odmienną chronologią monet (im moneta młodsza, tym niższa waga i zawartość złota). Analogiczny proces możemy zaobserwować w mennictwie windelickim (tereny Bawarii). W mennictwie bojskim wydzielono cztery okresy A – D, gdzie według A. Hartmanna okres C cechuje się wysoką zawartością złota i śladową domieszką platyny i cyny oraz wzrostem ilości miedzi w porównaniu z okresem poprzednim¹⁹. Wzrost domieszki bizmutu, antymonu i ołowiu, uczony wiązał ze wzrostem domieszki srebra, tak więc okres D charakteryzuje się spadkiem zawartości złota, a wysoką ilością srebra i miedzi²⁰.

Bliskość ważnego szlaku handlowego sprawiła, że w okolicach Kalisza szybko rozwijało się osadnictwo od ostatnich dekad p.n.e i przez kolejne wieki n.e. Przyczyniło się to także do intensywnej wymiany towarów lokalnych na importowane z odległych krain oraz do szybkiego rozwoju gospodarczego ludności. Liczne znaleziska o pochodzeniu celtyckim – importy i wyroby mennicy celtyckiej na obszarze osad i cmentarzysk dowodzą o bliskich kontaktach handlowych z południem oraz o istnieniu grupy ludności pochodzenia celtyckiego na tym terenie²¹. Znaleziska te mogą wskazywać na bicie złotych bojskich monet poza strefą oppidalną, jako najmłodszy etap rozwoju mennictwa bojskiego. Poddaje to myśl o obiegu pieniądza celtyckiego u sąsiednich plemion germańskich, głównie na trasie szlaku handlowego z południem²².

¹⁷ M. Rudnicki, L. Ziąbka, *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic a początki dziejów mennictwa na ziemiach Polski*, [w:] *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Prosnys*, red. S. Suchodolski, Warszawa 2010, s. 15, 16.

¹⁸ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 108-109.

¹⁹ *Ibidem*, s. 110.

²⁰ *Ibidem*, s. 106-115.

²¹ Ziąbka, *Problem osadnictwa celtyckiego...*, s. 49-50.

²² Rudnicki, Ziąbka, *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic...*, s. 13-14.

Od lat na Kujawach są odnajdywane numizmaty, aczkolwiek są to zwykle znaleziska bez kontekstu, często pozyskane od poszukiwaczy skarbów, tak więc bez danych na temat miejsca i okoliczności odkrycia. Panowie A. Dymowski i M. Rudnicki, wydzielili dwie grupy monet: jedną odnalezioną w okolicy Pruchnowa (gm. Radziejów, pow. ziemski), obejmującą 23 monety, a drugą przypisaną okolicom Gniewkowa (gm. loco, pow. inowrocławski), gdzie zarejestrowano 56 monet. W skład pierwszej grupy wchodzi stater celtycki datowany na schyłek III lub początek II wieku p.n.e., rzymskie denary z I-II wieku n.e. i jeden rzymski sesterz z II wieku n.e. Seria gniewkowska obejmuje jedynie monety rzymskie: denary z I-III wieku, sesterz z II wieku, antoniany z III wieku i jeden brąz z IV wieku n.e. Na podstawie licznych luźnych znalezisk można stwierdzić obecność stanowiska, prawdopodobnie osady, a także dwóch skarbów (pierwszy składałby się z denarów, drugi z antoninianów)²³.

Kolejnym stanowiskiem, gdzie odkryto celtyckie monety jest Krusza Zamkowa. Podczas badań wykopaliskowych odnaleziono dwie monety: stater i 1/8 statera. Niestety, pochodziły one z warstw mocno naruszonych przez orkę²⁴. Następny stater celtycki został zarejestrowany na stanowisku Gąski 18, na obszarze nekropolii i obiektu sakralnego grupy kruszańskiej²⁵. Należy również wspomnieć o odkryciu z 1905 roku, gdzie natknięto się na sześć monet, z których pięć przypisano odnalezienie na terenie Sławęcinka: bojski stater typu Nike i cztery ze skarbu: monety windelickie o nominale ¼ statera typu Kellner VA datowane na przełom II i I wieku p.n.e. Wszystkie te znaleziska zostały zinterpretowane jako importy²⁶.

Przy interpretacji zjawiska ważne jest jego szerokie rozpoznanie. Wprowadzenie monet w Europie było spowodowane ekspansją Celtów, zarówno jako najeźdźców jak i handlarzy, czy najemników²⁷. Ich rozpowszechnienie w użytku, a zarazem rozpoczęcie bicia monet jest datowane na IV wiek p.n.e., co związane jest z powrotem najemników z Półwyspu Bałkańskiego²⁸. Harding wydziela w Europie dwie strefy: pierwszą, w której podstawą walutową jest srebro, oraz drugą, gdzie kruszcem dominującym jest złoto²⁹. Jest ona określona jako północna, od południowo-wschodniej części Brytanii, aż do Bohemii, czyli zachodniej części Czech, która graniczy z Polską.

Znaleziska, które mamy okazję omówić szczegółowo, pochodzą z pięciu stanowisk, trzech w okolicy Kalisza, oraz dwóch z rejonu Inowrocławia. Mianowicie z Jankowa

²³ A. Dymowski, M. Rudnicki, *Kujawskie znaleziska monet antycznych. Nowe źródła dla dziejów pieniądza na ziemiach Polski w starożytności*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2012, nr 4, 368, s. 241–245.

²⁴ M. Andrałojć, M. Andrałojć, *Mennictwo celtyckie na Kujawach*, Poznań 2012, s. 8.

²⁵ *Ibidem*, s. 8.

²⁶ *Ibidem*, s. 10, 11.

²⁷ D.W. Harding, *The Archaeology of Celtic Art*, New York 2007, s. 212.

²⁸ B. Cunliffe, *Starożytni Celtowie*, Warszawa 2003, s. 164.

²⁹ Harding, *The Archaeology...*, s. 213.

Drugiego (gm. Blizanów, pow. kaliski) stan. 1, miejscowości Jastrzębniki (gm. Blizanów, pow. kaliski), oraz z Kalisza (pow. loco), w Piwonicach (lewobrzeżna dzielnica Kalisza)³⁰ i Tyńcu (prawobrzeżna dzielnica Kalisza)³¹. Z Gąsek (gm. Gniewkowo, pow. inowrocławski) stan. 18, z Kruszy Zamkowej (gm. Inowrocław, pow. inowrocławski) na stan. 3³².

Z pierwszego stanowiska pochodzi dziesięć monet, jedenasta prawdopodobnie, z Jastrzębnik trzy, w Kruszy Zamkowej dwa egzemplarze oraz po jednej sztuce z Piwonic, Tyńca i Gąsek³³.

Monety z okolic Kalisza nie posiadają żadnego kontekstu stratygraficznego ani kulturowego, w postaci towarzyszących im innych znalezisk, zatem opracowanie będzie w głównej mierze polegać na analizie numizmatycznej³⁴. W artykule Panów Kędzierskiego A., Miłka S., Rudnickiego M., Ziąbki L. porównane zostały nominał, wielkość i kształt krążków, surowiec oraz rodzaj stopu, jaki posłużył do ich odlewu, a także stylistyka przedstawień. Z kolei z okolic Inowrocławia monety znalezione zostały w obrębie stanowiska wielokulturowego, wśród materiałów późnolateńskich.

Pierwszą z monet, którą przedstawimy jest 1/3 statera z Jastrzębnik, mająca największy nominał ze wszystkich znalezionych. Rewers lekko wklęsły, dwa równoległe, podłużne pionowe zgrubienia, poniżej na przedłużeniu, dwa małe, owalne zgrubienia, wokół biegnie zygzak³⁵. Ich odpowiednikiem w klasyfikacjach jest typ Paulsen nr 703, Castelin 24 – nr AA-VIII/20. Definicja tego typu monety określa jej wzór jako dwa podłużne zgrubienia, poniżej których znajdują się trzy lub cztery ukośne linie³⁶. Lecz w naszym przypadku mamy do czynienia z pewnym odchyleniem, ponieważ poniżej zgrubień nie ma ukośnych linii, jest natomiast zygzak, a czasami także owalne guzki, co jak uważają autorzy tekstu *Mennica celtycka pod Kaliszem*, może to być cechą najmłodszej odmiany w obrębie typu³⁷. Na marginesie warto dodać, że jest to subaerat, czyli moneta, której rdzeń nie został wykonany z oryginalnych surowców (złota i srebra), a najprawdopodobniej z brązu. Na powierzchni brak również zachowanych śladów złocień.

Drugą monetą mającą silne analogie do mennictwa z terenów Bojów jest 1/8 statera z Jankowa Drugiego o wklęsłym rewersie, na nim trzy łukowate żeberka skierowane

³⁰ Rudnicki, Ziąbka, *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic...*, s. 14.

³¹ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 110.

³² Andrałojć, Andrałojć, *Mennictwo celtyckie...*, s. 8.

³³ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 106-107; Rudnicki, Ziąbka, *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic...*, s. 14; Andrałojć, Andrałojć, *Mennictwo celtyckie...*, s. 8, 10.

³⁴ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 105.

³⁵ Ibidem, s. 108.

³⁶ R. Paulsen, *Die Münzprägungen der Boier*, Lipsk-Wiedeń 1933; K. Castelin, *Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern*, Graz 1965, s. 10-39.

³⁷ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 110.

stroną wypukłą do środka monety, dwa z nich połączone z krawędzią krążka dwoma równoległymi żeberkami, tło jest w całości pokryte drobnymi zgrubieniami, co klasyfikuje monetę do typu Paulsen nr 709-710 (rewers), Castelin 24 – nr AA-VIII/21³⁸. Na rzecz podobieństwa do monet bojskich przemawia stwierdzenie Evy Kolníkovéj, że cechą charakterystyczną drobnych monet z najmłodszego okresu złotego mennictwa Bojów jest schematyzacja przedstawienia na rewersie (trójkątów i kropek) oraz gorsza technika wykonania³⁹.

Moneta ze stanowiska 18 w Gąskach posiada również formę wklęsło-wypukłą. Na jej awersie słabo widoczne są dwa pasy stykające się pod kątem prostym i trzeci zamykający je, natomiast rewers jest lepiej czytelny i prezentuje symetryczną, skomplikowaną kompozycję w postaci wąskiego łuku przy części obrzeża monety, z którego wychodzą wyraźne kliny, dalej z dwóch przeciwstawnych łuków skierowanych wygięciami do jej środka, w zakłębieniach których znajdują się układy złożone z kilku kulek oraz z głębokiego, półokrągłego *incusum*. Wydatny, centralny klin biegnie wewnątrz *incusum* przez całą niemal jego długość, boczne, o połowę krótsze, umieszczono na zewnątrz *incusum*, przy jego brzegach. Ostrza klinów zwrócone są w kierunku trzech kulek zakończonych krótszymi klinami⁴⁰. Wg państwa Andrałojć moneta jest podobna do 1/8 statera typu bratysławskiego, co odpowiada typowi Paulsena nr 706-710⁴¹. Również stater z Kruszy Zamkowej jest bardzo podobny do poprzedniej monety z tą różnicą, że wąski łuk przy obrzeżu monety dochodzi do dalszych, a nie jak w Gąskach, do bliższych końców łuków wygiętych ku środkowi monety, bardzo wyraźnie za to nawiązującym do wyjściowych dla nich staterów trewerskich⁴².

Ostatnią z monet jest 1/8 statera pochodząca z Kruszy Zamkowej. Awers tej monety, podobnie jak na większości emisji celtyckich z ziem polskich, jest w dużym stopniu nieczytelny. Na rewersie znajduje się symetryczne wyobrażenie, mieszczące w części centralnej 2 wąskie łuki skierowane do siebie wygięciami, ustawione blisko siebie. Koniec jednego z łuków delikatnie rozwidlony, pozostałe zakończenia ostre, od strony wklęsłej przy każdym z nich umieszczono biegnący równoległe kolejny, nieco krótszy łuk, a w nim układ 6 kulek⁴³. Kompozycję uzupełniają 2 elementy w kształcie kątów ostrych z kulkami na każdym zakończeniu, ustawione do siebie wierzchołkami, naprzeciwległe, w polach pomiędzy zakończeniami centralnych łuków, nie są regularne⁴⁴.

³⁸ Ibidem, s. 106.

³⁹ Ibidem, s. 111; E. Kolníková, *Výpoved' náleзов mincí o keltskom mincovníctve – nálezy zo Slovenska*, „Numismatický sborník”, 1998, t. 26, s. 15.

⁴⁰ Andrałojć, Andrałojć, *Mennictwo celtyckie...*, s. 25.

⁴¹ Ibidem, s. 26.

⁴² Ibidem, s. 28.

⁴³ Ibidem, s. 29.

⁴⁴ Ibidem, s. 29.

Wyrób monet był procesem stosunkowo prostym. Zaczynano od starannego odważenia metalu i roztopienia go w celu uzyskania półfabrykatu, przedkuwki. W I w. używano prostokątnych form z wypalanej gliny z rzędami wgłębień, dzięki którym można było uzyskać do kilkudziesięciu sztuk jednorazowo. Przedkuwkę umieszczano następnie między dwoma stemplami, z których jeden był mocno przytwierdzony do podłoża, a drugi trzymano w ręce. W ten ostatni silnie uderzano, wybijając na blaszce wzór⁴⁵. Takie znaleziska jak gliniane formy są nam znane już z Krakowa Nowej Huty-Mogiły⁴⁶, oraz z terenu Słowacji (Bratysławy)⁴⁷. Nawiązując do metod wykonania przedkuwek, na stanowisku 1 w Jankowie Drugim znaleziono jeszcze w 1950 roku przez Lecha Leciejewicza, wówczas zagadkowy przedmiot gliniany – w kształcie płytki z wgłębieniami, interpretowany jako idol chlebkowy lub stempel gliniany z epoki brązu⁴⁸. Należy jednak zauważyć, że obiekt z Jankowa Drugiego różni się od pozostałych form odlewniczych, które bez zastrzeżeń są tak interpretowane, ze względu na proporcję i wielkość, rozmieszczenie, ukształtowanie i średnicę dołków oraz brak poprzecznych wgłębień na powierzchni⁴⁹. Dlatego wykonano badania skaningowym mikroskopem elektronowym, poddano fluorescencyjnej analizie rentgenowskiej, a także zastosowano metodę spektrometrii mas o bardzo wysokiej czułości. Pierwsze dwie analizy nie wykazały śladów metali w zagłębieniach. Dzięki trzeciej próbie uzyskano wynik, iż na powierzchni oraz w zagłębieniu, zarejestrowano ślady dwóch pierwiastków ołowiu i cyny⁵⁰. Dowodzi to temu, że faktycznie forma mogła służyć do odlewnictwa, lecz nie monet celtyckich. Zatem powoduje to brak podstawowego elementu służącego do wytwórstwa monet przez ludność lokalną.

Ważną kwestią jest to, że w polskiej literaturze podkreśla się, że monety znalezione w okolicy Kalisza, Inowrocławia i w Małopolsce, nie zostały wykonane na terenie Czech czy Moraw. Monety mogą pochodzić z różnych okresów menniczych, w szczególności z C i D, co ma potwierdzić zmienny stosunek złota do srebra w kruszcu⁵¹. To oznaczałoby, że produkcja ta musiała trwać dłużej. Zachodzą też znaczne rozbieżności wagowe nominałów w porównaniu z monetami z terenu Słowacji, które przekraczają wagę, lub wręcz przeciwnie są znacznie niższe. W większości odpowiadają one standardom danych okresów menniczych, chociaż takie wyjątki wagowe również znane są z terenów bojskiego Milieu⁵². Przyglądając się dalej, jako argument na lokalność tych monet

⁴⁵ Cunliffe, *Starożytni Celtowie*, s. 165.

⁴⁶ Bochnak, *Les Celtes en Pologne...*, s. 35.

⁴⁷ Kolníková, *K technice a technologii v keltskom mincovníctve...*, s. 36-37.

⁴⁸ Kędzierski, Miłek, Rudnicki, Ziąbka, *Mennica celtycka pod Kaliszem...*, s. 104.

⁴⁹ Ibidem, s. 118.

⁵⁰ Ibidem, s. 119.

⁵¹ Ibidem, s. 113-116.

⁵² Ibidem, s. 115.

podaje się fakt, iż tło monet ma zgrubienia, a nie jest gładkie jak w przypadku monet z wielkobojskich mennic z rejonu Bratysławy⁵³. Idąc tym tropem, poruszona zostaje kwestia kropki pomiędzy łukami, ponieważ na wielkobojskich 1/8 statera takowej nie ma. Jedyny taki egzemplarz został znaleziony w zniszczonych warsztatach późnolateńskiej budowli kamiennej na terenie oppidum w Bratysławie⁵⁴. Taki wzór można postrzegać jako specyfikę lokalną inspirowaną jakąś „wielkobojską” emisją z terenów Panonii⁵⁵.

Kwestia bicia monety celtyckiej przez społeczność, zamieszkujące tereny okolic Kalisza czy Kujaw, jest niezwykle trudna do rozstrzygnięcia, zważywszy na materiał, jakim dysponują archeolodzy, uwzględniający stylistykę monet i ich występowanie w różnych regionach Polski. Wg Castelina bicie monety miało być zarezerwowane tylko dla elit społecznych, czyli naczelników plemiennych⁵⁶, co wiązałoby się z silną penetracją Niżu Polskiego przez ludność celtycką, stworzeniem i rozwinięciem pewnych struktur gospodarczych polegających na dalekosiężnym handlu, na co wciąż nie mamy wystarczających dowodów.

Bibliografia

- Andrałojć M., Andrałojć M., 2012, *Mennictwo celtyckie na Kujawach*, Poznań.
- Bednarek M., 2013, *Okres lateński*, [w:] *Archeologia Górny Śląsk*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 111-127.
- Bochnak T., 2007, *Les Celtes en Pologne Aperçu général*, „Mélanges de l’Ecole française de Rome. Antiquité”, t. 119, s. 25-40.
- Castelin K., 1965, *Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern*, Graz.
- Castelin K., 1966, *Złote monety celtyckie Czechosłowacji w Polsce*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 10, s. 163-172.
- Cunliffe B., 2003, *Starożytni Celtowie*, Warszawa.
- Dymowski A., Rudnicki M., 2012, *Kujawskie znaleziska monet antycznych. Nowe źródła dla dziejów pieniądza na ziemiach Polski w starożytności*, „Biuletyn Numizmatyczny”, nr 4, 368, s. 241-245.
- Harding D.W., 2007, *The Archaeology of Celtic Art*, New York.
- Kędzierski A., Miłek S., Rudnicki M., Ziąbka L., 2009, *Mennica celtycka pod Kaliszem*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 53, z. 2, s. 103-145.
- Kolníková E., 2012, *K technike a technologii v keltskom mincovníctve – nálezy zo Slovenska*, „Numismatický zborník”, t. 26, s. 31-57.
- Kolníková E., 1998, *Výpoved’ nálezov mincí o keltskom hrodisku v Trenčianskych Bohuslaviciach*, „Slovenská Numizmatika”, t. 15, s. 11-44.
- Paulsen R., 1933, *Die Münzprägungen der Boier*, Lipsk-Wiedeń.
- Rosen-Przeworska J., 1979, *Spadek po Celtach*, Wrocław.
- Rudnicki M., Ziąbka L., 2010, *Moneta celtycka z Kalisza-Piwonic a początki dziejów mennictwa na ziemiach Polski*, [w:] *Od Kalisii do Kalisza. Skarby doliny Prosný*, red. S. Suchodolski, Warszawa, s. 13-22.

⁵³ Ibidem, s. 111.

⁵⁴ Ibidem, s. 112.

⁵⁵ Ibidem, s. 114

⁵⁶ K. Castelin, *Die Goldprägung der Kelten in den böhmischen Ländern*, Graz 1965, s. 94-95.

Woźniak Z., 1991, *La necropole d'Iwanowice et les Celtes en Pologne*, „Les Celtes” (katalog ekspozycji), Wenecja 1991, p. 378.

Ziábka L., 2013, *Problem osadnictwa celtyckiego pod Kaliszem, kwestia Kalisii przedrzymskiej*, [w:] Kalisz na przestrzeni wieków, red. T. Baranowski, Kalisz, s. 23-55.

Tablica**1. Stater z Kruszy Zamkowej**

Wg M. Andrałojć, M. Andrałojć 2012

2. 1-8 statera z Kruszy Zamkowej

Wg M. Andrałojć, M. Andrałojć 2012

3. Stater z Gąsek

Wg M. Andrałojć, M. Andrałojć 2012

4. 1-8 statera z Jankowa Drugiego

Wg M. Rudnicki, L. Ziąbka 2010

5. 1-3 statera z Jastrzębnik

Wg M. Rudnicki, L. Ziąbka 2010

Wojciech Wichnera

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
wojciech.wichnera@student.uj.edu.pl

ZNALAZISKA SKARBÓW MONET RZYMSKICH Z TERENÓW ŚWIĘTOKRZYSKIEGO CENTRUM HUTNICTWA ŻELAZA – DOWÓD NA GOSPODARCZY ROZKWIT CZY ŚLAD PO ZAŁAMANIU PRODUKCJI?¹

Finds of Roman denarii hoards from Świętokrzyskie center of iron metallurgy – an evidence for economic boom or noticeable setback?

Abstract: *The valley of the Kamienna river was a supposed trading zone related to the Świętokrzyskie metallurgical center of the Przeworsk culture. It probably had been an offshoot of the trading route which joined Vistula's and Odra's basins with the Dnepran – Pontic trade route. The Roman coin hoards were located in a close proximity to the iron production center. That makes it possible to directly connect the hoards with the center's manufacturing activities. Three completely documented hoards of the Roman denarii from Nietulisko Małe and Chmielów together comprise about 5100 coins. The next deposit, this time uncomplete, comes from Pokrzywianka. The exact size of the hoard from Łysa Góra, known only from written historical records, is difficult to establish. Other hoards do not have a sufficient reference base. A chronological connection of the discussed hoards with the acme of the activity of the Świętokrzyskie metallurgic center, is quite evident. This period should be located between the mid-2nd century and the turn of the 2nd and the 3rd century. After this period there was a noticeable setback or even a significant production collapse of „the black metallurgy” on the discussed area.*

Key words: *iron metallurgy, roman coins, hoards*

Monety rzymskie, bite u schyłku Republiki i w czasach Cesarstwa, występujące licznie na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, stanowią ważne źródło dla studiów numizmatycznych. Pojawiają się one zarówno w skarbach, jak i w znaleziskach drobnych². Znaczną ich część stanowią rzymskie denary, których główna masa po-

¹ Pytanie to jako pierwszy sformułował S. Orzechowski w pracy pt. *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego* (2007). Artykuł stanowi próbę ustosunkowania się do tego problemu i polemikę z ustaleniami S. Orzechowskiego.

² Por. m.in.: A. Bursche, *Dawne znaleziska monet rzymskich w świetle nowych badań, Śląsk*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1983, R. XXVII, z. 3-4 (105-106), s. 226-237; A. Bursche, *Directions of contacts of the Roman Empire with the mid-European Barbaricum in the second part of 3rd and 4th centuries in the*

chodzi z II wieku n.e.³ Sytuację taką obserwujemy na prawie całym obszarze środkowo-europejskiego *Barbaricum*. Uwaga ta dotyczy także terenu obecnych ziem polskich, a w szczególności Małopolski⁴, na terenie której znajdowało się świętokrzyskie centrum hutnictwa żelaza. Znaleziska monet rzymskich znane z obszaru wspomnianego centrum, głównie w postaci drugowiecznych denarów, A. Kunisz umieszczał w tzw. II, szczytowym okresie napływu monet rzymskich na ziemię Małopolski, obejmującym w przybliżeniu lata 100-210⁵. Innego zdania jest A. Bursche, który wielki napływ denarów na tereny *Barbaricum*, głównie w postaci skarbów, umieszcza w okresie przypadającym na czasy panowania Marka Aureliusza, Kommodusa oraz początkowe lata panowania Septymiusza Sewera (161-ok. 194 n.e.)⁶. A. Dymowski i K. Myzgin uważają natomiast, że istniały dwie duże fale napływu drugowiecznych denarów na tereny Polski. Pierwsza przypada na drugą połowę panowania Antonina Piusa (138-161) i być może na lata rządów Marka Aureliusza (161-180) a druga na początek panowania Septymiusza Sewera (193-211)⁷. A. Dymowski wyróżnia także mniejszą, wczesną falę napływu denarów, która jego zdaniem powinna być datowana na końcowe lata panowania Hadriana (117-138) albo na sam początek rządów Antonina Piusa⁸.

Mimo, iż pojedyncze znaleziska monet rzymskich dostarczają dużej ilości obiektywnych danych, nierzadko większej niż znaleziska gromadne⁹, niniejszy tekst traktuje jedynie o skarbach z uwagi na specyfikę podjętej tematyki. Na wstępie warto poświęcić nieco uwagi problematyce świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza.

light of coin finds, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1985, R. XXIX, z. 1-2 (111-112), s. 33-44; A. Bursche, *Contacts between the Roman Empire and the mid-European Barbaricum in the light of coin finds*, [w:] *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics*, red. I. Carradice, P. Attwood, Londyn 1986, s. 279-287; A. Bursche, *Czy skarb z Polańca mógł być łupem z bitwy w Lesie Teutoburskim?*, [w:] *Nunc de Suebis dicendum est. Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amici et discipuli dicata. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Bursche i inni, Warszawa 1995, s. 85-91; A. Bursche, *Znane i nieznanne znaleziska denarów rzymskich z ziem polskich*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1999, R. XLIII, z. 1-2 (167-168), s. 115-116; A. Dymowski, *Znaleziska monet rzymskich rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. Aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra 2011; A. Dymowski, *Chronologia napływu denarów rzymskich z I-III wieku na ziemię Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 2013, R. LVII, z. 1 (95), s. 93; A. Kunisz, *Chronologia napływu pieniądza rzymskiego na ziemię Małopolski*, Wrocław 1969, s. 18.

³ A. Bursche, *Dalsze monety ze skarbu w Liwie, powiat Węgrów. Trzeciowieczne denary na terenach Barbaricum*, [w:] *Studia z dziejów antyku. Pamięci Profesora Andrzeja Kunisza*, red. W. Kaczanowicz, Katowice 2004, s. 195.

⁴ *Ibidem*, s. 195-196.

⁵ Kunisz., *Chronologia...*, s. 62-89.

⁶ Bursche, *Dalsze...*, s. 197-198.

⁷ A. Dymowski, K. Myzgin, *Inflow and Redistribution of Roman Imperial Denarii in the Area of the Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the Light of Chronological Structure of Coin Hoards*, „*Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne*”, 2014, t. IX, s. 49-50.

⁸ *Idem*, *Chronologia...*, s. 112.

⁹ Kunisz., *Chronologia...*, s. 18.

Wspomniany ośrodek metalurgiczny istniał na terenie Gór Świętokrzyskich i Wyżyny Sandomierskiej. Był to obszar zajmowany w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim przez ludność kultury przeworskiej. Działalność związaną z hutnictwem żelaza w tym rejonie datuje się od ok. I w. p.n.e. do ok. początku III wieku, przy czym jej intensyfikacja przypada na okres od ok. poł. II w. do przełomu II i III wieku¹⁰. Szacuje się, iż w tym ośrodku mogło pracować od 600 000 do 650 000 pieców dymarskich w ciągu całego jego istnienia, a łączna ilość wyprodukowanego tam żelaza oscyluje w granicach 9 000-10 800 ton¹¹. Centrum hutnicze działające w Górach Świętokrzyskich, w świetle przedstawionych danych, należy uznać za największy tego typu ośrodek w całym europejskim *Barbaricum*.

Na terenie świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza odkrytych zostało najprawdopodobniej od pięciu do siedmiu skarbów monet rzymskich z interesującego nas II okresu napływu monet rzymskich, z czego trzy są znaleziskami pewnymi i w dużej mierze udokumentowanymi (Chmielów¹², Nietulisko Małe I i II¹³). Pozostałe depozyty gromadne zostały albo mocno zdekompletowane (Pokrzywianka¹⁴), albo też posiadają niepewną metrykę (Łysa Góra¹⁵, Nietulisko Duże¹⁶, Ostrowiec Świętokrzyski¹⁷, Starachowice¹⁸).

Przyjrzyjmy się zatem wspomnianym skarbowi. Depozyt z Chmielowa (dawniej Chmielowa Piaskowego) odkryty został pod koniec lat 20. XX wieku, podczas prac wydobywczych związanych z pozyskiwaniem kamienia. Depozyt znaleziono w naczyniu ukrytym w niszy skalnej. Pierwotnie liczył około 400 numizmatów, zachowało się z niego 340 denarów¹⁹. Znalezisko z Chmielowa zaliczyć należy do tzw. skarbów wtórnych, czyli powstałych przypuszczalnie w wyniku transakcji międzyplemiennych. Struktura chronologiczna monet w nim występujących wskazuje na okres od końca II wieku do

¹⁰ K. Bielenin, *Kilka dalszych uwag dotyczących starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, [w:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, red. S. Orzechowski, Kielce 2002, s. 11-25.

¹¹ S. Orzechowski, *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce 2013, s. 250.

¹² P. Kaczanowski, U. Margos, *Tabula Imperii Romani, M34 – Kraków*, Kraków 2002, s. 27-34; A. Kunisz, *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław 1985, s. 126-149.

¹³ Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 156-220; Kunisz, *Znaleziska...*, s. 37-45, tam dalsza literatura; K. Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe hoards of Roman denarii*, Warszawa 1989.

¹⁴ Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 245-246; Kunisz, *Znaleziska...*, s. 165, tam dalsza literatura; V. M. Potin, *Znaleziska monet na obszarze Polski według danych archiwów leningradzkich*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1967, R. XI, z. dodatk., s. 16-17.

¹⁵ T. Czacki, *O rzeczy menniczej w Polsce i Litwie*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Poznań, s. 364-455; Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 438; Kunisz, *Znaleziska...*, s. 112, tam dalsza literatura.

¹⁶ Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 156; Kunisz, *Nieznane znaleziska monet rzymskich z Kielecczyzny*, „Archeologia”, 1958, t. 10, s. 194-214. *Znaleziska...*, s. 125, tam dalsza literatura.

¹⁷ Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 231; Kunisz, *Znaleziska...*, s. 157-158, tam dalsza literatura.

¹⁸ Kaczanowski, Margos, *Tabula...*, s. 306; Kunisz, *Znaleziska...*, s. 208, tam dalsza literatura.

¹⁹ Kunisz, *Znaleziska...*, s. 37.

początku III wieku, jako czas depozycji skarbu²⁰. A. Dymowski zalicza ten depozyt do mieszanego typu BC, czyli takiego, który charakteryzuje skarby powstałe w wyniku wtórnego przemieszania skarbów typu B oraz C²¹. Skarb z Chmielowa posiada odrębną strukturę chronologiczną, niż np. depozyt z Nietuliska Małego, choć jest podobnie datowany. Można zatem interpretować skarb z Chmielowa także jako zespół posiadający strukturę wczesnoseweriańską²². Posiłkując się typologią zaproponowaną przez A. Bursche²³ skarby typu B to takie, które posiadają późniejszą strukturę chronologiczną z najmłodszymi monetami Marka Aureliusza (większość występujących w nich monet jest bliższa chronologicznie najmłodszej monecie z depozytu). Natomiast skarby typu C to zespoły, gdzie struktura chronologiczna jest wczesna z najmłodszymi monetami Septymiusza Sewera (większa część monet ma dużo wcześniejszą metrykę od monety najmłodszej).

Depozyty I i II z Nietuliska Małego są z całą pewnością najbardziej interesującymi skarbami denarów ze wszystkich omawianych, między innymi z uwagi na swoją znaczną liczebność. Depozyt Nietulisko Małe II składa się na chwilę obecną z 1381 denarów²⁴. Drugi skarb, pierwotnie liczący 3170 monet, aktualnie liczy 2759 numizmatów²⁵. Depozyty te odkryto pomiędzy rokiem 1939 a 1943²⁶. Są to tak zwane skarby pierwotne, czyli takie, które zostały uformowane na obszarze Cesarstwa Rzymskiego²⁷. Przyjmuje się, że czas utworzenia tych depozytów przypadają na początkowe lata panowania Septymiusza Sewera²⁸. Zdaniem K. Mitkovej-Szubert skarby z Nietuliska zostały zdeponowane najpóźniej pod koniec lat 20. III wieku²⁹. Badaczka ta zwraca także uwagę na fakt, iż oba znaleziska gromadnie stanowiły najprawdopodobniej jeden duży skarb, który już po dotarciu na obszar dorzecza Kamiennej uległ podziałowi. Na potwierdzenie swej tezy K. Mitkova-Szubert wskazuje zbliżone daty wybicia monet końcowych w obu depozytach oraz wiele analogii w strukturze obydwu skarbów³⁰. Inna hipoteza mówi natomiast o sporym prawdopodobieństwie odkrycia na przełomie lat 1942/1943 jednego, dużego

²⁰ S. Orzechowski, *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, Kielce 2007, s. 130-131.

²¹ A. Dymowski, *Chronologia napływu...*, s. 107-108.

²² A. Dymowski, K. Myzgin, *Inflow...*, Fig. 8; Table 1.

²³ A. Bursche, *Die Markomannenkriege und der Zuluß römischer Münzen in das Barbaricum*, [w:] *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, red. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, Brno 1994.

²⁴ Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe...*, s. 176-177.

²⁵ M. Biborski, J. Bodzek, P. Kaczanowski, *Nietulisko Małe hoard I rediscovered-preliminary information*, „*Notae Numismatae-Zapiski Numizmatyczne*”, 2004, t. V, s. 52.

²⁶ Kunisz, *Znaleziska...*, s. 126, 148.

²⁷ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 130.

²⁸ Dymowski, *Chronologia napływu...*, s. 107.

²⁹ Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe...*, s. 188-189.

³⁰ *Ibidem*, s. 189.

depozytu denarów w Nietulisku Małym, a różne daty odkryć mogą być skutkiem zdublowania informacji o znalezisku³¹.

Skarb z Pokrzywianki został odkryty w 2 poł. XIX wieku. Początkowo był złożony z 400 denarów, z których zbadano 153 monety³². Według A. Kunisza czas zdeponowania tego skarbu przypada na połowę II wieku³³.

Kolejnym zespołem monet rzymskich z terenów świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza jest skarb denarów rzymskich odnaleziony w XVIII wieku na Łysej Górze³⁴. Z uwagi na zagubienie depozytu opierać się można jedynie na przekazach, według których miał to być skarb srebrnych i złotych monet z okresu Cesarstwa Rzymskiego w liczbie kilkuset numizmatów³⁵. J. Kolendo zauważył, że z pewnością nie jest to skarb monet Cezara i Augusta jak podają przekazy. Zdaniem tego badacza powinno się go wiązać z pobliskim ośrodkiem metalurgicznym³⁶.

Skarb rzymskich denarów z Nietuliska Dużego został prawdopodobnie odkryty w 1943 roku³⁷. Początkowo zawierać miał monety o wadze 1,5 kg, lecz co do faktycznego istnienia tak znacznego zespołu należy podejść, zdaniem S. Orzechowskiego, z dużym dystansem³⁸. Dwa denary (Hadriana i Marka Aureliusza) pochodzące z tego znaleziska są obecnie przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Krakowie³⁹. Zarówno czas, jak i miejsce odkrycia owego zespołu skłaniają do uznania go nie za osobny skarb, lecz za część któregoś ze wspomnianych uprzednio depozytów pochodzących z Nietuliska Małego⁴⁰.

Trudno określić pierwotną ilość monet wchodzących w skład skarbu z Ostrowca Świętokrzyskiego, odkrytego w 1934 roku. Ich ilość, w zależności od źródła informacji, oscyluje od kilku do kilkunastu tysięcy monet⁴¹. Należy jednak przyjąć, iż najbardziej prawdopodobną informację podaje A. Kunisz, według której zespół z Ostrowca składał się tylko z kilku numizmatów⁴².

³¹ J. Kolendo, H. Rysiewski, *Jeden czy dwa skarby monet rzymskich z Nietuliska Małego?*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1978, R. XX, z. 1 (83), s. 45-52.

³² Kunisz, *Znaleziska...*, s. 165.

³³ *Idem*, *Chronologia...*, s. 72.

³⁴ S. Orzechowski, *Łysa Góra i jej miejsce w złożonym kompleksie osadniczym świętokrzyskiego okręgu hutniczego – zagadnienie ośrodka kultowego w starożytności*, [w:] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce 2000, s. 40.

³⁵ Kunisz, *Znaleziska...*, s. 112.

³⁶ J. Kolendo, *Przekaz Tadeusza Czackiego dotyczący skarbu monet Cezara i Augusta z Łysej Góry*, „Archeologia”, t. 17, 1966, s. 89-92.

³⁷ *Ibidem*, s. 125.

³⁸ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 126-127.

³⁹ Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe...*, s. 159.

⁴⁰ Kunisz, *Znaleziska...*, s. 125, przyp. 1.

⁴¹ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 126.

⁴² Kunisz, *Znaleziska...*, s. 157.

Domniemany skarb rzymskich denarów ze Starachowic składa się obecnie z 10 denarów i 1 asa Tyberiusza oraz 5 nowożytnych falsyfikatów⁴³. S. Orzechowski nie wyklucza, że denary pochodzące z tego domniemanego skarbu mogły stanowić po prostu część któregoś z większych depozytów znalezionych na terenie świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza⁴⁴. Miał on być odnaleziony w latach 30. ubiegłego stulecia⁴⁵.

Po powyższej, krótkiej prezentacji skarbów denarów rzymskich z terenów świętokrzyskiego ośrodka metalurgii żelaza należy przybliżyć kwestie związane z okolicznościami napływu tych numizmatów na omawiany teren, co będzie pomocne przy próbie formułowania odpowiedzi na pytanie postawione w tytule niniejszego tekstu. Zespoły z Chmielowa oraz Nietuliska Małego stanowią najlepszy materiał diagnostyczny z uwagi na ich pewną metrykę i duży stopień kompletności. W starszej literaturze poświęconej zagadnieniu napływu monet rzymskich na tereny dzisiejszej Polski, w tym Małopolski, przeważał pogląd o handlowej funkcji skarbów. Zwolennikiem tej hipotezy był J. Wielowiejski⁴⁶. A. Kunisz także uznawał handel za główną przyczynę napływu pieniądza rzymskiego na teren Małopolski w wyróżnionym przez siebie II, szczytowym okresie (100-210 n.e.) przebiegu tego procesu⁴⁷. Badacz ten twierdził, że mimo dalszego istnienia wymiany „towar za towar”, transakcje przynajmniej pomiędzy kupcami z terenów cesarstwa a arystokracją plemienną musiały odbywać się za pośrednictwem monety srebrnej, która posiadała większą wartość dla barbarzyńców, niż moneta złota z uwagi na jej większą praktyczność⁴⁸. Jako drugi czynnik napływu rzymskich monet na teren środkowoeuropejskiego *Barbaricum* A. Kunisz wymienia wypłacanie przez Cesarstwo subsydiów pieniężnych barbarzyńskim przywódcom⁴⁹. Zdaniem K. Bielenina skarby denarów rzymskich ze świętokrzyskiego ośrodka hutnictwa żelaza mają ścisły związek z handlem⁵⁰. Co więcej badacz ów wiązał je, a szczególnie zespoły z Chmielowa i Nietuliska Małego ze zbytem żelaza świętokrzyskiego na terenach Cesarstwa Rzymskiego⁵¹. Na poparcie tej hipotezy można by przytoczyć fakt, iż czas domniemanej depozycji tychże skarbów (koniec II w. – początek III w.) zbiega się z okresem największej intensyfikacji produkcji w omawianym ośrodku hutniczym w Górach Świętokrzyskich⁵². Na-

⁴³ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 127.

⁴⁴ S. Orzechowski, *Domniemany skarb monet rzymskich ze Starachowic*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1992, R. XXXVI, z. 3-4 (141-142), s. 149-154.

⁴⁵ Kunisz, *Znaleziska...*, s. 208.

⁴⁶ J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Panonii z ludami północnymi*, Wrocław 1970.

⁴⁷ Kunisz, *Chronologia...*, s. 66.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 66-67.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 67.

⁵⁰ Bielenin, *Kilka...*, s. 19-20.

⁵¹ *Idem*, *Podsumowanie 50-lecia badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim*, [w:] 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006, s. 23-25.

⁵² Orzechowski, *Region...*, s. 182.

leży jednak odrzucić tę hipotezę i zgodzić się ze zdaniem S. Orzechowskiego, iż z wielu względów taki kierunek eksportu żelaza świętokrzyskiego był nieopłacalny i niemożliwy⁵³. Podobnego zdania jest także P. Kaczanowski, wskazując na brak jakichkolwiek argumentów potwierdzających „rzymski” kierunek eksportu żelaza z Gór Świętokrzyskich⁵⁴. S. Orzechowski przychyliła się jednak do twierdzenia, iż wspomniane wyżej depozyty miały charakter ekonomiczny⁵⁵. Zdanie to podziela także K. Mitkova-Szubert, zwracając uwagę na fakt nasilonego napływu importów rzymskich we wspomnianym okresie na teren centrum świętokrzyskiego⁵⁶.

Obecnie wśród liczego grona badaczy panuje jednak pogląd o związku większości skarbow monety rzymskiej z terenów Polski z procesami o charakterze politycznym. A. Bursche jest zdania, iż łączenie tych znalezisk z handlem jest błędem, gdyż Rzymianie nie mogli używać pełnowartościowej monety srebrnej do handlu z Barbarzyńcami, ponieważ była ona bardziej potrzebna, między innymi, do wypłacania żołdu armii⁵⁷. Badacz ten zaznacza także, że czas wojen markomańskich (lata 162-185 n.e.)⁵⁸, jak i okres poprzedzający je oraz czas po zakończeniu konfliktu, pod wieloma względami nie sprzyjał handlowi z Barbarzyńcami⁵⁹. Monety rzymskie mogły natomiast z powodzeniem trafiać na ziemie środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w formie wojennych trybutów dla tzw. *superiores barbarii* czy opłat za wykup jeńców⁶⁰. Schyłek głównej fali napływu denarów rzymskich na omawiane tereny zbiega się w czasie z reformą armii przeprowadzoną przez Septymiusza Sewera oraz z umocnieniem granicy naddunajskiej przez tegoż cesarza. Wpłaty w formie swoistych trybutów dla Barbarzyńców przestały być wówczas koniecznością⁶¹.

Reasumując dotychczasowe rozważania stwierdzić można, że skarby z Nietuliska, a raczej jeden, duży depozyt, należy traktować jako jednorazową wypłatę o charakterze politycznym. A. Dymowski zauważa, że zespół z Nietuliska wpisuje się bardzo dobrze w falę napływu denarów na ziemie dzisiejszej Polski z lat 90. II wieku, związaną zapewne z utrzymaniem spokoju na granicy dunajskiej podczas wojny domowej w Cesarstwie

⁵³ *Ibidem*, s. 256-257.

⁵⁴ P. Kaczanowski, *50 lat badań metaloznawczych zabytków kultury przeworskiej. Komentarz archeologa*, [w:] *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim*. Archeologia-Metalurgia-Edukacja, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce 2006, s. 133.

⁵⁵ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 139.

⁵⁶ Mitkova-Szubert, *The Nietulisko Małe...*, s. 178-179.

⁵⁷ Bursche, *Dalsze...*, s. 197.

⁵⁸ M. Olędzki, *Wojny markomańskie 162-185 n.e.*, Warszawa 2011.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 197.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 198; M. Olszta-Bloch, *Wojny markomańskie i jeńcy rzymscy w Barbaricum środkowoeuropejskim. Przyczynek do interpretacji napływu rzymskich monet na teren Europy Środkowej w świetle wykupu rzymskich jeńców z niewoli barbarzyńskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXVIII. Nauki Humanistyczne – Społeczne”, 2001, z. 349, s. 7-9.

⁶¹ Bursche, *Dalsze...*, s. 198.

Rzymskim (193-197)⁶². Skarb z Pokrzywianki należałoby natomiast łączyć z nieco wcześniejszą falą napływu denarów rzymskich z lat 50. II stulecia, które mogły stanowić rodzaj wypłaty ze skarbcza cesarskiego skierowanej dla barbarzyńskich elit⁶³. Nie można wykluczyć, iż świętokrzyski ośrodek starożytnego hutnictwa znajdował się na terenie silnego ośrodka plemiennego, istniejącego w 2 poł. II wieku i na początku III w.⁶⁴, bowiem tak dobrze zorganizowane i zaplanowane przedsięwzięcie, jak masowa produkcja żelaza, wymagało dużych umiejętności logistycznych i istnienia centralnej władzy⁶⁵.

Warto także wspomnieć o kontekście odkrycia skarbu z Łysej Góry. Został on znaleziony w partii szczytowej wzgórza, co jest o tyle zastanawiające, iż istnieją przesłanki jakoby we wczesnym średniowieczu istniał tam ośrodek kultowy⁶⁶. W okresie istnienia ośrodka świętokrzyskiego nie zarejestrowano na jej szczycie żadnych śladów działalności dymarskiej, mimo bardzo dobrych warunków dmuchowych. Skłania to do wysnucia hipotezy o istnieniu pewnego tabu związanego z produkcją dymarską na szczycie tej góry. Nie można zatem wykluczyć, że skarb denarów rzymskich z Łysej Góry mógłby stanowić rodzaj depozytu ofiarnego⁶⁷.

Jak zatem w świetle powyższych uwag należy odnieść się do postawionego w tytule niniejszego tekstu pytania? S. Orzechowski niejednokrotnie wskazywał na handlowy charakter skarbów monet rzymskich z terenów świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza i ich związek z intensyfikacją produkcji dymarskiej na omawianym obszarze⁶⁸. Badacz ten uznaje, że jedynym uzasadnieniem pojawienia się na omawianym obszarze tak licznych zespołów monet rzymskich jest rozkwit gospodarczy, a depozyty z Nietuliska są pozostałościami wielkich transakcji handlowych⁶⁹. S. Orzechowski przyznaje, że struktura chronologiczna skarbów monet rzymskich ze świętokrzyskiego centrum hutnictwa żelaza jest bardzo podobna do chronologii większości małopolskich skarbów z analizowanego odcinka czasu. Badacz ten uważa jednak, że nie zakłóca to teorii o łączeniu opisywanych depozytów z tak zwanym szczytowym okresem działalności hutnictwa ludności kultury przeworskiej na terenie Gór Świętokrzyskich⁷⁰. Przywołując przedstawione w tytule tekstu pytanie (Czy znaleziska monet rzymskich z opisywanych terenów są dowodem na gospodarczy rozkwit czy raczej śladem po załamaniu produkcji?) przyznać trzeba w kontekście powyżej przedstawionych rozważań, iż depozyty

⁶² Dymowski, *Chronologia napływu...*, s. 107, 113.

⁶³ *Ibidem*, s. 113.

⁶⁴ P. Urbańczyk, *Struktury władzy na ziemiach polskich w I tysiącleciu n.e.*, „Kwartalnik Historyczny”, 1996, .R. 103, z. 4, s. 11.

⁶⁵ Orzechowski, *Region...*, s. 257.

⁶⁶ Orzechowski, *Łysa Góra...*, s. 31.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 40.

⁶⁸ *Idem*, *Zaplecze...*, s. 130, 138; *Region...*, s. 250.

⁶⁹ *Idem*, *Zaplecze...*, s. 130.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 138.

te mogą stanowić świadectwo raczej politycznego rozkwitu świętokrzyskiego ośrodka metalurgii żelaza, który, jak sam S. Orzechowski przyznaje musiał być konsekwencją istnienia stabilnego ośrodka centralnej władzy⁷¹. Z całą pewnością uznać należy tak liczne znaleziska skarbów (ale również i odkrycia drobne) z terenów świętokrzyskiego centrum hutniczego za zjawisko bardzo interesujące i nieczęste, aczkolwiek nie jedyne na terytorium Polski. Nie należy jednak łączyć go z aktywnością ekonomiczną ówczesnych mieszkańców tego obszaru. Jak wyżej wspomniano, nie ma żadnych dowodów na to, iż denary rzymskie mogły stanowić zapłatę za żelazo świętokrzyskie. Ponadto, struktura chronologiczna omawianych skarbów wykazuje wiele podobieństw do typowych zespołów denarów z innych obszarów Polski oraz środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w omawianym okresie czasu⁷². Należy zatem wykluczyć hipotezę, jakoby skarby denarów rzymskich świadczyły o rozkwicie gospodarczym świętokrzyskiego ośrodka metalurgii żelaza. Czy zatem fakt zdeponowania tych skarbów jest świadectwem załamania się „czarnej metalurgii” na opisywanym obszarze? Przypuszczalnie, zagadnienie to można rozpatrywać w szerszym kontekście przemian osadniczych i politycznych, zachodzących w omawianym okresie, które mogły mieć związek z kryzysem domniemanego ośrodka władzy plemiennej na interesującym nas obszarze. Według niektórych autorów przemiany te miały związek z ekspansją ludności kultury wielbarskiej w kierunku południowo-wschodnim, którą łączy się z wędrówką Gotów nad Morze Czarne⁷³. Należy zauważyć, że także z innych regionów ziem polskich pochodzą znaleziska, świadczące o tezauryzacji monet w omawianym okresie⁷⁴. Kończąc niniejsze rozważania, można stwierdzić, iż skarby denarów rzymskich z terenów ośrodka hutniczego w Górach Świętokrzyskich mogą stanowić przesłankę do wnioskowania o kryzysie centralnej władzy na tym obszarze, a co za tym idzie o załamaniu się wówczas produkcji dymarskiej.

Bibliografia:

- Biborski M., Bodzek J., Kaczanowski P., 2004, *Nietulisko Male hoard I rediscovered-preliminary information*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, t. V, s. 49-59.
- Bielenin K., 2002, *Kilka dalszych uwag dotyczących starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, [w:] *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, red. S. Orzechowski, Kielce, s. 11-25.
- Bielenin K., 2006, *Podsumowanie 50-lecia badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim*, [w:] *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim*. Archeologia-Metalurgia-Edukacja, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce, s. 13-31.

⁷¹ *Idem, Region...*, s. 257.

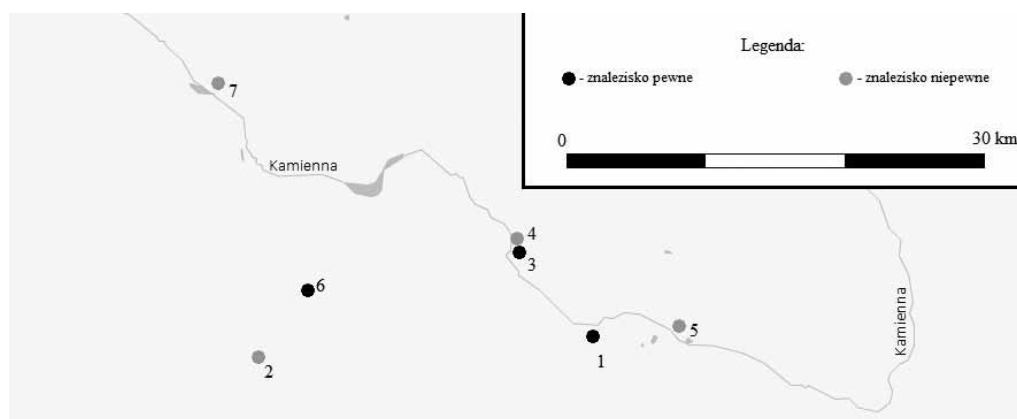
⁷² Dymowski, *Chronologia napływu...*, s. 107.

⁷³ E. Tomczak, *Starożytne centrum metalurgiczne koło Warszawy*, „Zagadnienia dyskusyjne, Archeologia Polski”, 2007, No. 52/1-2, s. 183.

⁷⁴ Orzechowski, *Zaplecze...*, s. 138.

- Bursche A., 1983, *Dawne znaleziska monet rzymskich w świetle nowych badań, Śląsk*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XXVII, z. 3-4 (105-106), s. 226-237.
- Bursche A., 1985, *Directions of contexts of the Roman Empire with the mid-European Barbaricum in the second part of 3rd and 4th centuries in the light of coin finds*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XXIX, z. 1-2 (111-112), s. 33-44.
- Bursche A., 1986, *Contacts between the Roman Empire and the mid-European Barbaricum in the light of coin finds*, [w:] *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics*, red. I. Carradice, P. Attwood, London, s. 279-287.
- Bursche A., 1994, *Die Markomannenkriege und der Zuluß römischer Münzen in das Barbaricum*, [w:] *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, red. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, Brno, s. 471-485.
- Bursche A., 1995, *Czy skarb z Połańca mógł być tupem z bitwy w Lesie Teutoburskim?*, [w:] *Nunc de Suebis dicendum est. Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amici et discipuli dicata. Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, red. A. Bursche i inni, Warszawa, s. 85-91.
- Bursche A., 1999, *Znane i nieznanne znaleziska denarów rzymskich z ziem polskich*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XLIII, z. 1-2 (167-168), s. 115-135.
- Bursche A., 2004, *Dalsze monety ze skarbu w Liwie, powiat Węgrów. Trzecio-wieczne denary na terenach Barbaricum*, [w:] *Studia z dziejów antyku. Pamięci Profesora Andrzeja Kunisza*, red. W. Kaczanowicz, Katowice, s. 192-205.
- Czacki T., 1845, *O rzeczy menniczej w Polsce i Litwie*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Poznań, s. 364-455.
- Dymowski A., 2011, *Znaleziska monet rzymskich rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. Aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra.
- Dymowski A., 2013, *Chronologia napływu denarów rzymskich z I-III wieku na ziemię Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. LVII, z. 1 (195), s. 93-149.
- Dymowski A., Myzgin K., 2014, *Inflow and Redistribution of Roman Imperial Denarii in the Area of the Przeworsk, Wielbark and Chernyakhiv Cultures and in the Baltic Islands in the Light of Chronological Structure of Coin Hoards*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, t. IX, s. 39-58.
- Kaczanowski P., Margos U., 2002, *Tabula Imperii Romani, M34 — Kraków*, Kraków.
- Kaczanowski P., 2006, *50 lat badań metaloznawczych zabytków kultury przeworskiej. Komentarz archeologa*, [w:] *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja*, red. S. Orzechowski, I. Suliga, Kielce, s. 131-136.
- Kolendo J., 1966, *Przekaz Tadeusza Czackiego dotyczący skarbu monet Cezara i Augusta z Łysej Góry*, *Archeologia*, t. 17, s. 89-92.
- Kolendo J., Rysiewski H., 1978, *Jeden czy dwa skarby monet rzymskich z Nietuliska Małego?*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XX, z.1 (83), s. 45-52.
- Kunisz A., 1958, *Nieznanne znaleziska monet rzymskich z Kielecczyzny*, „Archeologia”, t. 10, s. 194-214.
- Kunisz A., 1969, *Chronologia napływu pieniądza rzymskiego na ziemię Małopolski*, Wrocław.
- Kunisz A., 1985, *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, Wrocław.
- Mitkowska-Szubert K., 1989, *The Nietulisko Małe hoards of Roman denarii*, Warszawa.
- Olędzki M., 2011, *Wojny markomańskie 162-185 n.e.*, Warszawa.
- Olszta-Bloch M., 2001, *Wojny markomańskie i jeńcy rzymscy w Barbaricum środkowoeuropejskim. Przyczynek do interpretacji napływu rzymskich monet na teren Europy Środkowej w świetle wykupu rzymskich jeńców z niewoli barbarzyńskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXVIII. Nauki Humanistyczne – Społeczne”, z. 349, Toruń, s. 3-18.
- Orzechowski S., 1992, *Domniemany skarb monet rzymskich ze Starachowic*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XXXVI, z. 3-4 (141-142), s. 149-154.

- Orzechowski S., 2000, *Łysa Góra i jej miejsce w złożonym kompleksie osadniczym świętokrzyskiego okręgu hutniczego – zagadnienie ośrodka kultowego w starożytności*, [w:] *Klasztor na Świętym Krzyżu w polskiej kulturze narodowej*, red. D. Olszewski, R. Gryz, Kielce, s. 31-48.
- Orzechowski S., 2007, *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, Kielce.
- Orzechowski S., 2013, *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce.
- Potin V. M., 1967, *Znaleziska monet na obszarze Polski według danych archiwów leningradzkich*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 1967, R. XI, z. dodatk., s. 16-17.
- Tomczak E., 2007, *Starożytne centrum metalurgiczne koło Warszawy*, „Zagadnienia dyskusyjne, Archeologia Polski”, 52, z.1-2, s. 177-186.
- Urbańczyk P., 1996, *Struktury władzy na ziemiach polskich w I tysiącleciu n.e.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 103, z. 4, s. 3-22.
- Wielowiejski J., 1970, *Kontakty Noricum i Panonii z ludami północnymi*, Wrocław.

Ryc.1. Górny i środkowy bieg rzeki Kamiennej z zaznaczonymi miejscami odkrycia skarbów denarów rzymskich, o których mowa w tekście; 1-Chmielów, gm. Bodzechów; 2-Łysa Góra, gm. Nowa Słupia; 3-Nietulisko Małe I i II, gm. Kunów; 4-Nietulisko Duże, gm. Kunów; 5-Ostrowiec Świętokrzyski; 6-Pokrzywianka, gm. Nowa Słupia; 7-Starachowice (autor W. Wichnera)

Daria Białobrzecka

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
dbialobrzecka@gmail.com

ZNACZENIE RZYMSKICH MONET W ŚWIECIE BARBARZYŃSKIM

The meaning of coins in the barbarian world

Abstract: *There are known various finds of coins from Barbaricum, which are the most often encountered by archaeologists, categorized as Roman provenance artefacts. There is no doubt that prehistorical societies were interested in such objects. What might be proved by large quantities of them that were found. It seems that such objects have played the entirely different role in the barbarian world than in the case of Roman representatives. It is considered that they might have been used rather because of their aesthetic value than the economic one as it had a place in the Roman Empire. The findings of coins, which have been parts of necklaces, could be an argument for that theory. They were adapted to wear them by holes on their surface. It cannot be excluded that the coins could also have some symbolic meaning in consciousness of barbarian commons. Many of researchers try to connect them with a desire to express prestige and social position by those commons. That is why, it is justified to take the opportunity to consider the issue of perceiving and using these objects by the barbarians.*

Key words: *Barbaricum, Roman Empire, coins, contacts, meaning*

Od dawna wielu badaczy zajmujących się kontaktami cywilizacji rzymskiej z ludami zamieszkującymi położone na północ i wschód od rzymskiego limesu ziemie, określane często mianem *Barbaricum*, intryguje kwestia sposobu zaadaptowania, postrzegania i rozpowszechnienia monet rzymskich przez barbarzyńców. Na podstawie odnajdywanej na terenach pozalimesowych dużej liczby monet, można stwierdzić, że ludy germańskie i inne zamieszkujące środkowoeuropejskie *Barbaricum* obdarzały tego typu przedmioty dużym zainteresowaniem. Jednak, co ciekawe, wydaje się, że monety mogły raczej pełnić całkiem odmienną funkcję wśród ludów barbarzyńskich, niż miało to miejsce w przypadku Rzymian. We współczesnej nauce coraz częściej wskazuje się na pozaekonomiczne zastosowanie monet¹. Wydaje się, że ludności pradziejowe mogły

¹ A. Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Warszawa 1998; A. Bursche, *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren 2008, s. 395-416; J. Kolendo, *Die Germania des Tacitus und die Funktionen römischer Münzen im Barbaricum*, [w:] Ro-

je wykorzystywać ze względu na walor estetyczny, czego potwierdzeniem są znaleziska monet wchodzących w skład kolidii barbarzyńskich. Wskazywałyby na to egzemplarze monet posiadające wykonane na wylot otwory na ich powierzchni lub domontowane uszka zaadaptowane do ich noszenia jako ozdoby stroju. Ponadto nie można wykluczyć, iż mogły również posiadać wymiar symboliczny, czy być związane z pewnymi rytuałami. A. Bursche uważa, że należy je wiązać z chęcią wyrażenia prestiżu i pozycji społecznej przez ludność barbarzyńską².

Wielu numizmatyków zajmujących się znaleziskami monet z terenu *Barbaricum* intryguje kwestia sposobu, w jaki rzymskie monety dostawały się w ręce barbarzyńców. Obecnie sądzi się, dzięki niektórym źródłom pisanim rzucającym trochę światła na to zagadnienie, że można wymienić kilka dróg³:

- pojedynczy trybut (kontrybucja)
- okup za jeńców (*redemptio captivorum*)
- coroczny trybut (*annua munera*)
- żołd dla germańskich wojowników walczących w rzymskich formacjach pomocniczych (*stipendia* i *donativa*)
- zapłata określonych sum na podstawie zawartego przymierza z Barbarzyńcami (*annonae foederaticae*)
- kontakty handlowe

Ze względu na kontekst archeologiczny monet znajdujących na obszarach barbarzyńskich, można wyróżnić parę kategorii tego typu znalezisk: skarby, znaleziska sepulkralne, znaleziska wotywnne, znaleziska nieokreślone oraz pochodzące z terenu osad⁴. Niewątpliwie obok monet brązowych, egzemplarze wykonane ze złota i srebra, czyli z kruszców cenniejszych, a zwłaszcza ze złota, cieszyły się również dość sporą popularnością wśród większości społeczności barbarzyńskich, o czym świadczą ich nieprzeciętne ilości znajdowane na terenach *Barbaricum*⁵.

O wspomnianej już w niniejszej pracy, dekoracyjnej funkcji monet mogą świadczyć znaleziska na terenie *Barbaricum* złotych medalionów, określanych również mianem

man Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren 2008, s. 363-376; J. Wielowiejski, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1970.

² Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu i władzy...*, s. 217-222

³ A. Bursche A., *Later Roman – Barbarian Contacts in Central Europe. Numismatic Evidence*, Berlin 1996, s. 105; P. Kehne, *Auskünfte antiker Schriftquellen zu Umständen und Größenordnungen des Abflusses römischer Münzen ins Barbaricum vom 1.–5. Jahrhundert n. Chr. – Eine Problemskizze*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 75-88.

⁴ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu i władzy...*, s. 47.

⁵ D. Wigg-Wolf, *Coinage on the periphery*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren 2008, s. 38.

multipla. Stanowią one bite wielokrotności regularnie emitowanych wówczas na terenie Imperium Romanum jednostek monetarnych – aureusa i solida⁶. Przedmioty tego typu znajdowane na ziemiach barbarzyńskich pochodzą z takich mennic jak: Trewir, Konstantynopol, Tessaloniki, Akwilea i Rzym. Większość z nich datuje się na IV wiek n.e. Wówczas szczególną rolę odgrywał Trewir, z którego pochodzi największa liczba medalionów przeznaczonych na *donativa* dla barbarzyńców⁷.

Za ich dekoracyjną funkcją przemawia fakt, że większość z nich posiada domontowane uszko lub otwory. Znawcy tematu sugerują, że uszka zostały dorobione przez barbarzyńskich złotników, w celu umożliwienia ich noszenia jako elementu naszyjnika lub doczepienia do stroju⁸. Istotną kwestią jest to, że na każdym znanym takim egzemplarzu uszka i otwory występują nad głową wyobrazonego na monecie cesarza⁹. W przypadku napraw medalionów, również nowe elementy umożliwiające ich zawieszanie były umiejscawiane nad przedstawieniem cesarza. Wydaje się, że elity germańskie chciały eksponować podobiznę rzymskiego władcy, na co również wskazują ślady użytkowania na medalionach i ich uszkach. Niektórzy badacze domniemają¹⁰, że taśmy i rzemienie mogły nie zapewniać zbyt dobrej statyczności awersowi *multiplum*, na którym to znajdowało się specjalnie eksponowane przez barbarzyńców wyobrażenie cesarza. Dodatkowo sugerują, że w celu utrzymania stabilności tego obiektu był niezbędny odpowiednio dobry węzeł, a co więcej inne przedmioty, jak na przykład paciorki, wisiorki i zawieszki tworzące kolię¹¹. Z tego też względu nie wyklucza się, że medaliony mogły stanowić część składową naszyjnika noszonego przez przedstawicieli barbarzyńskich elit. Domniema się, że masywne, wydłużone uszka, o dużej średnicy otworu mogli barbarzyńcy osadzać sztywno na cylinderekach lub rurkach, które pośredniczyły przy ich montowaniu. Ponadto medaliony mogły być doczepiane do stroju, jak ma to miejsce w przypadku dzisiejszych medali. Tej teorii jednak zaprzeczają uszka, które mają oś równoległą do płaszczyzny medalionu. Można przypuszczać o ewentualnym doczepianiu poprzecznych kółek do uszek, co umożliwiałoby ich umocowanie do ubioru (analogicznie jak przy nowożytnych odznakach). Obecnie nie da się tego założenia udowodnić, ze względu na brak tej kategorii znalezisk¹².

O dużym znaczeniu portretu cesarza uwiecznionego na *multiplum* świadczą również specjalnie dekorowane tylko z jednej strony ramki, doczepiane wyłącznie do awersu¹³.

⁶ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 13.

⁷ Ibidem, s. 127.

⁸ H.W. Horsnæs, *Late Roman and Byzantine Coins Found in Denmark*, [w:] *Moravia Magna vol. V, Byzantine Coins in Central Europe between 5th and 10th Century*, red. Wołoszyn M., Kraków 2008, s. 7.

⁹ Ibidem, s. 7.

¹⁰ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 165–167.

¹¹ Ibidem, s. 165–167.

¹² Ibidem, s. 168.

¹³ J.M.C. Toynbee, *Roman Medallions*, New York 1994, s. 119.

Nietypowym zagadnieniem, zwracającym znaczną uwagę jest pojawiający się granulowany ornament u nasady uszek wielu medalionów i solidów o proveniencji barbarzyńskiej. Przeważnie zasłania górną część głowy cesarza. Ornament ten przybiera formę granulowanych trójkątów. Wydaje się, że mógł on mieć znaczenie symboliczne. Być może mamy tu do czynienia z formą *potlaczu*¹⁴. Właściciel medalionu mógł czerpać siłę i moc poprzez uszkodzenie wyobrażenia swojego konkurenta, czyli w tym przypadku cesarza. Co więcej, można się pokusić o interpretację tego jako chęci zabezpieczenia się przed niebezpiecznym oddziaływaniem portretu¹⁵.

Już począwszy od III wieku niektóre zespoły aureusów oraz późniejszych solidów (w tym także medale) wskazują na to, że mogły one być noszone w koliai. W skład takich koliai mogły wchodzić zarówno przedziurawione monety jak i egzemplarze posiadające uszka. Spośród znalezisk koliai monet z uszkami można wymienić te pochodzące między innymi z Brangstrup na Fionii, Starej Wsi w pow. siedleckim, czy z Krottorf w Turynii. Z kolei jeśli chodzi o przypadki znalezisk medalionów bez uszek, niektórzy badacze uważają¹⁶, że może wcześniej posiadały uszka, które następnie usunięto przypadkowo lub w jakimś celu, albo posiadały jakieś inne przeznaczenie. Przykładem tego może być drewniana szkatułka pochodząca z Wrocławia-Zakrzowa, w którą został wprawiony aureus Septymiusza Sewera i cztery denary datowane na II wiek n.e. Znane są również z późniejszych czasów patery i kufle, które oprawiano monetami i medalami. Nie wyklucza się, że takie egzemplarze również mogły wchodzić w skład rodzinnych skarbców i liczyło się samo ich posiadanie jako przedmiotów prestiżowych¹⁷.

Cennym źródłem do rekonstrukcji roli, jaką odgrywały monety i medaliony na terenie *Barbaricum* są analogie pochodzące na przykład z terenów Imperium Romanum. Mianowicie warto zaznaczyć, że z terenów Cesarstwa znane są III wieczne złote monety i medaliony, których uszka i ramki wykonane zostały w technice *opus interrasile*, co jest niezbitym dowodem na pełnienie przez nich funkcji ozdobnej. Zapewne również były one noszone w koliach przez kobiety, o czym świadczą odnajdywane w ich grobach złote i pozłacane monety. Przykładem tego jest bogaty pochówek z Veriny¹⁸. W przypadku mężczyzn w czasach wczesnego Cesarstwa monety mogły stanowić ozdobę paradnego wyposażenia wojskowego. Według A. Burschego¹⁹ w tamtym okresie mamy do czynienia z tzw. *dona militaria*. Cesarz wynagradzał służbę żołnierzy, zwłaszcza tych wysoko

¹⁴ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 165-166.

¹⁵ Ibidem, s. 165-166.

¹⁶ I. Kramarkowa, *Groby książęce z III/IV w n.e. we Wrocławiu – Zakrzowie. W stulecie odkryć, Silesia Antiqua*, 1990, t. 32, s. 121-123.

¹⁷ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 170.

¹⁸ R. Gadant, *Note sur un pendentif romain en or trouvé à Autun et sur des bijoux analogues de l'époque romaine*, *Mémoires de la Société Eduene*, N. S., 1910, 38, s. 335-377.

¹⁹ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 171.

postawionych, srebrną i złotą biżuterią, która według badacza miała pełnić apotropaiczną funkcję. Znaleźiska monet datowanych na wczesne Cesarstwo są sporadyczne, dopiero w okresie Późnego zaczęły one jako *donativa* wraz z medalionami, które wtedy się upowszechniły, wypierać złotą biżuterię. Multipla, podobnie jak monety, najpierw tylko stanowiły element stroju kobiecego, a dopiero później również męskiego, w skład którego wcześniej wchodziły jedynie w przypadku strojów paradnych²⁰.

Poza analogią z Imperium Romanum można również się odwołać do przekazów biskupa Grzegorza z Tours²¹, dotyczących czasów frankijskiego władcy Childeryka. Mianowicie dzięki relacji duchownego, który został bardzo uroczyście przyjęty na dworze monarchy, można wywnioskować, że medaliony wraz z innymi cennymi przedmiotami wchodziły w skład skarbów elit germańskich, które zapewne zostały im ofiarowane przez cesarzy rzymskich. Znaczący temat sugerują²², że mogło być podobnie w przypadku ludów zamieszkujących *Barbaricum* w czasach wcześniejszych. W swoich przekazach Grzegorz z Tours przywołuje spotkanie z Childerykiem, podczas którego ów panujący prezentuje przed nim swoje drogocenności ze skarbca, między innymi medaliony czy też złotą misę wysadzaną szlachetnymi kamieniami. Wydaje się, że pochwalenie się tymi przedmiotami miało na celu ukazanie przed gościem prestiżu władcy oraz jego rodziny²³.

Ponadto pewną pomoc w interpretacji znaczenia monet na terenie *Barbaricum* może nam przynieść również analogia etnologiczna z Nowego Świata. Potwierdzony jest tam zwyczaj noszenia przez północnoamerykańskich wodzów indiańskich medali z podobiznami amerykańskich prezydentów czy też angielskich lub francuskich władców, zaopatrzonych w uszka. Ofiarowanie tych przedmiotów przywódcom indiańskim było zabiegiem czysto politycznym mającym na celu na przykład pozyskanie sprzymierzeńca, utwierdzenie przyjaźni czy pokoju. Potwierdzonym faktem, jest to, że medale te były uważane za przedmioty prestiżowe, przekazywane wśród rodzin indiańskich z pokolenia na pokolenie. Poza tym, uważa się, że mogły krążyć w obiegu jako dar. Prezydenci amerykańscy czy też monarchowie brytyjscy lub francuscy czasami przekazywali większą ilość tego typu przedmiotów wodzowi indiańskiemu, który z kolei mógł je rozdysponować zgodnie ze swoją wolą. Wydaje się, że sytuacja taka mogła mieć wcześniej miejsce w *Barbaricum*²⁴.

²⁰ Ibidem, s. 174–175.

²¹ Gregorii Episcopi Turonensis, *Historia Francorum*, wyd. W. Arndt, B. Krusch, MGH Scriptores Rerum Merovingarum, I/1: Gregorii Turonensis Opera, I, Hannover 1884.

²² Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 194–198.

²³ Ibidem, s. 194–198.

²⁴ A. Bursche, *Roman Gold Medallions as Power Symbols of Germanic Elite*, KVHAA Konferenser 51, Stockholm 2001, s. 96–98.

Niewątpliwie rzymskie monety w III wieku trafiały w ręce głównie germańskich elit, podtrzymujących wyraźne kontakty z Cesarstwem Rzymskim. Natomiast sama tradycja wykorzystywania portretu cesarskiego w złotej biżuterii lub stroju, zwłaszcza kobiecym, sięga już schyłku II w., a upowszechniła się dopiero od połowy III w. Należy zaznaczyć, że złote monety na terenie *Barbaricum* zaopatrzone w uszka do ich noszenia, spotyka się w bogatych szkieletowych grobach datowanych głównie na III wiek n.e., należących do tzw. horyzontu Leuna-Hassleben-Zakrzów, co zostanie pokrótce omówione w dalszej części niniejszej pracy²⁵. Wspomniane złote monety również wchodziły w skład skarbów, obok innych prestiżowych kosztowności, deponowanych w ziemi w IV i V wieku na terenie europejskiego *Barbaricum*. Przypuszcza się, że mogły one wędrować wraz z władcami, do których należały i wręcz czasami stanowić pochówki symboliczne, czyli tzw. kenotafy²⁶.

A. Bursche²⁷ wskazuje na insygnialną funkcję medalionów, której początki według niego należy upatrywać drugiej połowy III wieku n.e. W tym czasie wspierający galijskich uzurpatorów dowódcy germańskich wojsk posiłkowych otrzymywali złote monety w zamian za służbę. Obiekty te znajdowane są w już wspomnianych w niniejszej pracy „książęcych” grobach horyzontu Leuna-Hassleben-Zakrzów. Zapewne ten gest miał na celu legitymizowanie władzy przez cesarza rzymskiego oraz jej nadawania czy potwierdzania w przypadku władców barbarzyńskich plemion klientelnych²⁸. Przypuszcza się, że dla przywódców barbarzyńskich mogło to posiadać znaczenie boskiego usankcjonowania ich praw „królewskich” przez osobę cesarza, co analogicznie miało również miejsce wśród wspomnianych wcześniej Indian północnoamerykańskich²⁹. Według A. Burschego³⁰ akt podarowania przez cesarza swojego portretu miał mieć charakter bardzo bezpośrednich, osobistych i emocjonalnych związków pomiędzy osobą tego władcy, a przywódcami barbarzyńskimi. W zamiarze miało to na celu przekazanie siły życiowej, czy też magicznej mocy. Symbolika, jaką zawierają w sobie medaliony, wiąże się uargumentowaniem praw do tronu, jej zasad sukcesji i z charyzmą władzy. Warto podkreślić, że medalionami obdarzano jedynie w ramach wyjątkowych okazji na przykład upamiętniających jakieś zwycięstwo w bitwie, chwałę, bohaterstwo i heroizm. Niektórzy badacze uważają, że okrągły kształt monet oraz surowiec z jakiego zostały

²⁵ M. Przybyła, *Groby „książęce” z III w. n. e. na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum*, Kraków 2002, s. 88.

²⁶ A. Bursche, *Circulation of Roman Coinage in Northern Europe in Late Antiquity*, *Histoire & Mesure*, 2002, nr XVII – ¾, s. 5.

²⁷ A. Bursche, *Contacts Between the Late Roman Empire and North – Central Europe*, *The Antiquaries Journal*, 1996, vol. 76, s. 45.

²⁸ *Ibidem*, s. 45.

²⁹ Bursche, *Contacts Between...*, s. 45.

³⁰ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 223.

wykonane, tzn. złoto mogły symbolicznie odnosić się do słońca i władzy³¹. Zapewne musiały posiadać ogromną wartość dla osoby otrzymującej medalion. Znaleźiska z takich miejsc jak Zagórzyn, Łaskowo i Şimleu Silvanieni, posiadające dużą rozpiętość chronologiczną, mogą świadczyć o ich dziedziczności wśród rodzin germańskich³². Wydaje się, że portret cesarza musiał wywierać ogromne wrażenie na ludności barbarzyńskiej. Mianowicie wówczas rzadko spotyka się z praktyką uwieczniania czyjejś podobizny na terenie *Barbaricum*³³. Dopiero późniejsi germańscy monarchowie, na przykład Childeryk I czy Teodoryk Wielki, zaczęli się umieszczać swoje portrety na monetach. Czyn ten musiał wtedy wiązać się zarówno z dużą odwagą, jak i charyzmą³⁴.

Oprócz tego nie wyklucza się, że monety również stanowiły cenny surowiec dla ludności germańskiej. Przypuszcza się, że powszechnie praktykowano przetapianie monet na inne przedmioty prestiżowe, na przykład naszyjniki czy bransolety³⁵. Ponadto, znaleźiska pochodzące między innymi ze stanowiska bagiennego w Illerup Ådal w Danii świadczą, że również wykorzystywano je do naprawy i zdobienia metalowych elementów uzbrojenia, oporządzenia jeździeckiego, a także ubioru. Mianowicie denary odnajdywane są w sakiewkach obok półfabrykatów i złomu metali kolorowych. Poza tym, czasami napotyka się na znaleźiska monet w towarzystwie narzędzi służących do obróbki jubilerskiej. Również analiza zawartości srebra elementów uzbrojenia barbarzyńskiego ukazała podobną zawartość procentową do tej w denarach pochodzących z danego odcinka czasu³⁶. O istnieniu takiego sposobu użytkowania monet mogą świadczyć tzw. skarby „odlewców”, w skład których mogły wchodzić monety wykonane zarówno ze złota, srebra jak i brązu oraz innego typu przedmioty metalowe. Można tu wymienić depozyty z Fromborka (pow. Braniewo), czy Łubiany (pow. Kościerzyna). Co więcej, odpadki produkcyjne monet spotykane są na terenie osad określanymi mianem „*central places*” jak na przykład Jakuszowice (pow. Kazimierza Wielka), Gudme i Lundeborg na Fionii oraz Sorte Muld na Bornholmie³⁷. Dodatkowo, znane są takie znaleźiska z ośrodków produkcji jak Igołomia (pow. Kraków). Ciekawym typem odkryć są odciski awersów monet w blasze, służące do zdobienia między innymi uzbrojenia na terenie *Barbaricum* datowanych na fazę C1b i C2, które należy wiązać ze środowiskiem elit germańskich³⁸.

³¹ Ibidem, s. 223.

³² Ibidem, s. 218.

³³ Bursche, *Circulation of Roman Coinage in Northern Europe...*, s. 5.

³⁴ Bursche, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu...*, s. 220.

³⁵ A. Bursche, *Monety rzymskie z Illerup Ådal*, [w:] *Monumenta Archeologica Barbarica*, t. 2, red. A. Urbaniak, R. Prochowicz, Łódź–Warszawa 2010, s. 202–205.

³⁶ Bursche, *Monety rzymskie z Illerup Ådal...*, s. 202–205.

³⁷ Horsnæs, *Late Roman and Byzantine...*, s. 3.

³⁸ Bursche, *Monety rzymskie z Illerup Ådal...*, s. 202–205.

Oprócz dekoracyjnej funkcji monet na terenie *Barbaricum* warto również przybliżyć kwestię możliwego istnienia rytualnego przeznaczenia tego typu przedmiotów. Mianowicie niektórzy badacze sugerują³⁹, że dzięki kontaktom ludności zamieszkującej prowincje rzymskie z ludami *Barbaricum*, doszło do wzajemnego zapożyczania pewnych elementów kulturowych. Do nich można zaliczyć tzw. grecko – rzymski zwyczaj „obola Charona”, który miałby rzekomo pojawić się na terenie „barbarzyńskiej” Europy w wyniku kontaktów utrzymywanych z terenami północnej Galii w młodszym okresie rzymskim. Domniemywa się, że znaczną rolę w tym procesie miały odegrać wracający w rodzinne strony germańscy wojownicy, którzy uprzednio służyli tam jako najemnicy w rzymskiej armii⁴⁰.

Znaleziska monet, mogących pełnić funkcję tzw. obola Charona, tzn. stanowić zapłatę dla przewoźnika za przeprowadzenie duszy zmarłego przez rzekę Styks ku zaświatom, znane są między innymi ze środkowo niemieckich grobów „książęcych” datowanych na młodszą fazę okresu rzymskiego, głównie na III w. Ponadto, z terenów Meklemburgii, Dolnego Śląska i wschodniej Słowacji pochodzą również tego typu znaleziska. Nie należy także zapominać o Wysoczyźnie Ciechanowskiej i Nizinie Podlaskiej⁴¹. Spośród zawierających te monety środkowo niemieckich bogatych grobów szkieletowych datowanych na młodszy okres wpływów rzymskich, należałoby wymienić pochówki odkryte w Emersleben, Gommern, Flurstedt, Hassleben, Leubingen i Leuna⁴². Monety służące za zapłatę dla przewoźnika Charona są w tych przypadkach zawsze aureusami. Czasami zdarza się, że zamiast nimi, posłużono się złotymi pręcikami lub złotymi, kolistymi płytkami. Tego typu znaleziska znane są między innymi ze stanowisk w Bornstein, Langen Jarchow, Woldegk oraz Hassleben. Interesującą kwestią jest także obecność monety lub pary monet w popielnicy, lub w obrębie jamy grobowej w kontekście kultury przeworskiej, co również nasuwa jej związek z obolem Charona. Jednakże należy ostrożnie podejść do interpretacji tego typu przedmiotów jako przejawu wspomnianego obyczaju. Przemawia za tym mała ilość takich znalezisk w pochówkach przeworskich. Raczej przyjmuje się, że w tym przypadku w trakcie obrzędów pogrzebowych nie istniał zwyczaj umieszczania monet na stosie⁴³. Najprawdopodobniej dopiero po zakończeniu kremacji zwłok, dołączano je do inwentarza grobowego zmarłego. Warto podkreślić,

³⁹ M.D. Dyhrfeld-Johnsen, *Charon's custom and the alternative use of Roman coins*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Kopenhaga 2011, s. 151.

⁴⁰ Ibidem, s. 151.

⁴¹ Przybyła, *Groby „książęce” z III w n. e....*, s. 87–88.

⁴² *Gold für die Ewigkeit – Das germanische Fürstengrab von Gommern*, red. M. Sailer, A. Roeder, Saale (Halle) 2001, s. 67.

⁴³ R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega, *Znaleziska monet rzymskich ze stanowisk kultury przeworskiej położonych w dorzeczu Liswarty*, [w:] Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. J. Kolendo, A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa 2003, s. 288–293.

że z terenów objętych zasięgiem kultury przeworskiej, denary oraz monety brązowe poświadczane są zarówno w bogato wyposażonych grobach, jak i w tych uboższych. Dotychczas nie zauważono, by denary znajdujące się w grobach były adaptowane do zawieszania. Żadne ze znanych nie posiadały otworu, więc zapewne monety te nie wchodziły w skład koliai lub amuletów. Ponadto nie odnaleziono śladów umieszczania tego typu obiektów w jakichkolwiek oprawach. Znaleziska monet w kontekście pochówku, które można powiązać ze zwyczajem obola Charona, odnaleziono między innymi na stanowisku nr 8 na cmentarzystku w Mokrej⁴⁴.

Praktykowanie podobnego zwyczaju poświadczane jest również, stosunkowo licznie, na terenie Fionii, Zelandii i Bornholmu. Przeważnie to denary stanowią zapłatę dla przewoźnika⁴⁵. Groby zawierające przypuszczalnie „monetę Charona” poświadczane są na terenie Danii już we wczesnym okresie rzymskim. Do takich pochówków należy także grób z Baek z północnego Szlezwiku, choć badacze nie są zgodni, czy w tym przypadku znalezioną tam monetę należy traktować jako przejaw kultuwowania wspomnianego zwyczaju⁴⁶. Natomiast w młodszym okresie rzymskim na terenach duńskich występują pochówki, w których moneta umieszczona była w ustach zmarłego, jak np. w bogatym grobie z Hågerup na Fionii. Zazwyczaj w grobie znajduje się tylko jedna moneta, przy czym często towarzyszą jej inne jeszcze importy rzymskie, czego przykładem są znaleziska ze stanowisk w Himlingøje i Hågerup. Na monety natrafiano także w grobach niezawierających większej ilości innych kategorii rzymskich importów lub w ogóle ich pozbawionych, np. Møllegårdsmarken, Gudme na Fionii⁴⁷. Należy zaznaczyć, że nie widać żadnego zróżnicowania ze względu na płeć⁴⁸. Na Zelandii poświadczony jest zwyczaj wkładania do ust zmarłego innych, niekiedy cennych przedmiotów, zapewne w zastępstwie monety, co może świadczyć o istnieniu lokalnej interpretacji oryginalnej wersji zwyczaju obola Charona. Obecnie znanych jest 17 tego rodzaju znalezisk z 11 różnych stanowisk zlokalizowanych na Zelandii, datowanych na fazę C1b oraz C2 młodszego okresu rzymskiego, czyli na czasy ok. 210/220 r. – 310/320 r. Sądzi się, że substytut monety mogą stanowić skrawki złota, złote dyski, pierścienie, fragmenty szkła lub ułamki bursztynu⁴⁹.

⁴⁴ Madyda–Legutko, Zagórska–Telega, *Znaleziska monet rzymskich...*, s. 288–293; R. Ciołek, *Ein Beitrag zur Funktion römischer Münzen in der Wielbark und in der Przeworsk-Kultur*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 157-170.

⁴⁵ U. Lund Hansen, *Himlingøje – Seeland – Europa*, Kopenhaga 1984, s. 240.

⁴⁶ M.D. Dyhrfeld–Johnsen, *Roman Ideological Influences*, [w:] Beyond the Roman Frontier. Roman Influences on the Northern Barbaricum, ed. T. Grane, Rzym 2007, s. 71.

⁴⁷ Dyhrfeld–Johnsen, *Roman Ideological Influences...*, s. 71.

⁴⁸ Przybyła, *Groby „książęce” z III w n. e. na obszarze...*, s. 88.

⁴⁹ Dyhrfeld–Johnsen, *Charon’s custom and the alternative use...*, s. 151.

Kwestią pewną jest to, że ludność barbarzyńska nie używała monet tylko ze względu na ich wartość ekonomiczną. Mogła się nimi posługiwać na wiele sposobów, które zostały przeanalizowane w tym referacie. Każda z wymienionych możliwości może być słuszną, jednakże niektóre z nich wydają się bardziej prawdopodobne, a inne mniej. Nie można wykluczyć, że równolegle czasowo jedne monety były częściej, a pozostałe rzadziej w poszczególny sposób wykorzystywane. Wydaje się jednak, że funkcja dekoracyjna i prestiżowa złotych monet była najbardziej powszechną wśród elit germańskich, które posługiwały się tego typu przedmiotami w celu legitymizacji władzy i ukazywania swojego wysokiego statusu społecznego. Również bardzo przekonujące jest prawdopodobieństwo wykorzystania monet jako cennego surowca używanego do uzyskiwania lub przerabiania innych przedmiotów. Nie należy zapominać o rytualnym przeznaczeniu monet, do którego rozważania jednakże powinno się podchodzić bardzo ostrożnie. Być może poprzez kontakty Cesarstwa Rzymskiego z ludami barbarzyńskimi doszło nie tylko do wymiany dóbr materialnych, ale również zapożyczenia pewnych elementów powiązanych ze sferą wierzeń. Niemniej jednak, jest to trudna do potwierdzenia teoria jak na obecny stan badań. Z tego też względu autorka niniejszej pracy skłaniałaby się bardziej ku pozostałym omówionym możliwościom.

Bibliografia

Źródła antyczne

Gregorii Episcopi Turonensis, *Historia Francorum*, wyd. W. Arndt, B. Krusch, MGH Scriptorum Rerum Merovingarum, I/1: Gregorii Turonensis Opera, I, Hannover 1884.

Opracowania

Bursche A., 1996, *Contacts Between the Late Roman Empire and North-Central Europe*, "The Antiquaries Journal", vol. 76, s. 31-50.

Bursche A., 1996, *Later Roman – Barbarian Contacts in Central Europe. Numismatic Evidence*, Berlin.

Bursche A., 1998, *Złote medaliony rzymskie w Barbaricum, Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*, Światowit, Supplement Series A: Antiquity, Warszawa.

Bursche A., 2001, *Roman Gold Medallions as Power Symbols of Germanic Elite*, [w:] KVHAA Konferenser 51, Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Aspects of technical, socio-economic, artistic and intellectual development, AD 1-550 – Symposium in Stockholm 14-16 November 1997, Stockholm, s. 83-102.

Bursche A., 2002, *Circulation of Roman Coinage in Northern Europe in Late Antiquity*, "Histoire & Mesure", nr XVII – ¾, s. 121-141.

Bursche A., 2008, *Function of Roman coins in Barbaricum of Later Antiquity. An anthropological essay*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, Moneta 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 395-416.

Bursche A., 2010, *Monety rzymskie z Illerup Ådal*, [w:] Monumenta Archeologica Barbarica, t. 2, red. A. Urbaniak, R. Prochowicz, Łódź-Warszawa, s. 197-210.

Ciołek R., 2008, *Ein Beitrag zur Funktion römischer Münzen in der Wielbark und in der Przeworsk-Kultur*, [w:] Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions, Moneta 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 157-170.

- Dyhrfeld-Johnsen M.D., 2007, *Roman Ideological Influences*, [w:] *Beyond the Roman Frontier. Roman Influences on the Northern Barbaricum*, red. T. Grane, Rzym, s. 67-82.
- Dyhrfeld-Johnsen M.D., 2011, *Charon's custom and the alternative use of Roman coins*, [w:] *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, Kopenhaga, s. 133-154.
- Gadant R., 1910, *Note sur un pendentif romain en or trouvé à Autun et sur des bijoux analogues de l'époque romaine*, *Mémoires de la Société Eduene*, N. S., 38, s. 335-377.
- Horsnæs H.W., 2008, *Late Roman and Byzantine Coins Found in Denmark*, [w:] *Moravia Magna vol. V, Byzantine Coins in Central Europe between 5th and 10th Century*, red. M. Wołoszyn, Kraków, s. 1-40.
- Kehne P., 2008, *Auskünfte antiker Schriftquellen zu Umständen und Größenordnungen des Abflusses römischer Münzen ins Barbaricum vom 1.-5. Jahrhundert n. Chr. – Eine Problemskizze*, [w:] *Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions*, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 75-88.
- Kolendo J., 2008, *Die Germania des Tacitus und die Funktionen römischer Münzen im Barbaricum*, [w:] *Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions*, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 363-376.
- Kramarkowa I., 1990, *Groby książęce z III/IV w n.e. we Wrocławiu-Zakrzowie. W stulecie odkryć*, *Silesia Antiqua*, 32, s. 61-174.
- Lund Hansen U., 1984, *Himlingøje – Seeland – Europa*, Kopenhaga.
- Madyda-Legutko R., Zagórska-Telega J., 2003, *Znaleziska monet rzymskich ze stanowisk kultury przeworskiej położonych w dorzeczu Liswarty*, [w:] *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. A. Bursche, R. Ciołek, Warszawa, s. 288-293.
- Przybyła M., 2002, *Groby „książęce” z III w n. e. na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum*, Kraków.
- Sailer M., Roeder A., 2001, *Gold für die Ewigkeit – Das germanische Fürstengrab von Gommern, Saale (Halle)*.
- Toynbee J.M.C., 1994, *Roman Medallions*, New York.
- Wielowiejski J., 1970, *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Wigg-Wolf D., 2008, *Coinage on the periphery*, [w:] *Roman Coins Outside the Empire, Ways and Phases, Contexts and Functions*, *Moneta* 82, red. A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters, Wetteren, s. 35-47.

Michał Gębczyński

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
michalge@gazeta.pl

REFORMY MONETARNE DIOKLECJANA I KONSTANTYNA WIELKIEGO

The Monetary Reforms of Diocletian and Constantine the Great

Abstract: *The subject of this work are the reforms of the Roman coinage introduced by Diocletian and Constantine the Great, initiated in 294 and 308 A.D. A stabilization of the value of the Imperial coins was necessary, because the monetary system of the Roman Empire introduced by Augustus was subjected to many transformations. In most cases there were changes for the worse. The condition of the coinage reflected the political and economic problems of the Empire. The Crisis of the 3rd Century devaluated Roman coinage ultimately. The Roman coinage reform undertaken by Diocletian was not only one of the most important decisions of this emperor, but also a way to renovate the system. Few of such initiatives were aimed at the increase of the value of the current monetary system. The new coinage, however, did not function properly. That was the result of the crisis in the 3rd century. A new reform has been undertaken by Constantine the Great. However, the changes made by him had led to the dispersion of the monetary policy in two different ways. The lack of silver coins created a huge division between gold and bronze coins circulations. The situation was accompanied by further increase in the importance of the natural economy, strengthened by the decline in the value of bronze coins. This internal division had a significant impact on the Late Roman and Byzantine coinage, the golden Solidus of Constantine the Great became a base of the latter.*

Key words: *Ancient numismatics, coinage reforms, Constantine the Great, Diocletian, indication, Roman Imperial coinage, solidus*

Aby nakreślić kontekst historyczny mennictwa Dioklecjana i Konstantyna, praca niniejsza ukaże w skrócie pewne aspekty polityki monetarnej poprzednich cesarzy, począwszy od Oktawiana Augusta, ze szczególnym uwzględnieniem zasięgu terytorialnego mennictwa Cesarstwa oraz procesów prowadzących do obniżania wartości monety rzymskiej. Głównym celem pracy jest ukazanie reform monetarnych Dioklecjana i Konstantyna, z uwzględnieniem sytuacji gospodarczej, stanowiącej tło wprowadzonych zmian.

Mennictwo Cesarstwa Rzymskiego zapoczątkował jego pierwszy władca – Oktawian August (27 p.n.e.-14 n.e.). Udało mu się dzięki tej reformie ustabilizować system mone-

tarny państwa po okresie Republiki¹. Monetami złotymi bitymi przez cesarza były aureus i kwinar o wadze, odpowiednio 7,96 g oraz 4 g. Monetami srebrnymi były denar o wadze 3,99 g i 97,5-98% zawartości srebra², oraz kwinar o wadze 2 g. Denary Augusta bito w Rzymie, Stratonicei³, Laodycei⁴ i Seleucji Pierii⁵. Jego następcy emitowali je także w innych miastach – w Bizancjum⁶, Antiochii⁷, Sydonie⁸, a także w Tyrze⁹. W obiegu znajdowały się ponadto takie monety, jak sesterc, dupondius, as, semis i kwadrans. Sesterc ważył 25 g, a dupondius 12,5 g. Miedziany as, główna moneta służąca do obliczania cen, ważył 11 g. Najdrobniejszą monetą był miedziany kwadrans o wadze 3 g. Emisja tych monet leżała początkowo w gestii senatu, o czym świadczy umieszczony na nich skrót SC, a od czasów przejścia nad nim kontroli przez Oktawiana, w gestii władcy¹⁰. Świadczy o tym umieszczony na nich skrót SC. Monety te były bite w Antiochii i ośrodkach małaazjatyckich¹¹. Oprócz Rzymu, monety brązowe emitowały także inne mennice. Znajdowały się one w takich miastach, jak na przykład Olimpia, Pergamon, czy Antiochia¹². Kolejni cesarze emitowali monetę brązową między innymi w Bizancjum, Pergamonie i Aleksandrii. Nie wszystkie powyższe mennice funkcjonowały w tym samym czasie. Niektóre z nich działały krótko, jak na przykład Kyrene jedynie w okresie 31/30 p.n.e.¹³. Z kolei jedną z najdłużej funkcjonujących mennic była ta w Cezarei Kapadockiej¹⁴.

Roczny żołąd legionisty w czasach Augusta wynosił 225 denarów¹⁵, co daje 33 miliony denarów wydawanych na całą armię. Równa się to liczbie 1 320 000 aureusów,

¹ A. Kunisz, *Gospodarka pieniężna a gospodarka naturalna w epoce Późnego Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] Historia i współczesność. Problemy schyłku świata antycznego, red. A. Kunisz, Katowice 1978, s. 70.

² W. Scheidel, *The monetary systems of the Han and Roman empires*, Princeton 2008, s. 28.

³ R. G. Kent, *The Edict of Diocletian Fixing Maximum Prices*, „University of Pennsylvania Law Review and American Law Register”, 1920, vol. 69, nr. 1, s. 35.

⁴ M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1997, s. 104.

⁵ Ibidem, s. 374.

⁶ Ibidem, s. 104.

⁷ Ibidem, s. 374.

⁸ Ibidem, s. 374.

⁹ Ibidem, s. 374.

¹⁰ C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson (ed.), 1984, *The Roman Imperial Coinage. Volume I From 31 BC to AD 69*, London, s. 40.

¹¹ Sartre, *Wschód...*, s. 102.

¹² A. Burnett, M. Amandy, P. P. Ripollès (ed.), 1992, *Roman Provincial Coinage. Volume I From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69). Part I: Introduction and Catalogue*, Cambridge, s. 13.

¹³ Sartre, *Wschód...*, s. 101.

¹⁴ Ibidem, s. 102.

¹⁵ A. Kunisz, *Money in the Military Community in the Early Empire*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, 1996, t. I, s. 60.

a zatem równowartości ponad 10,5 tony złota. Żołd wypłacany był w trzech *stipendia*, po 75 denarów każde¹⁶.

Neron (54-68) zmniejszył w roku 64¹⁷ wagę aureusa i denara, odpowiednio z 7,61 do 7,39 g oraz z 3,67 do 3,41 g¹⁸. Przeprowadzona przez niego reforma spowodowana była potrzebą nieznacznej dewaluacji oraz zmianą stosunku wartości między złotem i srebrem, co pociągało za sobą konieczność przystosowania mennictwa do nowej sytuacji¹⁹. Wykonany z miedzi as ważył 10,91 g. Za Wespazjana (69-79) ilość srebra w denarze spadła do przedziału 80-89%. W roku 82 nastąpił wzrost do 98,5%. Wkrótce wartość kruszcowa denara zanotowała jednak kolejny spadek, do 93%. W czasach Trajana (98-117) wartość ta utrzymywała się na poziomie 89-90%. W roku 148 ilość srebra w denarze spadła do 83-84%, a w 161 wynosiła poniżej 80%²⁰.

Do zmieniającej się sytuacji należało dostosowywać wysokość wynagrodzeń dla wojska oraz tryb ich wypłacania. Żołd w czasach Domicjana (81-96) stanowiło 300 denarów wypłacanych w trzech lub czterech *stipendia*²¹, za Kommodusa (180-192) było to najprawdopodobniej 375 denarów, która to kwota rozłożona była na pięć *stipendia* po 75 denarów. Członkowie gwardii pretorianów dostawali 1250 denarów²².

W porównaniu z poprzednimi reformami następców Augusta, nieporównywalnie bardziej szkodliwe było posunięcie Septymiusza Sewera (193-211), który w roku 194²³ obniżył ilość srebra w denarze z blisko 70 do 47%. Pozostałe 53% stanowiła miedź. Jak pisze Jaczynowska, najprawdopodobniej nie doszło jeszcze jednak do gwałtownego wzrostu cen²⁴. Za rządów Septymiusza Sewera żołd wzrósł do 500 denarów, w pięciu ratach po 100 denarów. Płaca pretorianów wzrosła do 1750 denarów²⁵.

Kolejną reformę przeprowadził w roku 214 Karakalla (198/211-217). Ówczesny system monetarny był skuteczny jeszcze w III wieku²⁶, mimo dokonanego przez cesarza osłabienia aureusa i denara, co widoczne jest w zmniejszeniu ich wagi, odpowiednio z 7,39 do 6,49 g oraz z 3,41 do 3,10 g. Cesarz wprowadził ponadto do obiegu złote binio i antoniniana, srebrną monetę o wartości dwóch denarów. Kryzys III wieku skutkował jednak m.in. osłabieniem wartości monet. Wycofano z obiegu złote binio o wadze

¹⁶ Ibidem, s. 60.

¹⁷ Ibidem, s. 61.

¹⁸ Ibidem, s. 61.

¹⁹ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 70.

²⁰ Scheidel, *The monetary...*, s. 29.

²¹ Kunisz, *Money...*, s. 60-61.

²² M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 248.

²³ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 72.

²⁴ Jaczynowska, *Historia...*, s. 249.

²⁵ Ibidem, s. 248.

²⁶ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 73.

13,10 g oraz denara, zawierającego już tylko 0,5% ilości srebra starego denara²⁷. Wycofano także drobne nominały bite w brązie i miedzi. W obiegu pozostał aureus, który w czasach Galiena (253-268) nie ważył już nawet 3 g. Używano także srebrnego antoniniana, który ważył 5,11 g i zawierał tylko 6% srebra, resztę bowiem stanowiła miedź²⁸. Monetami mosiężnymi były sesterc o wadze 27,29 g i dupondius, ważący 13,46 g. Pojawiająca się na głowach cesarzy emitujących binio, antoniniany, sesterce i asy korona promienista (*corona radialis*) świadczyła o podwojeniu wartości tych monet. Monetą miedzianą był as ważący 8,19 g. Zaczęto używać *folles* – worków z monetami. Wartość *folles* określano po ich wadze²⁹. W końcu III wieku, za Gordiana III (238-244), znacznie spadła częstotliwość emisji denara, podobnie jak monety brązowej, a antoninian zaczął tracić na wartości. W czasach Galiena (253-268) jego waga zmalała do przedziału od 2,85 do 2,95 g, a zawartość srebra do 2,4-10%. Sytuacja jeszcze bardziej pogorszyła się za Tetrykusa, w 1. poł. lat 70. III wieku. Ilość srebra spadła bowiem do 0,7% przy wadze 2,67 g. Aureus także tracił na wartości, co widoczne jest po spadku jego wagi – 4,31 g za Filipa Araba (244-249), a 3,58 g w czasach Treboniana Galla (251-253).

Kolejną próbę naprawy rzymskiego systemu monetarnego podjął w roku 274 Aurelian³⁰, panujący w latach 270-275. Jak pisze dalej Kunisz, umocnienie miedzianego antoniniana o stałej domieszce srebra niestety nie powiodło się, rezultaty były bowiem krótkotrwałe. Aurelian planował podnieść wartość antoniniana emitując monetę o 10% zawartości srebra. Dotychczas antoninian miał 3% srebra. Cesarz chciał także poprawić jakość aureusa poprzez zwiększenie wagi z blisko 3 g do 6,55 g. Aurelian postanowił uzupełnić mennictwo wprowadzeniem monety bilonowej, aurelianusa i podwójnego aurelianusa. Monety te ważyły 3,9 g, różniły się jednak zawartością srebra, odpowiednio 5% i 10%. Bilonowy denar o wadze 2,48 g miał zawierać 3% srebra.

Okres reform menniczych przeprowadzonych przez Dioklecjana (284-305) i Konstantyna Wielkiego (306-337) rozpoczyna rok 294³¹. Głównym celem zmian dokonanych przez Dioklecjana była oczywiście naprawa istniejącego systemu, co nie było procesem łatwym w obliczu kryzysu gospodarczego, degradacji i pogorszenia warunków środowiska oraz wyczerpywania się zasobów naturalnych³².

²⁷ W. Liebeschuetz, *Wczesne Cesarstwo Rzymskie*, [w:] Cywilizacje starożytne, red. A. Cotterell, Łódź 1990, s. 277.

²⁸ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 74.

²⁹ Ibidem, s. 87.

³⁰ Ibidem, s. 75.

³¹ D. Hollard, *La crise de la monnaie dans l'Empire romain: Au 3e siècle après J.-C. Synthèse des recherches et résultats nouveaux*, [w:] Annales. Histoire, Sciences Sociales, 50e Année, No. 5, 1995, s. 1047.

³² J. D. Hughes, *Environmental Impacts of the Roman Economy and Social Structure: Augustus to Diocletian*, [w:] Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change, red. A. Hornborg, J. R. McNeill, J. Martinez-Alier, Lanham, Plymouth 2007, s. 27.

Dioklecjan ratował sytuację szeregiem posunięć. Zwiększył wagę aureusa do 5,40 g (aureus lekki) i 6,55 g (aureus ciężki) oraz wprowadził nową monetę srebrną. Argenteus ważył 3,41 g i zawierał srebro bardzo dobrej próby, od około 92%³³ do 94%³⁴. Najprawdopodobniej po roku 300 prawie całkowicie zaprzestano emisji argenteusa, co skutkowało jego deficytem w obiegu. Sytuacja taka może być dowodem na przejmowanie roli dominującej przez monetę złotą, co stało się cechą charakterystyczną mennictwa czasów Konstantyna Wielkiego. Dioklecjan uzupełnił nowy system monetami z brązu i miedzi. Miedziany follis w roku 294 ważył 10,23 g³⁵ i zawierał 5% srebra. W obiegu występowały także pseudo antoninian o wadze około 5,12 g, neo antoninian i denar, moneta niewielkiej wartości. Nowy system dopuszczał także ewentualne stosowanie starych, trzeciowiecznych denarów, semisów i antoninianów³⁶. Dioklecjan sprawując silną władzę w całym państwie, ujednotocił mennictwo, dzięki czemu mógł zlecać emisje różnym mennicom. Najważniejszym jednak celem, jaki osiągnąć chciał cesarz poprzez wzmocnienie i ujednoczenie systemu monetarnego, była możliwość opłacenia wojsk, od których kondycji i wierności w znacznym stopniu zależały jego dalsze rządy³⁷. Monety złote i srebrne wybijał władca w mennicach cesarskich w całym państwie, ich emisja nie miała jednak charakteru cyklicznego³⁸. Wspomniane wyżej mennice cesarskie zakładane były, przy jednoczesnym zamykaniu innych, we wszystkich diecezjach, prócz *Hispaniarum* i *Viennensis*³⁹. Także Konstantyn tworzył nowe mennice, m.in. w Konstantynopolu, a najważniejszym z ośrodków emisji monety złotej i srebrnej był Trewir, w którym Konstancjusz trzymał swoje zapasy obu metali⁴⁰. W czasach Dioklecjana żołąd stanowiła nie tylko określona kwota, ale i towarzyszący jej przydział wypłacany w formie daniny w naturze⁴¹. Zagadnienie to omówione zostanie poniżej.

Jednym z najważniejszych posunięć Dioklecjana, mających na celu naprawę gospodarki Cesarstwa, była dokonana w roku 287 zmiana charakteru indykcji. Sięgnięcie po takie rozwiązanie okazało się przydatne, gdy nie udało się w roku 301 zatrzymać ogromnej inflacji⁴² wprowadzeniem słynnego edyktu o cenach maksymalnych⁴³ (*Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium*, czyli Edykt o cenach towarów wystawionych

³³ Hollard, *La crise...*, s. 1065.

³⁴ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 77.

³⁵ Hollard, *La crise...*, s. 1065.

³⁶ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 77.

³⁷ C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson (ed.), 1967, *The Roman Imperial Coinage. Volume VI From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, London, s. 8.

³⁸ Ibidem, s. 76.

³⁹ Ibidem, s. 76.

⁴⁰ Sutherland, Carson, *The Roman...*, s. 36.

⁴¹ Ibidem, s. 89.

⁴² R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, New York 1994, s. 25.

⁴³ R. Browning, *Późne Cesarstwo Rzymskie*, [w:] *Cywilizacje starożytne*, red. A. Cotterell, Łódź 1990, s. 280.

na sprzedaż), obejmującego około 1000 produktów różnych kategorii⁴⁴, czyli praktycznie wszystkie istniejące⁴⁵. Przykładowo cena pszenicy wynosiła 100 denarów, podczas gdy w I-II w. n.e. kosztowała ona średnio około pół denara⁴⁶. Edykt nie podejmował zagadnień handlu detalicznego i hurtowego, popytu i podaży, a także ówczesnej wielkości zasobów naturalnych. Kupcy starali się korzystniej sprzedać towary, dochodziło więc do transakcji niezgodnych z prawem⁴⁷. Najlepiej zachowaną kopią edyktu jest ta zamieszczona na steli ze Stratonicei, odkryta w roku 1709 przez W. Sherarda, konsula brytyjskiego w Smyrnie (Izmirze)⁴⁸.

Dioklecjan ustanowił podatek *annona militaris* podatkiem stałym. Wielkość owych danin w naturze ustalano na podstawie *caput-iugum*, czyli kompilacji wartości areału, inwentarza i liczby osób⁴⁹. Indykcja (*indictio*, ἰνδικτίων) była więc dotąd podatkiem doraźnym, ściągany w przypadku braku dostatecznej ilości pieniędzy państwowych, z woli Dioklecjana jednak, przekształciła się w podatek stały i regularny. Świadczy to o pilnym zapotrzebowaniu cesarza na przyływ gotówki. Zasilenie skarbcza było niezbędne do zebrania odpowiednich środków, m.in. na reorganizację słabego systemu monetarnego, właściwie zastąpionego w systemie podatkowym drugiej połowy III w. *annoną* w naturze⁵⁰. Wartość podatku miała być co pięć lat rozpatrywana na nowo i dostosowywana do obecnej sytuacji i potrzeb. Po przebadaniu tekstów koptyjskich część badaczy, w tym Seec, jest jednak zdania, że cesarz wprowadził nie cykle pięcioletnie, a piętnastoletnie. Większość badaczy uważa jednak, że cykle piętnastoletnie ustanowił w roku 313 Konstantyn Wielki, o czym napisał anonimowy autor *Chronicon Paschale*. Jeśli chodzi o formę podatku ściąganego za panowania Dioklecjana, nakładały się na siebie, mieszały i łączyły dwa rodzaje podatków⁵¹ – pieniężny (*capitatio*) i ten w naturze, czyli *annona*⁵². Dokładne ustalenie sposobu ich ściągania oraz ich stosunku względem siebie w danych warunkach nie jest jednakże zadaniem łatwym⁵³.

Konstantyn Wielki przeprowadził kolejną reformę mennictwa rzymskiego. Zmniejszył on wagę monety złotej do 4,54 g, co przez IV i V w. pozostało normą⁵⁴. Około roku 308 aureusa zastąpił więc solid, zwany po grecku *nomisma*⁵⁵. Argenteusa, który

⁴⁴ Hughes, *Environmental...*, s. 35.

⁴⁵ Kent, *The edict...*, s. 35.

⁴⁶ P. Temin, *Price Behaviour in the Roman Empire*, Cambridge, Brussels 2009, s. 9.

⁴⁷ Hughes, *Environmental...*, s. 35.

⁴⁸ S. Corcoran, *The Heading of Diocletian's Prices Edict at Stratonicea*, [w:] *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 166, 2008, s. 295.

⁴⁹ Browning, *Późne...*, s. 281.

⁵⁰ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 75.

⁵¹ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 88.

⁵² G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1998, s. 265.

⁵³ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 88.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 86.

⁵⁵ Ph. Grierson, *Byzantine Coinage*, Washington 1999, s. 1.

w roku 313 pojawił się w Trewirze w postaci bilonowej, zawierającej 25% srebra, zastąpiły miliarens i silikwa. Miliarens ważył 5,45 g (ciężki) lub 4,54 g (lekki)⁵⁶, czyli tyle samo co złoty solid⁵⁷. Silikwa o wadze 3,41 g bita była od roku 323. W roku 396 doszło do zmniejszenia jej wagi, a wkrótce jej emisje stały się sporadyczne⁵⁸. Follis pozostał w obiegu, w roku 336 ważył jednak zaledwie 1,60 g i zawierał już tylko 1% srebra. Clark⁵⁹ wymienia trzynaście ówczesnych mennic. Znajdowały się one między innymi w Rzymie, Sycylii, Konstantynopolu, Nikomedii, Cyzicus, Antiochii i Aleksandrii.

Przeprowadzenie przez Konstantyna kolejnej reformy monetarnej świadczy o tym, że zmiany dokonane przez Dioklecjana nie były wystarczająco głębokie i skuteczne w ówczesnej sytuacji gospodarczej⁶⁰. Potwierdza to także fakt, iż Konstantyn, potrzebując funduszy na przeprowadzenie swych reform, przejął zawartość pogańskich skarbów świątynnych⁶¹. Argenteus i follis Dioklecjana nie wytrzymały krótkiej próby czasu. Na argenteusa padał cień okrytego niesławą denara, follis zaś tracił na wadze. Konstantynowi, dzięki wprowadzeniu w roku 309 mocnego, wartościowego złotego solida, udało się częściowo uratować stabilność i użyteczność gospodarki pieniężnej Cesarstwa, w czym mieli swój niebagatelny udział kolejni cesarze, kontynuujący emisję solida⁶². Konstancjusz II (337-361) bił solida o wadze 4,45 g⁶³. Emisja tej monety z woli Walentyniana I (364-375) i Walensa (364-378) stała się zadaniem Rzymu. Sytuacja ta zmieniła się po podziale Cesarstwa. Kompetencje stolicy względem emisji solida przejęły wtedy Mediolan (a następnie Rawenna) i Konstantynopol⁶⁴.

Starania Dioklecjana i Konstantyna skutkowały co prawda ustabilizowaniem się monety rzymskiej, nie udało się jednak dorównać sile systemu monetarnego wczesnego Cesarstwa⁶⁵. W dodatku zapasy srebra, z których Dioklecjan mógłby wybijać argenteusa na ustalonym przez siebie poziomie, nie były zbyt duże⁶⁶. Awersja Rzymian do denara, zrozumiała ze względu na obniżanie jego wartości, które stało się niegdyś normą⁶⁷ i skutkowało w III wieku spadkiem wartości do 0,5% w porównaniu z denarem

⁵⁶ G. Depeyrot, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'empire romain*, [w:] *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*. Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde. CXXXVIII, red. P. Naster *et al.*, Bruxelles 1992, s. 56.

⁵⁷ Hollard, *La crise...*, s. 1066.

⁵⁸ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 79.

⁵⁹ V. Clark, *Constantine The Great: The Coins Speak*, Murfreesboro 2009, s. 50.

⁶⁰ J. H. W. G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001, s. 123.

⁶¹ Browning, *Późne...*, s. 282.

⁶² Kunisz, *Gospodarka...*, s. 89.

⁶³ S. Skowronek, *Some New and Old Acquisitions in the National Museum in Cracow*, „*Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne*”, t. I, 1996, s. 87.

⁶⁴ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 89.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 76.

⁶⁶ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 77.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 77.

wczesnocesarskim⁶⁸, przełożyła się w czasach Dioklecjana na jego monetę bitą z tego samego metalu. Konstantyn natomiast najprawdopodobniej zdawał sobie sprawę z bezcelowości podejmowania próby stabilizacji gospodarki pieniężnej przy pomocy solidu. Była to moneta silna, ale gospodarka oparta na dobrach naturalnych zdążyła paść na podatny grunt i państwo już dość sprawnie się nią posługiwało⁶⁹. Solid służyć miał przede wszystkim wyższym warstwom społecznym.

Zakres geograficzny występowania zmian dokonanych w mennictwie rzymskim przez Dioklecjana i Konstantyna oraz zakres występowania samych monet obejmują właściwie całe Cesarstwo Rzymskie, tak jak miało to miejsce już wcześniej. Kunisz⁷⁰ wspomina o skarbach z prowincji iberyjskich, Galii, Brytanii, Germanii, Panonii i Mezji. Z tej ostatniej pochodzi opisany między innymi przez Kunisza⁷¹ i Kaczanowicza⁷² skarb z Viminacium, datowany na IV i 1. ćw. V w., obejmujący blisko 100 000 egzemplarzy o łącznej wadze około 125 kg. Odnaleziono tam głównie centenionalisy o wadze 1-2 g, ale także na przykład monety zbarbaryzowane i obiegowe fragmenty monet. Kolejne skarby pochodzą z Sardynii, Italii, Dalmacji, Egiptu, Syrii i Azji⁷³. W skarbach tych tezauryzowano *folles*, majoriny, centenionalisy. Wśród tych ostatnich w przeważającej większości występują typy GLORIA ROMANORVM i FEL TEMP REPARATIO, czyli sławiące Rzymian i odnowienie szczęśliwszych czasów, oba popularne głównie od połowy wieku IV⁷⁴. Nie tylko drobne monety ulegały tezauryzacji. Skarby monet złotych, głównie solidów, odkryto m.in. w Italii, Panonii, Egipcie⁷⁵. Skarby monet srebrnych (miliarensia, silikwy) ograniczają się właściwie prawie wyłącznie do północnej Galii, Brytanii i części Bałkanów⁷⁶. Monety z IV i V w. związane z obozami legionowymi czy miastami, odnaleziono w regionie Coimbry, a także w Galii, Brytanii, Germanii, Recji, Noricum, Panonii, Italii północnej⁷⁷. W Mezji Dolnej odkryto pochodzące z 1. poł. IV w. skarby sztabek kruszcu, którym towarzyszyły nieraz przedmioty o wysokiej wartości materialnej⁷⁸. Należy tu także wspomnieć o znaleziskach oddalonych od terenów Cesarstwa. Za doskonały przykład posłużyć może tutaj niewielki zbiór monet odkryty w roku 2006 na obrzeżach Krakowa. Skarb znajdował się około 10 km na południowy

⁶⁸ Liebeschuetz, *Wczesne...*, s. 277.

⁶⁹ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 89.

⁷⁰ Ibidem, s. 79.

⁷¹ Ibidem, s. 81.

⁷² W. Kaczanowicz, *Monety rzymskie jako źródło historyczne*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, 2010, s. 23.

⁷³ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 79-81.

⁷⁴ Ibidem, s. 80.

⁷⁵ Ibidem, s. 83.

⁷⁶ Ibidem, s. 83.

⁷⁷ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 83-84.

⁷⁸ Ibidem, s. 86.

wschód od granic miasta, dokładna lokalizacja nie jest jednak znana. W skład skarbu wchodzi między innymi follis Konstantyna Wielkiego datowany na lata 324-325. Wyemitowała go mennica w Cyzicus⁷⁹. Przed wrześniem roku 2006, w nieznanym dokładnie miejscu w okolicy Krakowa, odnaleziono także follis Konstantyna wykonany w mennicy w Siscii pomiędzy rokiem 330 a 333⁸⁰.

Jak wspomniano, zakres geograficzny mennictwa w czasach Dioklecjana i Konstantyna niewiele zmienił się w porównaniu z okresem sprzed reformy przeprowadzonej przez pierwszego z nich. Ówczesna sytuacja gospodarcza odmieniła jednak wewnętrzny obraz państwa. Można powiedzieć, że destabilizacja pozycji miast⁸¹, będących dotąd centrami życia politycznego i gospodarczego Cesarstwa, powodująca dezurbanizację, jedynie wzmocniła status wsi⁸². W tej sytuacji gospodarka pieniężna stała się jeszcze mniej potrzebna, a w prywatnych domenach wzrastała autarkia⁸³. Zasady funkcjonowania gospodarki opartej na pieniądzu zostały bowiem przywrócone przez reformy Dioklecjana i Konstantyna w znacznie ograniczonym zakresie⁸⁴. W trudnym położeniu, w jakim znajdowała się wtedy ekonomia Cesarstwa, wspomniany system gospodarczy przegrywał z gospodarką naturalną, czego nie mogły zmienić nie dość głębokie reformy, wśród których wymienić należy edykt cen maksymalnych wydany przez Dioklecjana. W czasach Konstantyna i późniejszych, monetą złotą posługiwano się przede wszystkim przy większej wymianie handlowej, a zwykli ludzie, mający styczność z handlem detalicznym, dysponowali brązowymi *folles*, opatrzonymi stemplami mennic i ich oficyn. Monety te jednak już za Konstantyna straciły blisko $\frac{3}{4}$ wagi ustalonej przez Dioklecjana⁸⁵. Zasilanie obiegu słabą monetą brązową było więc jednym z czynników skutkujących dalszym osłabieniem gospodarki opartej na pieniądzu⁸⁶. Wyizolowana moneta złota zaś nie miała wpływu na jej stan⁸⁷. Ludzie rezygnowali więc z mało wartościowej monety brązowej dla, bardziej wydajnej w obecnej sytuacji, gospodarki naturalnej⁸⁸.

Jak już wspomniano wyżej, Konstantyn wprowadził w roku 313 piętnastoletnie cykle indykcji, z których pierwszy rozpoczął się w roku minionym, czyli 312⁸⁹. Potrojenie długości cyklu może być wyrazem czasowego ustabilizowania się gospodarki, a co za

⁷⁹ A. Dymowski, *The Late-Roman Bronze Coins Found Recently in Krakow and the Surrounding Area*, „Notae Numismatae-Zapiski Numizmatyczne”, T. VI, 2011, s. 143.

⁸⁰ Ibidem, s. 145.

⁸¹ Liebeschuetz, *The Decline...*, s. 12.

⁸² Kunisz, *Gospodarka...*, s. 89.

⁸³ Ibidem, s. 89.

⁸⁴ Ibidem, s. 76.

⁸⁵ Ibidem, s. 78.

⁸⁶ Ibidem, s. 84.

⁸⁷ Ibidem, s. 85.

⁸⁸ Ibidem, s. 84.

⁸⁹ Wipszycka, *Vademecum...*, s. 337.

tym idzie, systemu podatkowego⁹⁰. Z drugiej jednak strony, wydłużenie cyklu mogłoby być rozumiane jako próba ugruntowania ówczesnego systemu podatkowego. Piętnaście lat to bardzo długi okres, w porównaniu z sytuacją ekonomiczną, która mogła zmienić się właściwie w każdej chwili. Być może Konstantyn, dzięki piętnastoletniej indykcji, chciał zabezpieczyć stałą wysokość państwowych dochodów na wypadek pogarszania się sytuacji gospodarczej. Pozostaje pytanie, jak długo w takiej sytuacji mógł wykorzystywać podatników, nim nadszedłby kolejny kryzys, po którym być może państwo już by się nie podniosło.

Korzystniejsza, w każdym razie dla cesarza, sytuacja ekonomiczna państwa w tym okresie utrzymywała się jeszcze, jak wspomniano, za rządów Walentyniana I, jednakże wciąż gospodarka naturalna okazywała się bardziej skuteczna w niepewnych czasach i przeważała ona nad gospodarką pieniężną. Ciężar państwa nie mógł być jednak złożony wyłącznie na barki właścicieli ziemskich, którym brakowało pracowników, tym bardziej, że dominujący ówczesnie system był uciążliwy dla zatrudnianych w latyfundiach kolonów⁹¹. Elity państwa płaciły raz w roku *collatio*, *glebalis* lub *follis* – podatek od gruntu. Składali też *aurum oblativum*, czyli okazjonalną daninę wspólną. Trzecim wydatkiem, jaki ponosiła ta część społeczeństwa była organizacja igrzysk⁹². Z kolei ludność wiejska (*rusticana plebs*) oddawała należność w formie zarówno *annony*, jak i *capitatio*, z którego zwolnił Dioklecjan mieszkańców miast (*plebs urbana*). Ci ostatni zobowiązani byli do wnoszenia podatku od majątku (*collatio lustralis*) i innych należności. Parający się handlem obciążeni byli *collatio lustralis* raz na cykl indykcji w czasach Dioklecjana, za Konstantyna zaś trzy razy. Podatek ten płacono w złocie⁹³.

Śmierć Konstantyna w roku 337 osłabiła skutki przeprowadzonej przez niego reformy, nie zaprzepaściła jednak jego osiągnięć na polu mennictwa, co wyraźnie widoczne jest w tym, że jego solid stał się podstawą, przynajmniej okresowej, trwałości dalszego mennictwa rzymskiego. Jego nazwa jest także i dzisiaj symbolem trwałości, pewności i wysokiej jakości. Moneta zdawkowa załamała się w okresie ekspansji barbarzyńskiej w początkach V wieku⁹⁴. Jeszcze około roku 824-825, złożone i srebrem platerowane naczynia w majątku Fortunatusa w Grado miały wartość 70 solidów, a tkanina 15 solidów⁹⁵. Monety Konstantyna pozostały więc w obiegu po jego śmierci. Obok solida funkcjonowały dwie inne złote monety, *semiss* o wadze 2,27 g oraz *tremiss* o wadze 1,51 g. Wśród monet brązowych wymienić należy *follisa* oraz *majorinę* i *centenionalisa*,

⁹⁰ Alföldy, *Historia...*, s. 243.

⁹¹ *Ibidem*, s. 244.

⁹² *Ibidem*, s. 254.

⁹³ *Ibidem*, s. 265.

⁹⁴ Grierson, *Byzantine...*, s. 1.

⁹⁵ M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge 2001, s. 333.

które wprowadzili w roku 346 Konstancjusz II i Konstans (337-350). Miały one zastąpić dotychczasowe psute *folles*⁹⁶. Te ostatnie, w kilkuletnim obiegu za Juliana Apostaty (361-363), ważyły 8,5 g i zawierały 5% srebra. Prawdopodobnie monety te odpowiadać miały *folles* Dioklecjana. Majorina (*pecunia maiorina*) ważyła 5,45 g i zawierała od 2,5 do 3,5% srebra. Wycofano ją z obiegu w roku 395, za Teodozjusza Wielkiego (379-395)⁹⁷. Centenionalis zawierał 2% srebra, ważył 2,72 g i był jeszcze używany po rezygnacji z pozostałych monet zdawkowych⁹⁸. Monetą brązową był także *nummus* (*minimus*), używany już za Aureliana. Ważył on ok. 1 g. Posługiwano się nim przy oznaczaniu cen, jedynie większe wartości podawano w solidach. Od około 395 r. do połowy V w., a nawet do lat 90. tego stulecia *nummus*, zwany także AE 4⁹⁹, pozostawał ostatnią monetą brązową Cesarstwa¹⁰⁰. Z czasem ulegał on coraz większej inflacji¹⁰¹. W połowie V w. miał wartość 1/7200 solida¹⁰². Najprawdopodobniej to do niego odnosi się słowo *argyriion*, użyte około roku 814 przez Teofanesa, bizantyńskiego kronikarza¹⁰³. Zgodnie ze słowami Teofanesa w roku 333 jeden *modius* pszenicy kosztował w Antiochii 400 *argyria*, a jednego solida należało zapłacić za trzy *modii*. Były to ceny obowiązujące w okresie zarazy, ale niedługo później w Egipcie wydatki te były od 5 do 8,5 raza mniejsze¹⁰⁴. Z relacji tych wynika, iż w roku 333 solid wart był 1200 *nummi*. Jak wspomniano wyżej, około sześć dekad później solid odpowiadał już sumie 7200 *nummi*. W ciągu 60 lat wartość minimusa spadła więc sześciokrotnie. W obecnej sytuacji używano także worków (*folles*) z odliczoną ilością minimusów. Miały być one równowartością sum w złocie lub srebrze. Owe *folles*, w czasach Anastazjusza I (491-518) warte 40 *nummi*¹⁰⁵, stosowane były także przy spłacaniu należności podatkowych – członkowie *ordo senatorius* byli winni osiem, cztery lub dwa takie *folles* rocznie, w zależności od ich stanu majątkowego. Teodozjusz Wielki zaś wyszedł naprzeciw potrzebom jego czasów i na wniosek senatu ustanowił czwartą, najniższą stawkę na siedem solidów¹⁰⁶.

Wśród powyższych nominałów brakuje monety srebrnej. Srebra używano już wtedy jedynie do uszlachetniania monet miedzianych. Ówczesny system oparty był wyłącznie na złocie. Wynikało to z faktu obniżania przez wielu władców wartości denara i zwią-

⁹⁶ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 78.

⁹⁷ Ibidem, s. 78.

⁹⁸ Ibidem, s. 78.

⁹⁹ D. Woods, *Grain Prices at Antioch Again*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Bd. 134, 2001, s. 233.

¹⁰⁰ Grierson, *Byzantine...*, s. 1.

¹⁰¹ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 85.

¹⁰² Grierson, *Byzantine...*, s. 1.

¹⁰³ Woods, *Grain...*, s. 233.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 233.

¹⁰⁵ Grierson, *Byzantine...*, s. 2.

¹⁰⁶ Alföldy, *Historia...*, s. 255.

zanego z tym braku zaufania do argenteusa oraz z niedostatecznego zaplecza kruszcu srebrnego w Cesarstwie. Wyczerpane złoża srebra pod koniec IV wieku zmusiły państwo do wpuszczania w obieg dotychczasowych, bardziej wartościowych, monet srebrnych z obciętymi brzegami. Miało to dla emitenta dwojaką korzyść, zwracało bowiem część kruszcu, dostosowując jednocześnie stare egzemplarze do nowych wymogów wagowych, co umożliwiało ich ponowne użycie¹⁰⁷. W obiegu zapanowało więc złoto, co jest wyraźnie widoczne w aż trzech rodzajach monet bitych z tego metalu – solidzie, semissie i tremissie. Postawione twierdzenie o oparciu ówczesnego systemu na monecie złotej nie oddaje jednak w pełni sytuacji. Na dobrą sprawę istniały bowiem dwa osobne systemy, bazujące na złocie i brązie, na hurcie i handlu detalicznym, na bogatszych i biedniejszych warstwach ludności. Ci ostatni korzystali nadal przede wszystkim z monety brązowej, natomiast moneta złota stała się podstawą mennictwa bizantyńskiego, jednym z najważniejszych elementów składowych dziedzictwa Cesarstwa Rzymskiego.

Bibliografia

- Alföldy G., 1998, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań.
- Browning R., 1990, *Późne Cesarstwo Rzymskie*, [w:] *Cywilizacje starożytne*, red. A. Cotterell, Łódź, s. 278-287.
- Burnett A., Amandry M., Ripollès P. P., 1992, *Roman Provincial Coinage. Volume I From the death of Augustus to the death of Vitellius (44 BC-AD 69). Part I: Introduction and Catalogue*, London, Paris.
- Clark V., 2009, *Constantine The Great: The Coins Speak*, Murfreesboro.
- Corcoran S., 2008, *The Heading of Diocletian's Prices Edict at Stratonicea*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Bd. 166, s. 295-302.
- Depeyrot G., 1992, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'empire romain*, „Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie. Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde”, CXXXVIII, Bruxelles, s. 33-106.
- Duncan-Jones R., 1994, *Money and government in the Roman Empire*, New York.
- Dymowski A., 2011, *The Late-Roman Bronze Coins Found Recently in Krakow and the Surrounding Area*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, T. VI, s. 143-152.
- Grierson Ph., 1999, *Byzantine Coinage*, Washington.
- Hollard D., 1995, *La crise de la monnaie dans l'Empire romain: Au 3e siècle après J.-C. Synthèse des recherches et résultats nouveaux*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales, 50e Année”, No. 5, s. 1045-1078.
- Hughes J. D., 2007, *Environmental Impacts of the Roman Economy and Social Structure: Augustus to Diocletian*, [w:] *Rethinking Environmental History. World-System History and Global Environmental Change*, red. A. Hornborg, J. R. McNeill, J. Martinez-Alier, Lanham, Plymouth, s. 27-40.
- Jaczynowska M., 1986, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa.
- Kaczanowicz W., 2010, *Monety rzymskie jako źródło historyczne*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, t. I, s. 21-26.
- Kent R. G., 1920, *The Edict of Diocletian Fixing Maximum Prices*, „University of Pennsylvania Law Review and American Law Register”, t. 69, nr. 1, s. 35-47.

¹⁰⁷ Kunisz, *Gospodarka...*, s. 77.

- Kunisz A., 1978, *Gospodarka pieniężna a gospodarka naturalna w epoce Późnego Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] Historia i współczesność. Problemy schyłku świata antycznego, red. A. Kunisz, Katowice, s. 69-92.
- Kunisz A., 1996, *Money in the Military Community in the Early Empire*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, T. I., s. 58-73.
- Liebeschuetz W., 1990, *Wczesne Cesarstwo Rzymskie*, [w:] Cywilizacje starożytne, red. A. Cotterell, Łódź, s. 270-277.
- Liebeschuetz J. H. W. G., 2001, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford.
- McCormick M., 2001, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge.
- Sartre M., 1997, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, Wrocław, Warszawa, Kraków.
- Scheidel W., 2008, *The monetary systems of the Han and Roman empires*, Princeton.
- Skowronek S., 1996, *Some New and Old Acquisitions in the National Museum in Cracow*, „Notae Numismaticae-Zapiski Numizmatyczne”, T. I, s. 87-96.
- Sutherland C. H. V., Carson R. A. G. (eds.), 1967, *The Roman Imperial Coinage. Volume VI From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, London.
- Sutherland C. H. V., Carson R. A. G. (eds.), 1984, *The Roman Imperial Coinage. Volume I From 31 BC to AD 69*, London.
- Temin P., 2009, *Price Behaviour in the Roman Empire*, Cambridge, Brussels.
- Woods D., 2001, *Grain Prices at Antioch Again*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, Bd. 134, s. 233-238.

Tablica 1**1. Aureus Dioklecjana**

www.wildwinds.com/coins/ric/diocletian/RIC_0293v.jpg. With permission of wildwinds.com and courtesy of Ira & Larry Goldberg

2. Solid Konstantyna Wielkiego

www.wildwinds.com/coins/ric/constantine/_rome RIC_vII_030ADD-Cohen641.jpg. With permission of wildwinds.com (from Gemini III auction, January 9th, 2007, Harlan J Berk and Freeman & Sear

1

2